

E. Sarikow, B. Haydarow

YKDYSADY BILIMLERIŇ ESASLARY

8

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan umumy orta bilim beryän mekdepleriň
8-nji synpy üçin derslik hökmünde
neşire hödürlenen*

Daşkent — 2019

Syn ýazanlar:

A.N.Sattarow – Respublikan tälim merkeziniň «Ykdysady bilimleriň esaslary» predmeti metodisti;

H.T.Jumanow – Nyzamy adyndaky DDPU «Ykdysady bilimleriň esaslary predmetini okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň dosenti.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-07-295-4

© «**Hukuk va Jamiyat**» JÇJ şeklindeki
neşirýat, 2019

M A Z M U N Y

Derslikden peýdalanmak boýunça umumy görkezmeler	5
--	---

I bap. Ykdysadyýete giriş

<i>1-nji tema.</i> Ykdysadyýet bilen tanyşlyk	8
<i>2-nji tema.</i> Çäklendirilenlik meselesi.....	12
<i>3-nji tema.</i> Seçip alma we onuň garşylykly bahasy.....	16
<i>4-nji tema.</i> Önümçilik we onuň faktorlary.....	20
<i>5-nji tema.</i> Zähmet bölünişigi we ýöriteleşme.....	24
<i>6-njy tema.</i> Ykdysady ulgamlar.....	28
<i>I baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.....</i>	<i>34</i>

II bap. Bazar

<i>7-nji tema.</i> Alyş-çalyş we pul.....	38
<i>8-nji tema.</i> Bazar we onuň görnüşleri.....	42
<i>9-njy tema.</i> Bazarlar we nyrhlar.....	46
<i>10-njy tema.</i> ..Bazar gatnaşyjylary.....	50
<i>II baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.....</i>	<i>56</i>

III bap. Maşgala - öý hojalyklary ykdysadyýeti

<i>11-nji tema.</i> ... Sarp edijileriň girdejileri we harajat görnüşleri.....	60
<i>12-nji tema.</i> ... Emläk we hususylaşdyryş.....	64
<i>13-nji tema.</i> ... Girdeji we baýlyk.....	68
<i>14-nji tema.</i> ... Toplamak we ätiýaçlandyryş.....	72
<i>15-nji tema.</i> ... Ykdysady karar kabul etmek.....	76
<i>16-njy tema.</i> ... Sarp edijileriň hukuklary we borçlary.....	80
<i>III baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.....</i>	<i>84</i>

IV bap. Talap we tekliip

<i>17-nji tema. .. Talap we talap kanuny.....</i>	<i>88</i>
<i>18-nji tema. .. Talaba täsir edýän başga faktorlar.....</i>	<i>92</i>
<i>19-njy tema. .. Teklip we tekliip kanuny.....</i>	<i>96</i>
<i>20-nji tema. .. Teklibe täsir edýän başga faktorlar.....</i>	<i>100</i>
<i>21-nji tema. .. Harydyň bazar nyryhy</i>	<i>104</i>
<i>22-nji tema. .. Talap we tekliip kanunlaryna degişli amaly sapak.....</i>	<i>108</i>
<i>23-nji tema. .. Talap we tekliip özgermeginiň bazar nyryhyna täsiri.....</i>	<i>110</i>
<i>IV baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.....</i>	<i>113</i>

V bap. Bäsdeşlik we bazar ykdysadyýeti

<i>24-nji tema. Bäsdeşlik.....</i>	<i>116</i>
<i>25-nji tema. .. Monopoliýa we monopollaşan bazarlar.....</i>	<i>120</i>
<i>26-njy tema. .. Bazar ykdysadyýeti.....</i>	<i>124</i>
<i>27-nji tema. .. Özbegistan bazar ykdysadyýetine tarap.....</i>	<i>128</i>
<i>V baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.....</i>	<i>132</i>

VI bap. Salgyt ulgamy

<i>28-nji tema. .. Salgytlar we olaryň görnüşleri.....</i>	<i>136</i>
<i>29-njy tema. .. Salgyda çekmegiň esaslary.....</i>	<i>140</i>
<i>30-njy tema. .. Salgyt töleýjileriň hukuklary we borçlary.....</i>	<i>144</i>
<i>VI baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.....</i>	<i>148</i>
<i>Bilimiňizi synaň.....</i>	<i>152</i>

DERSLIKDENPEÝDALANMAKBOÝUNÇAUMUMYGÖRKEZMELER

Temalara degişli material aşakdaky bentlere bölünen we mälim tertip esasynda dersligiň sahypalaryna ýerleşdirilen. Käbir bentler bolsa belli bir belgi astynda tapawutlandyrylyp görkezilen:

1. Dersiň tertip nomeri we temanyň ady.
2. Dersiň temasyny açyp görkezmäge kömek edýän meseleli ýagdaýa degişli görkezmeli maglumat, surat, jedwel, diagramma we başga materiallar.
3. Tema degişli, esasan öýde okamaga niýetlenen esasy tekst.
4. Okuwçylary ugrukdyryjy hem-de ara alyp maslahatlaşma ündeýän soraglar we ýumuşlar.
5. Dersiň dowamynda ulanylýan daýanç adalgalaryň kesgitlemesi.
6. Özleşdirilen bilimleri çuňlaşdyrmak, gaýtalamak we öz-özüňi barlamak üçin soraglar we ýumuşlar.
7. Hasap-hesip işlerini we ykdysady pikirlenmäni talap edýän, amalyýet bilen bagly ýumuşlar we maşklar.
8. Gözleg we kiçi barlag alyp barmak üçin her bir okuwça aýry-aýry berilýän özbaşdak iş ýumuşlary.
9. Özleşdirilen bilimlere daýanmak bilen mantlyky pikirlenme ýa-da toparda işlemek üçin berlen ýumuşlar.
10. Temadaky ýatda saklamaly bolan taglymlar we pikirler.
11. Ýurdumyza we gündogara mahsus gymmatlyklara, ylmyň taryhyna degişli eserlerden sytatalar, olara degişli soraglar we ýumuşlar.
12. Ykdysady pikirlenmäni ösdürmäge, ykdysady medeniýeti şekillendirmäge we dünýägaraýşy giňeltmäge niýetlenen goşmaça maglumatlar.
13. Sytatalar.
14. Ykdysady düşüňjeleri özara baglaýan formulalar.
15. "Özbaşdak iş" hökmündäki goşmaça materiallar.

Derslikde Ykdysady bilimleriniň esaslary predmetiniň 8-nji synp kursy 30 tema bolup berlen. Her bir tema degişli materiallary bir derisiniň dowamynda we öýde öwrenmeli.

Täze temany açyp görezmekde esasan ýokarda düşündirilýän 2 – 5-nji bent materiallary bilen işlemeli.

3-nji bentde berlen materiallardan esasan öýde okamak we öwrenmek üçin peýdalanmaly.

Dersiniň temasyny berkitmegi 6-njy bentdäki soraglar we ýumuşlar hem-de 7-nji bentdäki ýumuşlaryň we maşklaryň kömeginde amala aşyran makul.

8-nji bentdäki ýumuşlar kiçi gözleg we barlag hökmünde okuwçylara özbaşdak iş edip bermäge niýetlenen. Munda, zerur ýagdaýlarda okuwçy ulular bilen hyzmatdaşlyk hem etmeli bolýar.

9 – 12-nji bentdäki soraglar, özen jümleler we gymmatlyklar özbaşdak pikir ýöretmek, bilimleri baýlaşdyrmak, amalyýetde ulanyp görmek we öz-özünü barlamak maksadynda ulanylany makul.

Okuwçylaryň ünsi 4-nji bentdäki açar adalgalar we 10-njy bentdäki temanyň özen jümlelerine gönükdirilmeli.

Öýe wezipeler derisiniň dowamynda peýdalanylmadyk 9 – 10-njy bendiniň soraglary we ýumuşlary esasynda berilse, maksada laýyk bolar.

Her bir babyň ahyrynda berlen gaýtalamak üçin soraglardan we ýumuşlardan geçilenleri özbaşdak ýagdaýda gaýtalap barmak hem-de aralyk barlag işlerine taýýarlanmak maksadynda peýdalanmak maslahat berilýär. Berlen testler bolsa aralyk barlagy amala aşyrmak üçin testler taýýarlamakda nusga bolup hyzmat edýär.

Derslikden, şonuň ýaly-da, “Özbaşdak iş” hökmündäki materiallar hem orun alan. Bu materiallary okuwçylar dersden daşary wagtlarynda öwrenmekleri maksada laýyk. Olar okuwçylary özbaşdak pikirlenmäge, gözlege, barlaga ündeýär, ýurdumyzda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeler barada maglumat berýär. Olar bilen işlemekde, elbetde, mugallymlaryň hem-de ata-eneleriň kömeginden we maslahatlaryndan peýdalanmaly.

*Biz diñe işjeň telekeçilik, dyngysyz zähmet we ymytlma arkaly
ösüşe, eşretli durmuşa ýetip bileris.*

Şawkat Mirziýayew

1

I bab. Ykdysadyýete giriş

2

3

4

5

6

7

8

1-nji TEMA

YKDYSADYÝET BILEN TANYŞLYK

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Soňky ýyllarda ýurdumyzda bolup geçýän ykdysady özgerişler aýdyň göze ilýär. Şu özgerişlere birnäçe mysallar getiriň.
2. "... ýurdumyzy ösdürmek üçin, ilki bilen, ykdysadyýet ugruny ösdürmeli" diýende nämäni düşünýärsiňiz? Pikiriňizi esaslandyranda ýokardaky suratlardan peýdalanyň.

Biz üznüksiz özgerip, ösüp barýan älemde ýaşayarys. Daş-töwerege üns berip nazar salsanyz, täze harytlaryň we hyzmat görnüşleriniň peýda bolýandygynyň, adamlaryň arzuw-islegleriniň barha özgerýändiginiň, köçeleriň, şäherleriň we obalaryň täzeçe keşbe girýänliginiň şaýady bolarsyňyz. Bu täzelenip barýan älemde ýaşamak bilen, siz hem her bir özgerişe özüňiziň gatnaşygyňyzy bildirmelisiňiz, täze şerte barha uýgunlaşmalysyňyz.

Ykdysadyýet jemgyýetçilik durmuşy ugurlaryndan iň üýtgäp durýanydyr. Çünki adamlaryň gowy ýaşamagy üçin zerur şertleri her gün döredip barmaly. Tebigatda taýýar ýagdaýda çörek, egin-eşik, ýaşayş jaýy ýok. Adamyň zeryrlygy üçin gerekli, tebigatda taýýar ýagdaýda duşmaýan ähli zatlary özi döretmäge mejbur. Ol şu maksatda tebigatyň gujagynda *ykdysadyýet* diýlip atlandyrylýan ullakan hojalygy döretdi. Indi ykdysadyýet hojalyk ýöretmek ulgamy hökmünde — adamyň ýaşayşynyň we kemala gelmeginiň ýeke-täk serişdesine öwrülen.

Ykdysadyýetiň iň esasy düzüm bölegi — adamlardyr. Adam öz zähmetiniň, akyly-paýhasynyň hasabyna ykdysadyýeti herekete getirýär, dolandyrýar. Ykdysadyýetiň ikinji düzüm bölegi — tebigatdyr. Tebigat ykdysadyýetiň çig mal ammary hasaplanýar. Ykdysadyýetiň üçünji bölegi — binalar we desgalar, zawodlar we fabrikler, ýollar we köprüler, gural-enjamlar, maşynlar we mehanizmler hem-de başga ençeme adam eli bilen döredilen zatlardan düzülen emeli gurşawdyr.

Ykdysadyýet — adamlaryň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin zerur bolan dürli nygmatlary öndürmek, paýlamak we sarp etmek wezipelerini ýerine ýetirmäge gönükdirilen işleriň ulgamydyr.

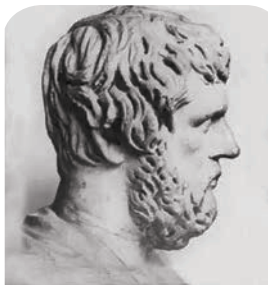
Ykdysadyýetiň şu üç düzüm bölekleriniň birikmegi netijesinde ykdysady proses emele gelýär. Ykdysady prosesler dört basgançakda geçýär. Birinji basgançakda, adam zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin hyzmat edýän nygmatlar, ýagny harytlar we hyzmatlar döredilýär, öndürilýär. Ikinji basgançakda, döredilen harytlar we hyzmatlar paýlanýar. Soňky basgançakda, olar alyş-çalyş edilýär we ahyrky soňky basgançakda sarp edilýär.

Ykdysadyýeti ýöretmek, ýagny ykdysady prosesleri dolandyrmak meselesi bilen adamzat gadymdan tanyş bolupdyr. Gresiyada iki müň ýyl öň “*Ekonomikos*” (türkmen dilindäki manysy — “*öý hojalygyny ýöretmek sungaty*”) diýlip atlandyrylan ykdysadyýete degişli birinji kitap Ksenofont tarapyndan ýazylypdyr. “*Ekonomika*” (türkmen dilinde “ykdysadyýet”) sözi şu kitabyň adyndan gelip çykypdyr.

Häzirki wagtda ykdysadyýet ylmy diňe bir öý hojalygyny däl, eýsem бүтін bir döwlet, hatda dünýä hojalygyny ýöretmek ýol-ýörelgeleri baradaky ylym hökmünde düşünilýär. Şeýlelikde, *ykdysadyýet ylmy* adamlaryň, kärhanalaryň we hatda бүтін döwletleriň ykdysady nygmatlary döretmek, paýlamak we sarp ediş prosesindäki işini, özara gatnaşyklaryny öwrenýän ylym eken.

Ykdysadyýet ylmy — adamlaryň ykdysady nygmatlary döretmek prosesindäki işini we özara gatnaşyklaryny öwrenýän ylm.

Ksenofont (miladydan öňki 430 – 356-njy ýyllarda ýaşan) – grek taryhçysy we filosofy. Ksenofont ykdysadyýet ylmyna degişli birnäçe eserleri ýazypdyr.

Ksenofont ykdysady aňyň taryhyna zähmet bölünişiginiň ähmiýetini, onuň bazar ölçeglerine bagly bolýandygyny, harydyň bahasy onuň peýdalylygyna we alyş-çalyşyna bagly bolýandygyny, puluň toplamak mümkin bolan ýörite haryt bolýandygyny birinji bolup nygtan şahs hökmünde giripdir.

Häzirki zaman ykdysadyýet ylmy mikroykdysadyýet we makroykdysadyýet diýlip atlandyrylan bölümlere bölünýär. *Mikroykdysadyýet* — aýratyn alnan maşgala, kärhana we pudak ykdysadyýetini öwrenýär. *Makroykdysadyýet* bolsa ýurt we dünýä möçberindäki ykdysadyýeti öwrenýär. Biz ykdysadyýet ylmy bilen tanyşlygy onuň mikroykdysadyýet böleginden başlaýarys.

Ýurdumyzda soňky ýyllarda amala aşyrylýan bütindünýä ähmiýetli özgertmeleriň uly bölegi ykdysadyýet ugruna degişlidir. Ykdysadyýet ugruny ýiti ýagdaýda erkinleşdirmek, döwletiň ykdysady işe gatýşmasyny gysgaltmak, her bir şahsyň ykdysady iş ýöretmegi üçin amatly şertleriň döredilmegi ynha şu özgertmeleriň netijesidir. Bu özgertmeler ýurdumyzyň ykdysadyýetini dünýä ykdysadyýetine uýgunlaşdyrmagy hem nazarda tutýar. Netijede watanymyz ösüşiň düýpgöter täze basgançagyna gadam basýar.

Şeýle düýpli özgerişler ykdysady gatnaşyklaryň çylşyrymlaşmagyna getirjegi tebigydyr, elbetde. Mundan birnäçe ýyl ön innowasiýa, sifrlil ykdysadyýet, blokçeýn, kriptowalýuta, klaster ýaly ykdysady adalgalar gulagymyza çalyňa, bu bize dahyly ýok, diňe daşary ýurt ykdysadyýetine degişli adalgalar diýip kabul edilýärdi. Bu günki güne gelip bolsa şu we şuna meňzeş çylşyrymly adalgalaryň we düşüňjeleriň mazmunyna aň ýetirmek we olary durmuşa geçirmek siziň ýaly ertirki günün kadrlary üçin gaty derwaýys wezipä öwürlip barýar. Siz gelejekde nähili käriň eýesi bolsaňyz-da goý telekeçi bolarsyňyzmy, ýa lukman ýa-da mugallym, ýa ýolbaşçylyk wezipelerinde işleýäňizmy, ýa-da ýönekeý gullukçy

bolarsyňyzy ykdysady tälimi kämil özleşdirmäge mejbursyňyz. Çünki ykdysady aň, pikir siziň gelejekdäki eşretli durmuşyňyza esas bolup hyzmat edýär.

Ýurdumyzyň her bir raýaty, jemgyýetimiziň her bir agzasynyň abadançylygy öz nobatynda bütin ýurdumyzyň, jemgyýetimiziň ösen döwletleriň hataryndan ýer almagyna getirýär.

Eziz okuwçy!

Ýokarda aýdylanlardan ykdysady bilimleriniň esaslaryny öwrenmegiňiz, özüňizde ykdysady pikirlenmäni döretmegiňiz, ykdysady medeniýeti şekillendirmegiňiz nähili derejede zerurlygyny duýansyňyz.

Siz ylmy özleşdirmek dowamynda kitapdaky nazary materiallary özleşdirmek bilen kanagatlanmaň. Her bir özleşdirilen baby töwregiňizdäki ykdysady reallyk bilen sazlaşykly öwrenmäge çalşyň.

Mümkinçilik tapyldygy, dürli ykdysadyýet obýektlerine baryň, ol ýerdäki iş bilen janly ýagdaýda tanyşyň, öwreniň, öz amaly kompetensiýalaryňyzy şekillendiriň.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Ykdysadyýet hojalyk ýöretmek ulgamy hökmünde nämelerden düzülen?
2. Ykdysadyýet ylmynyň gelip çykyşy barada gysgaça aýdyp beriň.
3. Ykdysady prosesiniň başgançaklaryny sanaň we käbir mysal esasynda olary düşündiriň.
4. Her bir raýat üçin ykdysadyýeti öwrenmek durmuş zerurlygydygyny üç deliliň kömeginde esaslandyryň.
5. Gündelik durmuşda ykdysady bilimler haçan we nähili ýagdaýlarda gerek bolar?
6. Ykdysadyýet ylmy nämäni öwrenýär?
7. Ykdysadyýet nähili böleklerden düzülen?

Şuny ýatda saklaň!

- Ykdysadyýet — adamyň ýaşayşynyň we kämilleşmeginiň ýeke-täk serişdesi.
- Ykdysadyýetiň düzüm bölekleri: tebigat, adamlar we adamlar tarapyndan döredilen ähli zatlar.
- Ykdysady prosesiniň başgançaklary: önümçilik, paýlama, alyş-çalyş we sarp ediş.
- Mikroykdysadyýet we makroykdysadyýet – ykdysadyýet ylmynyň bölümleridir.
- Ykdysady tälim – gelejekdäki eşretli durmuşyňyzyň açarydyr.

1

2

3

4

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Adam Ýer ýüzünde ýaşap, hakyky durmuş geçirmegi üçin özünde nämelere mätäçlik we zerurlyk duýýar? 3 minudyň içinde şu zerurlyklaryň sanawyny düzüň. Eger wagt ýeterli bolanda bu sanawy ýene näçä çenli dowam etdirmegiňiz mümkindi? Umuman alanda, adamyň zerurlyklarynyň çeni we çägi barmy?
2. 1-nji suratda görkezilen pileçiniň nähili zerurlyklary bolmagy mümkin?
3. 2-nji suratda görkezilen ýaşulyň, onuň fermer oglunyň we körpe agtygynyň nähili zerurlyklary bar diýip oýlaýarsyňyz?
4. 3-nji suratda görkezilen mekdep okuwçylarynyň nähili zerurlyklary bar we olary kanagatlandyrmak üçin nämeler gerek bolýar?
5. 4-nji suratdaky bäbek ulalyp kemala gelýänçe oňa nähili zatlar gerek bolýar?
6. Dünýädäki in baý adamlaryň zerurlyklary barmy ýa-da ýokmy? Dünýädäki käbir garyp ýurtlarda açlyk bar. Muňa sebäp nämede diýip oýlaýarsyňyz?

Adam — aňly jandar. Ol hemişe gowy ýaşamaga ymtylypdyr. Aýynyň garny doýsa, hinine girip uklaýar. Adam bolsa gazanan zady we ýagdaýy

bilen kanagatlanmaýar. Ol gowurak iýmitlenmäge, gowurak geýinmäge, gowurak durmuş şertlerine eýe bolmaga, gowurak mertebä ýetmäge, gowurak bilim almaga we başgalara ymtylyp ýaşaýar. Adama hemişe nämedir ýetişmeýär. Şu sebäpli, adamyň zerurlyklarynyň çeni we çäky ýok diýýäris.

Zerurlyk — adamyň belli bir şertde ýaşamagy we kemala gelmegi üçin zerur bolan zatlarla mätäçligi.

Adamyň zerurlyklary mälim şahsa ýa-da topara degişli bolmagyna görä, *şahsy zerurlyklar* we *sosial zerurlyklar* ýaly görnüşlere bölünýär.

Şahsy zerurlyklar diýip diňe aýratyn alnan şahsa degişli bolan şahsy gigiýena serişdeleri, egin-eşik, gazet okamak ýaly zerurlyklara aýdylýar. Sosial zerurlyklar bolsa adamlaryň ýanaşyk, raýdaşlykda ýaşamagy bilen bagly, bilelikde kanagatlandyrylýan, hususan-da, mekdepde bilim almak, jemgyýetçilik transportyndan peýdalanmak ýaly umumy zerurlyklaryndan ybarat bolýar.

Ylmyň taryhyna degişli eserlerden sytalar

“Haýwan tebigatyň nygmatlaryna kanagat edýär. Adamlara bolsa tebigatyň nygmatlary kemlik edýär. Olar iýmite, egin-eşiğe, ýaşayş jaýyna zerurlyk duýýarlar. Haýwan tebigatyň nygmatlaryny taýýar ýagdaýda özleşdirip alýar. Adam bolsa öz zähmeti bilen özüne iýmit, geýim, ýaşayş jaýyny döredýär. Şu maksatda adam daýhançylyk we hünärmentçilik bilen meşgullanmaly.”

(Abu Ali ibn Sina)

Adam zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin oňa dürli nygmatlar zerur bolýar. Bu nygmatlaryň käbirlerini (howa, suw, Günüň ýagtylygy, ýylylygy we başgalar) adama tebigat mugt peşgeş berýär. Olary *erkin nygmatlar* diýip atlandyrýars. Galanlaryny bolsa adam öz zähmeti, ykdysady işi arkaly döretmeli we öndürmeli bolýar. Olara *ykdysady nygmatlar* diýýäris. Adamyň zerurlyklary haýsy-da bolsa bir maddy zat – nygmaty sarp etmek ýa-da haýsy-da bolsa bir hyzmatdan peýdalanmagyň hasabyna kanagatlandyrylmagy mümkin. Şeýle nygmatlary döretmek üçin çig mal, adamyň fiziki güýji, bilimi, dürli maşynlar we mehanizmler, gural-enjamlar, bina we desgalar zerur bolýar. Bu zatlaryň ählisi *resurslar* diýlip atlandyrylýar.

Resurslar öz tebigatyna görä dürli-dürlüdür. Ýöne olary umumylaşdyryp tebigy, zähmet we kapital görnüşlere bölmek kabul edilen.

Resurslar — önümleri we hyzmatlary döretmek üçin gerek bolýan ähli zatlar.

Erkin nygmatlar — adama tebigat peşgeş beren mugt nygmatlar.

Ykdysady nygmatlar — adamyň ykdysady işi arkaly döredilýän nygmatlar.

Tebigy resurslaryň çeşmesi – bu gönüden-göni tebigatyň özi. Tebigy resurslara ýer we ýerasty gazylyp alynýan baýlyklary, tokaýlary, suwy, howany, Gün şöhlesini mysal getirmek mümkin.

Şeýle resurslaryň käbirleri dikeldilmeýär (nebit, gaz, kömir, demir magdany we ş.m.). Käbirleri bolsa dikeldilmek aýratynlygyna eýe. Meselem, ýerden peýdalanandan soň ony gowy işläp bejerilse we dökün dökülse ol hasyldarlygyny diňe bir dikeltmän, hatda artdyrmagy-da mümkin.

Zähmet resurslary – bu ilatyň zähmete ýaramly bölegidir. Bu adamlar nygmatlary döretmek prosesinde özläriniň fiziki we ruhy ukyplaryny gönükdirmek bilen gatnaşýarlar. Ilatyň bu bölegi – ilatyň ykdysady işjeň bölegi diýip hem aýdylýar.

Häzirki zaman şertinde zähmet resurslaryna goýulýan talaplar öňki döwürdakilere görä ýiti artdy. Şol sanda, olaryň bilimi, medeniýeti, professional taýýarlygy, häzirki zaman tehnologiýalar bilen tanyşlygy, saglygy we ş.m.

Üçünji görnüşdäki resurslar – bu kapital diýlip umumy at berlen resurslar bolup, oňa binalar, desgalar, tehniki serişdeler, çig mal resurslary, ýollar we aragatnaşyk serişdeleri ýaly maddy zatlar bilen bir hatarda maliýe serişdeleri hem girýär. Kapital resurslara degişli maliýe serişdeleri öz içine nygmatlar döredilmegi prosesine çekmek mümkin bolan daşary ýurt walýutasy, gymmat baha metallar, ilatyň we kärhanalaryň pul serişdeleri ýalylary alýar.

Häzirki zaman ykdysadyýetinde maglumat we wagt ýaly özboluşly resurslaryň ähmiýeti barha artýar. Aýratynam, informasion kommunikasiýa tehnologiýalary ösýän şertde şeýle resurslaryň roly biçakdyr.

Biz ýokarda nygtaýşymyz ýaly adamyň zerurlyklarynyň araçägi ýok. Olar köpelip we dürli-dürlüleşip baryberýär. Resurslaryň mukdary bolsa, gynansak-da, çäklenen. Şu sebäpli, adamyň hemme ýetmezçiliklerini we zerurlyklaryny doly kanagatlandyrmagyň alajy ýok. Ykdysatçylar bu meseläni *çäklendirilenlik meselesi* diýýärler we ol ykdysadyýetiň esasy meselesi hasaplanýar.

Adamlaryň çäklendirilen resurslardan peýdalanyp, çäksiz zerurlyklaryny dolurak kanagatlandyrmaga gönükdirilen akyly başly hojalyk ýöretmegiň ýol-ýörelgelerini ykdysadyýet ylmy öwrenýär.

Çäklendirilenlik meselesi — çäksiz zerurlyklar bilen çäklendirilen resurslaryň arasyndaky proporsional dälilik.

Çäklendirilen resurslardan nädip peýdalanmak adamyň ruhyýetine hem bagly. Ruhy taýdan garyp adam öz zerurlyklarynyň diňe maddy tarapyny hasaba alýar. Bu bolsa ahyrky netijede, adamyň durmuş tärine, onuň jemgyýetdäki ýagdaýyna erbet täsir edýär. Şu sebäpli, her bir adam öz zerurlyklarynyň ruhy we maddy tarapyna üns bermelidir. Ýokary ruhyýetli adam öz maddy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak bilen, töwerekdäki adamlara we umuman, jemgyýete zyýan-zelel ýetirmejek bolýar.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Nämе üçin adam zerurlyklarynyň çägi ýok? Çäksiz zerurlyklar nähili kanagatlandyrylýar?
2. Obada we şäherde ýaşayan maşgalalaryň zerurlyklarynyň dürlüçe bolmagynyň sebäpleri nämеde?
3. Çäklendirilenlik meselesiniň manysy nämеde? Oňa 5 sany mysal getiriň.
4. Maşgala bolup ýaşamagyň nähili ykdysady artykmaçlyklary bar?
5. Her bir resurs görnüşine üç-üçden mysal getiriň we olaryň tapawutlaryny aýdyň.
6. Size ýene näçe pul berilse, siziň zerurlyklaryňyz doly kanagatlandyrylar?
7. Nämе sebäpden size islendikçe pul berilmeyär? Jogabyňyzy resurslaryň çäklenligi bilen esaslandyryň.

Şuny ýatda saklaň!

- Adam dirikä, ol hemişе özünde mälim nygmatlara mätäçligi – zerurlygy duýup ýaşayar.
- Adamyň zerurlyklary çäksizdir.
- Käbir nygmaty döretmek üçin bize önümçilik resurslary zerur bolýar.
- Önümçilik resurslary zerurlyklardan tapawutlylykda çäklendirilendir.
- Ykdysadyýetiň esasy meselesi – adamyň zerurlyklarynyň çäksizligi we bu zerurlyklary kanagatlandyrmak üçin önümçilik resurslarynyň ýetmezçiligindedir.
- Ykdysadyýet ylmy çäklendirilen resurslardan peýdalanyp adamyň çäksiz zerurlyklaryny dolurak kanagatlandyrmagyň ýollaryny öwrenýär.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Şamyradyň doglan gününe kakasy özüne ýakan käbir zat almak üçin 100 000 som pul berdi. Ol köpden bäri futbol formasyny, täze aýakgap (krossowka) we futbol topuny satyn almakçy bolup ýördi. Şamyrat dükanlary aýlanyp ýöräp, bu pula özi halan zatlardan diňe birini almak mümkinçiligi barlygyny anyklady we näme alsamka, diýip oýa batdy. Şamyrat üç mümkinçilikden diňe birini saýlamaga mejbur. Ykdysadyýetde şeýle mümkinçiliklere garşylykly mümkinçilikler diýilýär.

Aýdaly, Şamyrat üçin bu zatlary satyn almak aşakdaky tertipde kanagatlanma duýgusyny berer: 1) krossowka; 2) futbol topy; 3) futbol formasy. Şu sebäpli, ol krossowkany satyn aldy, çünki oňa bu iň uly kanagatlanma duýgusyny berýär. Şamyradyň bu seçip alması futbol topy bolup bilmezligi bilen oňa “gymmata düşýär”. Ykdysatçylar muňa — seçip almanyň garşylykly bahasy diýýärler. Diýmek, Şamyradyň seçip almasynyň, ýagny krossowkanyň garşylykly bahasy — futbol topy bilen ölçenýär.

1. Hany aýdyň, Şamyrat näme sebäpden üç mümkinçilikden birini saýlamaga mejbur boldy?

2. Şamyrat näme sebäpden krossowkany saýlady?

3. Näme üçin Şamyradyň seçip almasynyň garşylykly bahasy futbol formasy bilen ölçenmeýär?

4. Siz Şamyradyň ýerine bolanyňyzda bu üç mümkinçilikden haýsysyny saýlan bolardyňyz? Näme üçin?

5. Seçip almaňyzyň garşylykly bahasyny anyklaň.

Adamzadyň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin zerur bolan ähli harytlary we hyzmatlary öndürmmegiň mümkinçiligi ýok. Çünki ykdysady resurslar çäklendirilen. Şu sebäpli, diňe bir aýratyn alnan şahs däl, eýsem kärhanalar we firmalar, döwlet we jemgyýet möçberinde-de çäklendirilenlik meselesine duş gelinýär. Islendik firma hem öz işini giňeltmegiň ugrunda bolup, köpräk oňat hilli önüm görnüşlerini öndürmäge çalyşýar. Döwlet tälim, saglygy goraýyş ugurlaryna we daşky-gurşawyň goragyna mümkingadar köpräk serişde goýbermek isleýär. Ýöne gynansak-da, mümkinçilikler, has takygy, önümçilik resurslary çäklendirilen. Çäklendirilenlik meselesi barka, bar mümkinçiliklerden birini saýlamaga, ýagny çäklendirilen resursy nämä sarplamak barada bir karara gelmeli bolýar. *Seçip alma* diýip çäklendirilen resurslardan peýdalanmak mümkinçilikleriniň arasyndan birini saýlamaga aýdylýar.

Seçip alma — çäklendirilen resurslardan peýdalanmak mümkinçilikleriniň arasyndan birini saýlamak.

Bankdan karz almakçy bolan firmanyň önünde bu pullara täze stanoklary satyn alyp, önümçiligi giňeltmek ýa-da köne stanoklary we binalary abatlap, işçileriniň zähmet şertlerini gowulandyrmak meselesi durýar. Döwletden 10 gektar ýer alan fermer hojalygynyň önünde bolsa, baharda ýere haýsy ekinleri ekmek meselesi kese durýar. Şäher häkimligi öz ygtyýaryndaky mälum mukdardaky serişdäni ýollary abatlamaga ýa-da täze mekdep gurmaga sarplamak barada kelle döwýär. Döwlet möçberinde bolsa saglygy goraýyş ugruna köpräk pul goýbermelimi ýa-da nebiti gaýtadan işleýän zawod guralymy, diýen meselä düşmek bolýar.

Yokarda getirilen mysallarda birnäçe mümkinçilikden birini saýlamaga, galanlaryndan bolsa geçmeli bolýar. Seçip alma netijesinde geçilen mümkinçiliklerden iň uly peýda getirýän mümkinçilige *seçip almanyň garşylykly bahasy* diýilýär.

Garşylykly mümkinçilikler — birini saýlanda galanlaryndan geçilýän mümkinçilikler.

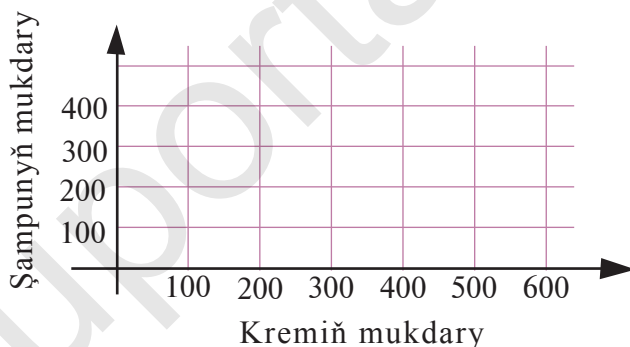
Seçip almanyň garşylykly bahasy — seçip alma netijesinde geçilen mümkinçiliklerden iň uly peýdalysy.

Seçip alma amala aşyrylýan hemme ýagdaýlarda-da mümkinçilikleriň biri saýlanyp, galanlaryndan geçilmeýär. Şeýle ýagdaýlar hem bolup, seçip alma amala aşyrylýan wagtda hemme mümkinçilikler bilen hem ylalaşmaly bolýar, ýagny ähli mümkinçiliklerden hem bölekleýin peýdalanylýar.

Aýdaly, täjirçilik bilen meşgullanýan hususy dükanyň eýesi Abdullaýew 10 800 000 soma lomaý söwda firmasyndan krem we şampun satyn almakçy. Şampunyň nyrhy 27.000 som bolup, 10.800.000 soma ondan jemi 400 sany satyn almak mümkin. Kremiň nyrhy bolsa 18.000 som bolup, 10.800.000 soma jemi 600 sany krem almak mümkin. Ýöne Abdullaýew hem şampun, hem krem satyn almaly. Şu sebäpli Abdullaýew ýarym puly — 5.400.000 soma 200 sany şampun, galan ýarysyna bolsa 300 sany krem satyn almagy karar etdi. Ýagny iki mümkinçiligi bilen hem ylalaşyp, olardan bölekleyin-bölekleyin bolsa-da peýdalandy. Şeýle seçip alma usulyna ykdysadyýetde *ylalaşykly (ýa-da gatyşyk) seçip alma* diýilýär.

Şampunyň mukdary	Kremiň mukdary
0	600
100	?
?	250
200	300
400	0

1. Abdullaýew 10.800.000 som puluň hemmesine ýene nähili mukdarlarda şampun we krem satyn almagy mümkindi? Şeýle mümkinçilikleriň 4-5 -ni anyklap jedweli dolduryň.
2. Jedwelden peýdalanyň, koordinatalar tekizliginde nokatlary belgiläp, utgaşdyryp çykyň. Koordinata oklary we bu çyzyk bilen çäklenen ugra *önümçilik mümkinçilikleri ugry* diýilýär.
3. Bu ugur näme sebäpden şeýle at bilen atlandyrylýar?
4. Bu ugruň içinde ýatýan (150; 250) nokada laýyk gelen mümkinçiligi häsiýetlendirip beriň. Munda pul serişdesinden netijeli peýdalanylýarmy? Jogabyňyzy esaslandyryp beriň.
5. Bu ugruň daşarsynda ýatýan (250; 350) nokada laýyk gelen mümkinçilik barada näme diýip bilersiňiz? Bu ýagdaý Abdullaýewiň mümkinçilik çägendemi? Jogabyňyzy esaslandyryp beriň.
6. Pul serişdesinden doly peýdalanylan mümkinçiliklere laýyk gelen nokatlardan birnäçesini görkeziň we grafikde bellik ediň.

Ylalaşykly seçip alma— bir wagtyň özünde birnäçe mümkinçiliklerden bölekleýin-bölekleýin peýdalanmak.

Gymmatlyklar!

1. Meşhur magaryfperwer Abdulla Awlanynyň “Ykdysat diýip, pul we haryt ýaly nygmatlaryň gadyryny bilmäge aýdylýar. Harydyň gadyryny bilýän adamlar ýerliksiz ýere bir köpük hem sarp etmez, ýeri gelende somy hem aýamaz”, diýen sözlerini düşündiriň.
2. Ata-babalarymyzyň “bir kem dünýä” diýen nakyly näme barada ekenligi boýunça öz pikiriňizi bildiriň.
3. “Rysgal” we “nebis” sözlerine nähili düşünýärsiňiz?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Okuw gurallary dükanyna girdiňiz. Jübiňizde 1000 som pul bar. Puluňyz bir umumy depder ýa-da bir ručka almaga ýetýär. Siz bu zatlaryň haýsysyny satyn alan bolardyňyz? Näme sebäpden şeýle saýladyňyz? Seçip almaňyzyň garşylykly bahasy nämeden ybarat bolýar?
2. Näme sebäpden adam üçin seçip almanyň garşylykly bahasyny bilmek zerur?
3. Aýdaly, tümeniňiziň merkezinde boş ýer meýdany bar. Häkimiýet bu ýere keselhana, bazar, tennis kortuny ýa-da mekdep gurmagy mümkin. Gynansak-da, bu meýdana diňe bir edarany gurmak mümkin. Ikinji tarapdan bolsa, häkimiýetiň diňe bir edarany gurmaga serişdesi bar. Saýlamak mümkinçiligi size berilse, siz nämäni gurmaga karar eden bolardyňyz? Seçip almaňyzy esaslandyryň we onuň garşylykly bahasyny anyklaň.

Şuny ýatda saklaň!

- Çäklendirilenlik meselesi adamlardan zerurlyklary üçin zerur harytlardan we hyzmatlardan käbirlerini saýlamagy talap edýär.
- Edil adamlara meňzäp, бүтін döwlet we jemgyýet hem ýetmezçilik duýýar, çünki olaryň hem zerurlyklary çäksiz, resurslary bolsa çäklendirilen bolýar.

4-nji TEMA

ÖNÜMÇILIK WE ONUŇ FAKTORLARY

1

2

3

4

5

6

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Haýsy suratlardaky nygmatlar tebigat tarapyndan, adam gatnaşmazdan emele gelen?
2. 2-nji suratdaky çörekler taýýar bolýança nähili basgançaklardan geçen?
3. 3 – 6-njy suratlardaky zatlaryň haýsysynyň emele gelmeginde adam gatnaşmagy köpräk talap edilýär diýip oýlaýarsyňyz?
4. Suratdaky zatlaryň emele gelmeginde adam gatnaşmazdan daşary ýene nämeleriň bolmagy talap edilýär.

Adamlaryň öz zerurlyklaryny kanagatlandyrmak maksadynda ykdysady nygmatlary döretmek prosesine *önümçilik* diýilýär. Ykdysatçylar ykdysady nygmatlary öndürýän kärhanalara — *öndürijiler*, olary sarp edýänlere bolsa *sarp edijiler* diýýärler.

Süýt, çörek, awtomobil, aýakgap, pökgi, kitap, myhmanhana ýa-da dellek hyzmaty ýalylar häzirki zamanda ykdysadyýet ugry tarapyndan öndürilýän harytlaryň we edilýän hyzmatlaryň diňe bir bölegidir. Öndürilýän harytlaryň we edilýän hyzmatlaryň görnüşi şeýle köp we köpdürli bolup ykdysatçylar olary birnäçe ýol bilen aşakdaky görnüşlere bölýärler:

1. Önümçilik ykdysadyýetiň haýsy ugrunda bolýandygyna garap:

— ykdysadyýetiň birlenji ugrunda gazylyp alynýan peýdaly zatlar, suw, gaz, nebit, agaç ýaly tebigy nygmatlar çig mal hökmünde tebigatyň özünden gönüden-göni alynýar. Bu nygmatlary biz önümçiligiň tebigy faktory diýip atlandyrypdyk.

— ykdysadyýetiň ikilenji ugrunda çig mal gaýtadan işlenýär we egin-eşik, konfet, depder, welosiped ýaly taýýar önüme öwürilýär.

— ykdysadyýetiň üçlenji ýa-da hyzmat etmek ugrunda bolsa turizm, teatr tomaşalary, lukmançylyk we şunuň ýaly hyzmatlar edilýär.

2. Önümçilik kim tarapyndan amala aşyrylýandygyna garap:

— döwlet sektoryndaky önümçilik;

— hususy sektordaky önümçilik.

3. Öndürilen önüm kime niýetlenenligine garap:

— sarp edijiler üçin taýýar önüm öndürmek;

— öndürijiler üçin önüm öndürmek.

4. Önümçilik faktorlaryndan peýdalanmak derejesi boýunça:

— kapitaldan köp peýdalanylýan önümçilik. Meselem, himiýa, nebit we gaz, awtomobil senagatynda desga, stanok, gural-enjamlardan köp peýdalanylýar we olaryň önümçilik faktorlaryndaky üleşi uludyr.

— işçi güýjünden köp peýdalanylýan önümçilik. Meselem, turizm, bölekleyin söwda, teatr tomaşalary ýaly hyzmat etmek ugurlarynda işçi güýjüniň önümçilik faktorlarynyň düzümindäki üleşi ulurak.

Öndürijiler, adadta, *maddy* we *maddy däl* önümçilik ugurlaryna bölünýär. Maddy ugurda maddy görnüşdäki önümler, harytlar öndürilýär.

Önümçilik — adamyň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak maksadynda ykdysady nygmatlary döretmek prosesi.

Maddy önümçilik ugruna senagatdaky zawodlary we fabrikleri, oba hojalygyndaky fermer we daýhan hojalyklaryny mysal getirmek mümkin.

Önümçiligiň maddy däl ugrunda bolsa, esasan, dürli görnüşdäki hyzmatlar edilýär. Bulara tälim, saglygy goraýyş, ýol howpsuzlygy, goranma, döwlet dolandyryşy, medeniýet ýaly ugurlar girýär.

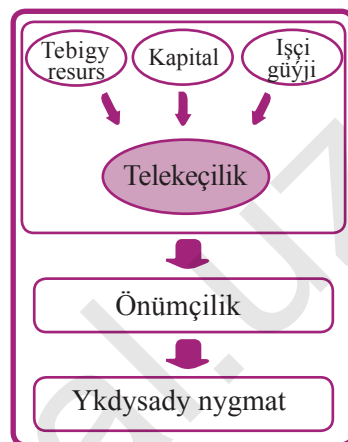
Öndürijiler — ykdysady nygmatlary döredýän kärhanalar ýa-da şahslar.

Sarp edijiler — ykdysady nygmatlary sarp edýänler.

Hyzmatlaryň maddy görnüşdäki önümlerden tapawudy, olary maddy zatlary toplan ýaly amarda toplan bolmaýar. Hyzmatlar önümçilik

prosesiniň özünden başlap sarp edilýär, ýagny olardan peýdalanylýar.

Mälim bolşy ýaly, käbir önümi öndürmek üçin resurslar gerek bolýar. Önümçilige çekilýän resurslar diňe bir çeşme, ätiýaçlyk hökmünde däl, eýsem ony herekete getirýän, oňa täsir edýän faktor hökmünde hem garalýar. Şu sebäpli, önümçilige çekilen resurslar başgaça — *önümçilik faktorlary* diýlip hem aýdylýar. Olar, adatda, tebigy, kapital we işçi güýji faktorlaryna bölünýär. *Tebigy faktorlara* önümçilikde peýdalanylýan ähli tebigy resurslar girýär.

Kapital faktorlar diýip önümçilik prosesine çekilýän kapital resurslara aýdylýar. Ykdysatçylar olary başgaça — önümçilik serişdeleri, diýip hem atlandyrýarlar. Olara binalar we desgalar, gural-enjamlar we maşyn-mehanizmler, dürli-dürli stanoklar we enjamlar, çig mallar we başga san-sajaksyz görnüşdäki zatlar girýär. *Işçi güýji faktorlary* diýende, önümçilik prosesine çekilýän zähmet resurslary düşünilýär.

Soňky wagtlarda önümçiligiň tebigy, zähmet we kapital faktorlaryna dördünji faktor — adamlaryň ykdysady karar kabul etmegi, önümçiligi

Tebigy faktorlar — önümçilik prosesine çekilýän ähli tebigy resurslar.

Kapital faktorlar — önümçilik prosesine çekilýän ähli kapital resurslar.

Işçi güýji faktorlary — önümçilik prosesine çekilýän ähli zähmet resurslary.

guramagy we döretmegi bilen bagly işi — *telekeçilik ukybyny* hem girizýärler.

Gurluşyk üçin iň zerur bolan sement önümçiligini döretmek mysalynda önümçilik faktorlaryny anyklalyň. Mälim bolşy ýaly, sement önümçiligini amala aşyrmak üçin birinjiden, tebigy resurs — ýer meýdany we sement alynýan dag jynsy bolmaly. Ikinjiden, sement öndürmek üçin zähmet resurslary — adamlar — işçi güýji talap edilýär. Zähmet faktory —

adamlarsyz, olaryň fiziki güýji, akyly we hünäri bolmasa hiç zat edip bolmaýar. Üçünjiden, dag jynslaryny işläp bejermekde ulanylýan gural-enjamlar, binalar we desgalar, ýagny kapital resurslar hem bolmaly.

Bu faktorlary özara birleşdirmek — dördünji faktor — telekeçilik ukybynyň hasabyna amala aşyrylýar. Telekeçi sement öndürmek mümkinçiliklerini hemmeden ön görüp, başlangyjy ele alýar. Bu işi amala aşyrmak üçin üç faktory hem birleşdirýär. Bar bolan resurslary çekýär, güýç-gaýratyny, bilimini sarplaýar, mälim derejede töwekgel edýär we işewürligini işe salýar. Ahyrky netijede onuň hereketleri, telekeçiligi sement öndürmmegi ýola goýmaga sebäpçi faktor bolýar. Diýmek, önümçilik tebigy, işçi güýji, kapital we telekeçilik ukyby faktorlarynyň birleşmeginden emele gelýän eken. Bazar ykdysadyýeti şertinde telekeçilik ukyby faktory aýratyn ähmiýete eýedir.

Telekeçilik ukyby — adamlaryň ykdysady kararlary kabul etmegi bilen bagly harytlary we hyzmatlary öndürmek ukyby.

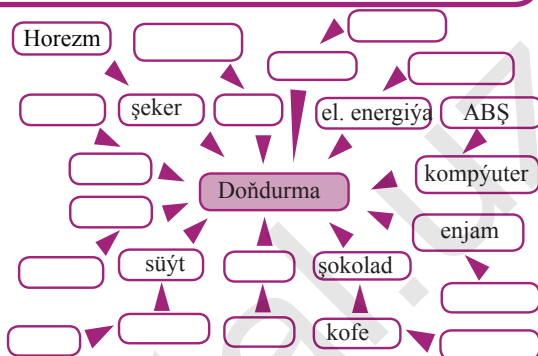
BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Tümeniňizdäki önümçilik kärhanalaryny sanaň.
2. Tümeniňizdäki käbir kärhana mysalynda şu kärhananyň nähili resurs görnüşlerinden peýdalanýandygyny aýdyp beriň.
3. Telekeçilik ukyby bilen işçi güýji faktorynyň arasynda nähili tapawut bar?
4. Asaka şäherindäki awtomobil zawodynyň işe düşürilmegi netijesinde geçen ýyllaryň dowamynda respublikamyzda nähili özgerişler boldy?
5. Ykdysatçylar önümçiligi nähili görnüşlere bölýärler?
6. Soňky ýyllarda respublikamyzda ýetişdirilýän pagtanyň köp bölegi gaýtadan işlenip, taýýar önüm şeklinde daşary ýurda satylýar. Munuň ýurdumyzyň ykdysadyýeti üçin nähili artykmaçlyklary bar diýip oýlaýarsyňyz?

Şuny ýatda saklaň!

- Önümçilik prosesinde ykdysady nygmatlar döredilýär.
- Önümçiligiň tebigy, kapital, işçi güýji we bu üç faktory birleşdirýän telekeçilik ukyby faktorlary bar.
- Önümçiligiň birnäçe görnüşleri bar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky çyzygyda doňdurma öndürmek üçin zerur resurslar, olaryň gelip çykyşy, niredede taýýarlanýandygy bölekleyin getirilen. Doňdurma öndürmekde ýene nähili resurslar çekilýändigini, olaryň nireden getirilişini anyklap shemany dolduryň (gerek bolsa, ýene goşmaça gözenekler çyzyň).

Doňdurma öndürmekde onlarça adam gatnaşýar we olaryň her biri özüne degişli bolan bir görnüşdäki wezipäni ýerine ýetirýär.

1. Işin şeýle paýlanmagynyň nähili artykmaçlygy bar?
2. Bu prosese siz nähili özgerme girizen bolardyňyz?

Önümçilik prosesi resurslaryň özara birikmegi netijesinde emele gelýär. Resurslaryň belli bir mukdaryndan öndürilen önümiň mukdary şu resursyň *öndürijiligi* diýlip atlandyrylýar. Her bir kärhananyň maksady kem resurs sarp edip, köp mukdarda önüm öndürmekden, ýagny öndürijiligi artdyrmakdan ybarat bolýar. Çünki öndürilýän önümiň göwrümi diňe bir näçe işçi işleýändigine däl, eýsem nähili işleýändigine-de bagly bolýar. Bu görkeziji zähmet öndürijiliginiň kömeginde anyklanýar.

Zähmet öndürijiligi diýip wagt birligi içinde bir birlik resursdan peýdalanyň öndürilen haryt we hyzmat mukdaryna aýdylýar. Ýagny,

$$U=Q:T$$

bu ýerde Q – öndürilen önümiň mukdary, T – şu önümi öndürmäge sarplanan wagt, U – zähmet öndürijiligi.

Aşakdaky faktorlar zähmet öndürijiliginiň artmagyna duýarly täsir edýär:

- kärhanadaky işçileriň hünäri, olaryň kärine ussatlygy;
- önümçilik stanoklarynyň we gural-enjamlarynyň hili;
- önümçilik tehnologiýasynyň dogry saýlananlygy;
- zähmet bölünişiginiň dogry guralanlygy.

Önümlilik — resurslaryň belli bir mukdaryndan öndürilen önümiň mukdary.

Tehnologiýa — önüm öndürmekde haýsy resurslardan peýdalanmak, nähili usulda we yzygiderlikde işläp bejermeginiň ýollary.

Zähmet öndürijiligi — wagt birligi içinde bir birlik resursdan peýdalanyp öndürilen harytlaryň we hyzmatlaryň mukdary.

Käbir kärhana baryp önüm döretmek prosesini gözegçilik eden bolsaňyz, çig maly işläp bejermek prosesi işçileriň arasynda bölünip alnan bolup, her bir işçi diňe özüne bellenen işi ýerine ýetirýär. Işi işçilere şeýle bölüp berilmegi, öz ady bilen *zähmet bölünişigi* diýlip atlandyrylýar. Zähmet bölünişiginiň esasynda — işi tizräk ýerine ýetirmek, kemräk resurs sarp edip, köpräk gowy, oňat hilli önüm öndürmek, ýagny öndürijiligi artdyrmak ýatýar. Zähmet bölünişigi netijesinde, adamlar dürli kärler boýunça ýöriteleşýär. Bularyň hemmesi ýeke-täk maksat — zähmet öndürijiligini artdyrmaga gönükdirilen bolýar.

Zähmet bölünişigi — önüm öndürmek prosesiniň işçileriň arasynda işi bölüşmek esasynda guralyşy.

ZÄHMET BÖLÜNIŞIGINIŇ

GOWY TARAPLARY:

- adamlar gowy başaryan işe ýöriteleşýär;
- arzan bahada köpräk önüm öndürilýär;
- maşynlary we stanoklary ulanmaga mümkinçilik döreýär;
- her bir işçi öz işini gowurak we tizräk ýerine ýetirmek endigine eýe bolýar;
- işçiniň bir ýerden ikinji ýere geçmegi zerur bolmanlygy üçin wagty tygşytlanýar;
- işçileriň käbir käri eýelemegi aňsatlaşýar.

ERBET TARAPLARY:

- diňe birmeňzeş işi ýerine ýetirmek işçileri ýadatmagy mümkin;
- hemme harytlar birmeňzeş galypda öndürilýär;
- işçileriň ussatlyk derejesi barha peselýär, çünki olaryň işini maşynlar edip başlaýar;
- önümlilik ähli işçileriň işleýiş tizligine bagly bolýar;
- işçiler birmeňzeş işi ýerine ýetirmäge ýöriteleşenligi üçin işden boşadylanda işe ýerleşmek meselesine duçar bolýar.

Önümçiligiň ösmegi netijesinde käbir önüm görnüşlerini döretmek prosesi barha çylşyrymlaşýar. Bir kärhananyň möçberinde şeýle önümleri öndürmegiň alajy bolman galýar. Şu sebäpli, kärhanalaryň arasynda bu önümi döretmek prosesi, ýagny iş özara paýlanylýar. Netijede, kärhanalaryň arasynda zähmet bölünişigi ýüze çykyp, olar bir bitewi önümi däl, eýsem onuň mälim bir bölegini öndürmäge uýgunlaşýar, ýagny ýöriteleşýär.

Şeýdip birnäçe kärhanalardan ybarat, belli bir önümi öndürýän pudak emele gelýär. Mysal hökmünde awtomobil önümçiligini alalyň. Mälim bolşy ýaly, awtomobil ýüzden artyk uly-kiçi detallardan, böleklerden ybarat. Onuň bir detaly, meselem, tigirleri bir kärhanada öndürilse, aýnasy ikinji kärhanada, motory bolsa üçünji kärhanada öndürilýär we başgalar. Mahlasy, awtomobiliň böleklerini öndürmek bilen onlarça kärhanalar meşgullanýar. Ahyry gurnaýjy kärhanasynda bu böleklerden awtomobil gurnalýar. Şeýdip bu kärhanalar bilelikde awtomobil öndürmek pudagyny döredýär we her biri mälim detaly öndürmäge ýöriteleşýär. Kärhanalaryň mälim bir önümleri öndürmek boýunça bir pudaga birleşmegi-de zähmet öndürijiligini artdyrmaga gönükdirilen bolýar.

Öz nobatynda, bir-birine ýakyn görnüşdäki önüm öndürýän pudaklar birleşip, önümçiligiň iriräk pudaklaryny, olar hem birleşip, önümçilik ugurlaryny düzýär.

Däpler, ýerli zerurlyk sebäpli bir бүтін çäk, hatda ýurtlar hem köprük önümleriň käbir görnüşlerini öndürmäge ýöriteleşýär. Meselem: Braziliýa – kofe, Hindistan – çay öndürmäge ýöriteleşen. Şeýle ýöriteleşmä *çäk taýdan ýöriteleşme* diýilýär.

Ýöriteleşme — käbir önüm görnüşini ýa-da önümiň bir bölegini öndürmek boýunça kärhanalaryň arasyndaky zähmet bölünişigi.

Çäk taýdan ýöriteleşme — şertler, däpler, ýerli mümkinçilikler sebäpli бүтін bir çäk önümiň käbir görnüşini öndürmäge uýgunlaşmagy.

Ýöriteleşmäniň ençeme artykmaçlyklary bolsa-da, aşakdaky faktorlar ýöriteleşmäni amala aşyrmaga ýol bermeýär:

1. Islendik önümçiligi maýda bölekler näge köp bölseň-de belli bir sandaky bölünmeden soň bu bölekleri ýene-de maýdarak bölekler ýa-da proseslere bölmek mümkin bolman galýar.

2. Önümi alyş-çalyş etmek hem ýöriteleşmä täsir edýär. Meselem, fermer hojalygy kartoşka ýetişdiräge ýöriteleşen bolsa we kartoşkanyň

bahasy birnäçe ýyllap arzan bolubarse, fermer öz ýerinde başga ekin ek-mäge geçmegi mümkin.

3. Ýöriteleşmä bazardaky talap hem täsir edýär. Meselem, ýurdumyzyň awtomobil senagaty “Malibu” awtomobilini “Spark” awtomobiline garanda esli kem öndürýär. Çünki “Spark” tygşytlylygy we arzanlygy üçin ony almak isleýänleriň sany köpräk.

4. Önümi uly göwrümde bir ýerde öndürilende ony sarp edijilere ýetirmek köp harajat we wagt talap edýär.

5. Sarp edijiler uly zawodlarda we fabriklerde öndürilen önüme görä hünärmentler tarapyndan ýerli önümleri halaýan ýagdaýlar hem köp. Meselem, aýallar käbir ýagdaýlarda fabriklerde tikilen geýimlere garanda kiçi tikiçilik atelyesinde ýörite buýurma esasynda tikilen geýimleri makul görýärler.

6. Turizm ýa-da dellekçilik ýaly hyzmat görnüşlerini iri kärhanalardan görä kiçi bölümçelerde amala aşyrmak amatlyrak.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Zähmet öndürijiligi näme we oňa täsir edýän faktorlary sanaň.
2. Önümliligiň we zähmet öndürijiliginiň özara tapawudyny aýdyň.
3. Zähmet bölünişiginden we ýöriteleşmeden gözlenen esasy maksat näme?
4. Ýöriteleşmäniň artykmaçlyklaryny hem-de kemçiliklerini sanaň.
5. Ýöriteleşmäni anyk mysallaryň kömeginde düşündiriň.
6. Çäk taýdan ýöriteleşme näme? Ýurdumyzdaky käbir önümi öndürmäge ýöriteleşen welaýaty, tümeni, çäkleri anyklaň.
7. Ýöriteleşmäni restoran hyzmatyny etmäge görä telewizor öndürmegi ýola goýmak aňsadrak bolýandygyny esaslandyryp beriň.
8. “Ýöriteleşmä bazardaky talap täsir edýär” diýen jümläni öz sözleriňiz bilen düşündirip beriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ykdysady ösüşiň esasynda zähmet öndürijiligini artdyrmak ýatýar.
- Zähmet öndürijiligine zähmet bölünişigi, işçileriň hünäri, tehnologiýalaryň we gural-enjamlaryň ýagdaýy täsir edýär.
- Zähmet bölünişiginiň ençeme gowy we erbet taraplary bar.
- Ýöriteleşmäniň esasy maksady önümçilik öndürijiligini artdyrmak we öndürijileriň mümkinçiliklerini giňeltmekdir.

A

Ýurtda “natural hojalyk” diýlip atlandyrylýan ykdysady ulgam höküm sürýär. Munda:

- ýurduň ilaty üçin zerur bolan ähli önümler ýurduň çäginde öndürilýär.
- sarp etme üçin zerur önümi her bir maşgala özi öndüren önüme çalyşýar. Çünki bu ýurtda pul ýok.
- ýurtda işsizlik ýok.
- adamlar kem görnüşdäki nygmatlar bilen kanagatlanýarlar.

B

Ýurtda ähli ykdysady gatnaşyklar berk planlar esasynda amala aşyrylýar. Munda:

- önümçiligiň göwrümi, harytlaryň we hyzmatlaryň nyrhlary, iş haky ölçegi döwlet tarapyndan berk kesgitlenýär.
- önümler döwlet tarapyndan paýlanýar.
- esasy emläk döwlete degişli.
- ykdysadyýet döwlet tarapyndan buýruklar esasynda dolandyrylýar.

D

Ýurtda ykdysadyýet telekeçilik esasynda gurlan. Munda:

- hususy eýeçilik giň ýaýran.
- telekeçilige giň ýol berlen.
- nähili önüm, nähili göwrümde öndürmegi telekeçiniň özi çözüýär.
- önümiň nyrhy bazarda kesgitlenýär.
- ykdysadyýet bazar faktorlary arkaly dolandyrylýar.
- döwlet ykdysadyýete minimal derejede täsir edýär.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ýurtlardaky ykdysady ulgamlary özara deňeşdiriň.
2. Haýsy ýurtda ykdysady aktiwlik ýokaryrak? Näme sebäpden?
3. Haýsy hünärdäki ykdysady ulgamy häzirki wagtda duşmak mümkin däl? Näme sebäpden?
4. Haýsy ýurtda önümler oňat hilliräk bolýar? Muňa sebäp näme?
5. Haýsy ýurtda adamlar üçin ýaşayyş gowurak?
6. Siz her haýsy ýurduň ykdysady ulgamyna nähili özgertmeler girizen bolardyňyz? Pikiriňizi esaslandyryň.

Mälim bolşy ýaly, islendik döwletde, jemgyýetde ykdysadyýetiň esasy wezipesi resurslaryň ýetmezçiligi şertinde bar resurslardan peýdalanmagyň iň netijeli we akyllý ýollaryny saýlap, ýurduň raýatlarynyň zerurlyklaryny dolurak kanagatlandyrmakdan ybarat. Şu maksatda ykdysadyýetiň aşakdaky üç esasy soragyna jogap tapmak meselesine ýüze çykýar: *Näme? Nähili? Kim üçin?*

Bu üç sorag islendik *ykdysady ulgam* — ýurtdaky (jemgyýetdäki) hojalyk ýöretmek ulgamy üçin umumy bolup, ony her bir ulgam özüçe, dürlüçe çözüär. Ulgamlar bu meseläni nähili çözmegine garap *adaty ykdysadyýet*, *bazar ykdysadyýeti*, *merkezleşen planly ykdysadyýet* we *garyşyk ykdysadyýet* ýaly görnüşlere bölünýär.

Ykdysady ulgam — jemgyýetiň (ýurduň) ykdysady durmuşyny guramak şekili.

Adaty ykdysadyýet ulgamy — Näme? Nähili? Kim üçin? diýen soraglara jemgyýetde saklanyp gelýän ýüz ýyllyk däplere laýyklykda jogap berýär. Önüm ata-babalardan miras bolup gelýän usullaryň kömeginde öndürilýär, köne urp-adatlara görä paýlanýar. Ykdysadyýetiň şeýle görnüşi örän gadymky bolup, natural hojalyk peýda bolmagy bilen başlanypdyr. Häzir bolsa yzagalak, bütin dünýäden bölünip ýaşaýan, daşky dünýä bilen aragatnaşyk etmek we barmasy kyn bolan tundra, Afrika we Amazonka jeňnelleri, Sibir taýgasy, okeanlardaky kiçi adajyklarda we beýik daglarda ýaşaýan obşinalarda we taýpalarda duşmak mümkin.

Adaty ykdysadyýet — ykdysadyýetiň esasy soraglaryna jemgyýetdäki däplere esaslanyp jogap berýän ykdysady ulgam.

Merkezleşen planly ykdysadyýet ulgamynda ähli diýen ýaly önümçilik serişdeleri döwletiň garamagynda bolup, ähli ykdysady çözüwler, nämäni

näçe muktarda, nädip öndürmek hem öňünden planlaşdyrylyp, merkezde oturan bir topar hünärmenler tarapyndan çözülýär. Öndürilen önüm hökümet tarapyndan paýlanýar. Önümçilikden alnan peýda döwletiň ygtyýarynda galdyrylýar we ol hem plana esasan paýlanýar. Merkezleşen planly ykdysadyýet ulgamy öňki soýuz we ençeme sosialistik döwletlerde bardy.

Merkezleşen planly ykdysadyýet — ähli diýen ýaly önümçilik serişdeleri döwletiň elinde bolup, ykdysady çözüwler merkezleşen ýagdaýda döwlet tarapyndan kabul edilýän we plana görä amala aşyrylýan ykdysady ulgam.

Bazar ykdysadyýeti ulgamynda ähli diýen ýaly önümçilik serişdeleri hususy kärhanalaryň, şahslaryň elinde bolup, ähli ykdysady çözüwler sarp edijiler we öndürijiler tarapyndan erkin kabul edilýär. Nämeden, näçe muktarda öndürmek meselesi talaba we teklibe esaslandyrylan bazar mehanizminiň kömeginde anyklanýar (bu mehanizm barada soňrak jikme-jik durup geçeris). Meselem, sarp edijilerde temmäkini satyn almaga bolan isleg, ýagny talap bolmasa, fermer hojalyklary temmäki ekmän goýýar, çünki ony hiç kim satyn almayar we ondan peýda ýok. Onuň ýerine bolsa peýdalyrak bolan däne ekinlerini ekýär we başgalar.

Bazar ykdysadyýeti — hususy eýeçilige esaslandyrylan, ähli ykdysady kararlar erkin kabul edilýän, ykdysady nygmatlar bolsa bazarlaryň kömeginde paýlanýan ykdysady ulgam.

Garyşyk ykdysadyýet ulgamynda önümçilik resurslarynyň bir bölegi döwletiň garamagynda, galanlary bolsa hususy kärhanalaryň we şahslaryň elinde bolýar. Käbir görnüşdäki harytlar we önümler döwlet tarapyndan öndürilse, galanlary hususy kärhanalar tarapyndan öndürilýär. Şonuň ýaly-da, garyşyk ykdysadyýetde döwlet ykdysadyýeti tertibe salyp durýan güýç hökmünde gatnaşýar we şunuň bilen birlikde öndürijileriň ykdysady erkinligi hem üpjün edilýär. Şu sebäpli, garyşyk ykdysadyýeti bazar ykdysadyýeti we merkezleşen planly ykdysadyýetiň “garyndysyndan” ybarat ykdysadyýet diýip atlandyrmak mümkin. Häzirki wagtda dünýäniň köp döwletlerinde garyşyk ykdysadyýet ulgamy höküm sürýär. Muňa mysal edip, Germaniýa, Şwesiýa, Norwegiýa, Finlýandiýa, Kanada ýaly ençeme döwletleri getirmek mümkin. Geň galaýmaly, bu döwletlerde döwletiň ykdysadyýete gatyşmagy gitdigiçe kämilleşýär.

Garyşyk ykdysadyýet — ähli ykdysady ulgamlaryň makul taraplaryny özünde jemleýän ykdysady ulgam.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Nämе? Nähili? Kim üçin? soraglary nähili meseleleri öz içine alýar?
2. Ykdysady ulgamlar bir-birinden nämеси bilen tapawutlanýar?
3. Adaty ykdysadyýetiň artykmaç we kemçilik taraplaryny aýdyň.
4. Merkezleşen planly ykdysadyýetini häsiýetlendirip beriň.
5. Bazar ykdysadyýeti barada aýdyp beriň.
6. Her bir ykdysady ulgama mysallar getiriň we olary düşündiriň.
7. Garyşyk ykdysady ulgamyň emele gelmegine nämeler sebäpçi bolupdyr diýip oýlaýarsyňyz?
8. Ýurdumyzda haýsy ykdysady ulgamyň esaslary döredilýär?
9. Garyşyk ykdysadyýet şertinde aşakdaky önümçilik we hyzmat etmek ugurlarynyň haýsylaryny döwlet, haýsylaryny hususy firmalar dolandyrsa maksada laýyk bolar, diýip oýlaýarsyňyz? Jogabyňyzy esaslandyrjak boluň.
 - a) tälim;
 - b) telewideniýe;
 - ç) tiz lukmançylyk kömegi;
 - d) goranma;
 - e) elektrik pudagy;
 - ä) demir ýol;
 - f) awtomobil ýollary;
 - g) oba hojalygy;
 - h) daşky gurşawy goramak.

Şuny ýatda saklaň!

- Däbe esaslanan ykdysady ulgamda önümçilik we paýlamak urp-adatlar, ýagny geçmişde amal edilen usullar bilen kesgitlenýär.
- Bazar ykdysadyýetinde önümçilik we paýlamak kararlary öý hojalyklarynyň hem-de firmalaryň bähbitlerinden gelip çykmak bilen kabul edilýär.
- Merkezleşen planly ykdysady ulgamda esasy kararlary merkezi hökümet kabul edýär.
- Häzirki wagtda islendik häzirki zaman ykdysady ulgam “garyşyk ulgam” bolup, ol özünde adaty, merkezleşen planly we bazar ykdysadyýetiniň aýratynlyklaryny jemleýär.

ÖZBAŞDAK IŞ KLASTER NÄME?

Häzirki zaman önümçilik prosesine örän köp resurslar, adamlar, kärhanalar çekilýär. Meselem, peçenýe önümini alsak, onuň düzümine un, şeker, mesge we başga ençeme çig mallar girýär. Diýmek, peçenýäni taýýarlamak prosesi şugundyr, süýt ýetişdirýän fermerlardan çekip, un, şeker, mesge öndürýän zawodlar gatnaşmazdan amala aşmaýar. Ýene örän köp kärhanalaryň önümleri hem peçenýäniň çig maly hökmünde ähmiýete eýe.

Önümçiligi netijeli ýola goýmak üçin onuň ähli basgançagynda gatnaşýan kärhanalaryň işini sazlaşdyrmak, ulgamlaşdyrmak maksadynda ykdysady klasterleri döretmek ykdysadyýet amalyýetine ornaşdyrylýar. Ykdysady klasterlere mälüm bir çäkde ýerleşýän özara bagly kärhanalar, guramalar we edaralar girizilýär. Olar özara önümler bilen üpjün etmek, hyzmatlar etmek, infragurluşy guramak, ylmy-tehniki iş ýöretmek arkaly bir-birlerini goldap durýarlar. Şeýdip klasteriň her bir gatnaşyjysy we bütün klasteriň bäsdeşlik edip bilijiligi artýar we mümkinçilikleri giňelýär.

Ykdysady klaster — belli bir çäkde toplanan, önüm, gurnama bölekler, mälüm hyzmatlar, infragurluş bilen özara üpjün ediji guramalar (kärhanalar, ylmy we tälim edaralary we ş.m) topary bolup, toparyň gatnaşyjylary birek-biregiň we klasteriň bäsdeşlik edip bilijiligini artdyrýar.

1

2

3

4

5

6

Soňky ýyllarda Özbekistanda hem ykdysady klasterler giň ýaýraýar. Döredilýän pagta-dokmaçylyk, balykçylyk, azyk klasterleri muňa aýdyň mysal bolup biler.

Ykdysady klasteriň aýratynlyklary aşakdakylardan ybarat: geografik taýdan özara ýakynlyk; tehnologiýalaryň birmeňzeşligi; çig mal bazasynyň umumylygy; innowasion işiň barlygy.

1. Ýokardaky suratlar esasynda pagtadan dürli taýýar önümler öndürmek bilen bagly kärhanalaryň sanawyny düzüň.
2. Sanawa ýene nähili kärhanalary goşmak mümkin?
3. Çigit ekmekden başlap tä taýýar önümiň sarp edijä baryp ýetýänçe bolan önümçilik prosesiniň zynjyryny mantyky yzygiderlikde gurun.
4. Ýeke erkekler köýnegini öndürmekde nähili: a) tebigy; b) kapital; c) zähmet resurslary ulanylýandygyny anyklaň.
5. Eger suratlardaky kärhanalary umumy ulgama birleşdirilse, bu nähili artykmaçlyklary bermegi mümkinligi boýunça öz pikiriňizi bildiriň.

Mesele1: Iki işçi birinji 5 günlükde 500 sany, ikinji 5 günlükde 750 sany önüm taýýarlady. Bir işçiniň birinji we ikinji baş günlükdäki bir günlük zähmet öndürijiligini tapyň we özara deňeşdiriň.

Çözülişi: Sarplanan umumy wagt = İşçiler sany · Her bir işçi sarplanan wagt = 2 işçi · 5 gün = 10 gün

Bir işçiniň birinji baş günlükdäki zähmet öndürijiligi:

$$U=Q:T=500:10=50\text{-ä,}$$

Bir işçiniň ikinji baş günlükdäki zähmet öndürijiligi bolsa:

$$750:10=75\text{-e deň.}$$

Indi olary deňeşdirýäris: $75:50=1,5$, ýagny, bir işçiniň ikinji baş günlükdäki zähmet öndürijiligi birinjidäkä garanda 1,5 esse köp bolupdyr.

Mesele 2 (özbaşdak çözmek üçin): Tikinçilik fabriginde 120 işçi hepdesine 5 günden işleýär. Fabrik 2019-njy ýylyň 1-nji martyndan 31-nji maýyna çenli 95040 san köýnek tikdi. Önümçilik prosesi 1-nji iýundan ýöriteleşdirildi, 1-nji sentýabrdan başlap bolsa klaster ulgamy-na geçildi. Eger 1-nji iýundan 31-nji awgusta çenli 117000 sany, 1-nji sentýabrdan 30-njy noýabra çenli 140400 sany köýnek tikilen bolsa, bir işçiniň ýöriteleşmedik, ýöriteleşen we klaster ulgamy şertlerindäki zähmet öndürijiliklerini tapyň we özara deňeşdiriň. Meseläni çözende kalendardan peýdalanyň. Käbir sanlary tegeleklemeli bolýar.

I BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Năme sebăpden hăzirki wagtda ykdysadyýeti öwrenmekçi bolýanlaryň sany barha köpelyär?
2. Ykdysadyýeti diňe ykdysatçylar bilmelimi?
3. Ykdysady bilimler zerur bolan ýagdaýlara mysallar getirin.
4. Năme üçin adamyň zerurlyklarynyň çăgi ýok?
5. Çăklendirilenlik meselesiniň manysy nămeden ybarat?
6. Çăklendirilenlik meselesine 5 mysal getirin.
7. Seçip alma we onuň garşylykly bahasy năme?
8. Zăhmet öndürijiligini barha artdyryp, çăklendirilenlik meselesini çözmek mümkinmi?
9. Zăhmet öndürijiligini artdyrmakdan gözlenýän maksat năme?
10. Zăhmet bölünişiginiň we ýöriteleşmäniň manysyny düşündirip beriň.
11. Ykdysadyýetiň üç esasy soragy barada nămeleri bilýärsiňiz?
12. Adaty we merkezleşen ykdysady ulgamlary özara deňeşdiriň.
13. Bazar ykdysadyýeti ulgamy Năme? Năhili? Kim üçin? diýen soraglara nădip jogap berýändigini düşündirip beriň. Bazar ykdysadyýetiniň esasy aýratynlyklaryny sanaň.
14. Garyşyk ykdysady ulgamyň emele gelmegine nămeler sebăpçi bolupdyr diýip oýlaýarsyňyz?

B. ÝUMUŞLAR

Aşakda ilki adalgalaryň atlary, soň olaryň düşündirişleri berlen. Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyp, adalganyň nomeriniň ýanyna degişli düşündirişiň harpyny ýazyp çykyň.

ADALGALAR:

1. Zerurlyk.	6. Çăklendirilenlik meselesi.	10. Zăhmet bölünişigi.
2. Hyzmatlar.	7. Bazar ykdysadyýeti.	11. Ykdysady ulgam.
3. Telekeçilik.	8. Seçip almanyň garşylykly bahasy.	12. Adaty ykdysadyýet.
4. Resurslar.	9. Ýöriteleşme.	13. Seçip alma.
5. Önümçilik.		

DÜŞÜNDİRİŞLER:

- a) ykdysady nygmatlary döretmek prosesi;
- b) adamlaryň peýda almak maksadynda ykdysady kararlar kabul etmegi bilen bagly harytlary we hyzmatlary öndürmek işi;
- ç) seçip alma netijesinde ýüz öwürlen mümkinçiliklerden iň uly peýda;
- d) çäklendirilen resurslardan peýdalanmak mümkinçiliklerinden birini saýlamak;
- e) adamyň belli bir şertde ýaşamagy we kemala gelmegi üçin zerur bolan zatlara mätäçligi;
- ä) zerurlyklary doly kanagatlandyrmak üçin resurslaryň ýeterli derejede ýoklugy;
- f) adamyň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin gerek bolýan ähli zatlar;
- g) maddy zat döretmeýän, ýöne netijesi zerurlyklary kanagatlandyryan işler ýa-da hereketler;
- h) käbir önüm görnüşini öndürmek boýunça kärhanalaryň arasyndaky zähmet bölünişigi;
- i) haryt öndürmek prosesini işçileriň arasynda işi bölüşmek esasynda guralmagy;
- j) hususy eýeçilige esaslanan, ähli ykdysady kararlary erkin kabul edilýän, ykdysady nygmatlar bolsa bazarlaryň kömeginde paýlanýan ykdysady ulgam;
- ž) jemgyýetiň (ýurduň) ykdysady durmuşyny guramak şekili;
- k) ykdysadyýetiň esasy soraglaryna jemgyýetdäki täplere esaslanyp jogap berýän ykdysady ulgam.

D. TESTLER

Berlen soraga mazmun taýdan iň dogry we doly jogaby bellik ediň.

1. Zerurlyklar — bu ...

- A. gündelik isleg harytlary dükanynda satylýan ähli harytlar.
- B. adamlaryň harytlara we hyzmatlara eýe bolmak islegi.
- D. adamyň belli bir şertde ýaşamagy we kemala gelmegi üçin zerur bolan zatlara mätäçligi.
- E. kanagatlandyrmak mümkinçiligi bolmadyk adam arzuw-islegleri.

2. Çäklendirilenlik meselesi haýsy ýagdaýda dogrurak aňladylan?

- A. Islendik ýurduň ykdysadyýetinde hemişe nämedir yetişmeýär.
- B. Hemme wagt adamyň ähli zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin resurslar ýeterli bolubermeyär.

- D. Kābir resurs nāçe kem bolsa, ol şonça gyt bolýar.
E. Maşgalada hemişe nämedir ýetişmeýär.
- 3. Haýsy toparda getirilen mysallar diňe ruhy zerurlyklara degişli?**
A. Depder, çörek, kitap, telewizor, hat ýazmak.
B. Doňdurma, kompýuter, tälim almak, sport.
D. Tälim almak, saz diňlemek, kār-hünär öwrenmek, aýakgap.
E. Dil öwrenmek, kitap okamak, surat çekmek, saz diňlemek.
- 4. Haýsy toparda getirilen mysallar diňe sosial zerurlyklara degişli?**
A. Ýol, jemgyýetçilik transporty, mekdep, egin-eşik, el sagady.
B. Goranma, saglygy goraýyş ulgamy, telefon pudagy, kitaphana, muzeý.
D. Taryhy ýadygärlikler, keselhana, hususy dükan, metro, welosiped.
E. Goraghana, derýa, seýil bagy, salgyt gullugy, şahsy awtomobil.
- 5. Fermer meýdanyna bugdaý ekse 40 t, şaly ekse 80 t hasyl almagy mümkin. Bir tonna bugdaýyň garşylykly bahasy ...**
A. anyk däl, çünki nāçe bugdaý ýa-da şaly ekileni näbelli.
B. 0,5 tonna şala deň.
D. 4 tonna şala deň.
E. 2 tonna şala deň.
- 6. Önümçilik faktorlary – bu...**
A. zähmet öndürjiligi we netijeliligi.
B. zähmet bölünişigi we ýöriteleşme.
D. diňe binalar, desgalar, gural-enjamlar we stanoklar.
E. tebigy resurslar, zähmet, kapital we telekeçilik.
- 7. Aşakdaky toparlaryň haýsysynda önümçilik resurslarynyň her üçüsinden mysallar getirilen?**
A. Ekin meýdany, traktor, pagta.
B. Ofis, menejer, başlyk.
D. Nebit, zawod, işçi.
E. Kompýuter, maksatnamaçy, printer.
- 8. Islendik ulgamyň önünde duran iň esasy mesele — bu:**
A. önümçilik. B. çäklendirilenlik.
D. sarp etme E. paýlama.
- 9. Bazar ykdsadyýeti şertinde ...**
A. emlägiň esasy bölegi hususy şahslary elinde bolýar.
B. döwlet ýeke-täk mülkdara öwrülýär.
D. döwlet emlägi ileri tutulýar.
E. emläk öz manysyny ýitirýär.

Biz erkin bazar prinsiplerini ornaşdyrmakçy bolýan bolsak, ykdysadyýetiň öňdebaryjy pudaklaryny özgertmeli we ilerleme arkaly sagdyn bäsdeşlik gurşawyny döretmelidiris...

Şawkat Mirziýayew

II bab. Bazar

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky suratda görkezilen ädikçä çörek, çörek ýapýana un, degirmençä bugdaý, daýhana orak we demirçä ädik gerek bolsun.

1. Munda ädikçi ýeke çörege bolan zeryrlygyny kanagatlandyrmak üçin özi tiken ädigi nädip çörege çalşyp bilipdir diýip oýlaýarsyňyz?
2. Bu alyş-çalyş prosesini nähili ýenilleşdirmek mümkin?
3. Ýokarda getirilen önümlerden haýsysyna öz önümini jany bilen çalyşmaga razy diýip oýlaýarsyňyz?
4. Ýokarda getirilen önümleriň käbiri başga önümler we hyzmatlar üçin tölegi amala aşyrmaga niýetlenen hemmä gerekli çalyşyk serişdesi hökmünde saýlanan bolsa, ädikçi özüniň çörege bolan zeryrlygyny nähili kanagatlandyran bolardy?
5. Çöregiň we bugdaýyň uniwersal alyş-çalyş serişdesi hökmünde nähili gowy we erbet taraplary bolýandygyny aýdyp bilersiňizmi?

Gadymda adamlar taýpa-taýpa bolup ýaşapdyrlar. Her bir taýpa özi üçin gerekli azyk önümlerini, egin-eşikleri we ýönekeý iş gurallaryny özi taýýarlapdyr we sarp edipdir. Şeýle hojalyk ykdysadyýetiň iň ilkinji şekili bolup, oňa *natural hojalyk* diýilýär. Natural hojalygyň her bir agzasy ýuwaş-ýuwaşdan belli bir önüm görnüşini öndürmäge barha uýgunlaşypdyr. Wagtyň geçmegi bilen her bir käriň eýesi öz önümlerini başgalar bilen

mälim gatnaşykda çalşyp başlapdyr, ýagny, alyş-çalyş edipdir. Şeýdip alyş-çalyşa niýetlenen önüm – haryt emele gelipdir.

Alyş-çalyş — bir önümi satmak, satyn almak ýa-da başgasyna çalyşmak.

Haryt — alyş-çalyş maksadynda öndürilen önüm.

Adamlar metaly gaýtadan işlemegi öwrenenlerinden soň metal pullar peýda bolupdyr. Soňluk bilen gymmat baha metallar, altynan we kümüşden ýasalan pullar dolanyşyga çykarylypdyr.

Dürli agyrlyga eýe bolan altyn we kümüş bölekleri pul hökmünde ulanylanda, her gezek olary terezide çekmeli bolupdyr. Bu amatsyzlygy aradan aýyrmak üçin mälim agyrlyga we şekile eýe bolan we dürli möhürler basylan teňňeler dolanyşyga girizilipdir. Wagtyň geçmegi bilen teňňeleriň hem kemçilikleri görnüp ugrapdyr. Altyn we kümüş teňňeler elden-ele geçip ýylmanypdyr we ýeňilleşipdir. Bu bolsa, öz nobatynda, olaryň başlangyç bahasynyň, ýagny başga harytlar bilen alyş-çalyş ukybynyň kemelmegine getiripdir. Bu meseläni çözmäge bolan hereketler netijesinde kagyz pullar peýda bolupdyr. Birinji kagyz pullar 812-nji ýylda Hytaýda zikgelenen, soňluk bilen bolsa başga döwletlerde hem çykarylyp başlanypdyr.

Pul — önümler we hyzmatlar üçin tölegi amala aşyrmaga niýetlenen ýörite alyş-çalyş serişdesi.

Islendik ýurtda taryhy taýdan öz pul ulgamy şekillenýär. Pul ulgamy – bu pul dolanyşygynyň döwlet tarapyndan guralyş şekilidir. Pul ulgamynda aşakdaky elementleri tapawutlandyryp görkezmek mümkin:

— Pul birligi – bu ýurtda kabul edilen puluň ady (som, dollar, iýena we ş.m). Pul birligi – bu harydyň nyrhyny bellemek üçin ulanylýan pul belgisidir. ABŞ-nyň pul birligi dollardyr. Pul birligi ýene maýda böleklere bölünmegi mümkin. Meselem, 1 dollar – 100 sente deň.

— Nyrhlar gerimi – bu harytlaryň bahalaryny ölçemek usulydyr. Başgaça aýdanda, nyrhlar gerimi arkaly puluň baha ölçeginiň funksiýasy aňladylýar.

— Puluň görnüşleri we olary dolanyşyga çykaryş usullary. Puluň görnüşleri – bu dolanyşykdaky kagyz pullaryň we teňňeleriň nominallarydyr. Özbegistan Respublikasynyň Merkezi banky tarapyndan çykarylýan som – pul görnüşine mysal bolýar. Şonuň ýaly-da nagt (kagyz

we teňňe) we nagtsyz (bank hasap belgisindäki ýazuw görnüşindäki) pullary hem tapawutlandyrýarlar.

— Pul emissiýasy ulgamy – pul belgilerini dolanyşyga çykarmak we aýlanyş tertibidir. Pul emissiýasy Merkezi bank tarapyndan amala aşyrylýar. Merkezi bank puluň aýlanyşyny çäklendirmek we laýyklaşdyrmak işlerini hem amala aşyrýar.

Puluň aýlanyşy – bu haryt aluw-satuwdaky, harytsyz töleglerdäki we başga dürli hasap-hesiplerdäki dolanyşykda bolan pullaryň hereketidir.

Puluň aýlanyşynyň düzümi bölekleri diýip aşakdakylary getirmek mümkin:

— Töleg aýlanyşy – bu iş hakynyň, salgytlaryň, gymmat baha kagyzlary satyn almagyň we başga mejburi tölegleriň amala aşyrylmagydyr.

— Nagtsyz pul aýlanyşy – bu pul aýlanyşynyň bankdaky hasaplaşyk hasabyndaky ýazuwlar arkaly nagt pulsuz amala aşyrylýan bölegidir.

— Nagt pul aýlanyşy – bu jemi pul aýlanyşynyň dolanyşyk we töleg serişdesi hökmünde nagt pul ulanylýan bölegidir.

Pul hökmünde ulanylan zat aşakdaky aýratynlyklara, sypatlara eýe bolmalydyr:

— adamlar özüleri bilen alyp ýöremekleri üçin amatly, ýagny ykjam bolmaly;

— pugta, çydamly materialdan bolmagy, wagtyň geçmegi bilen öz hilini we bahasyny ýitirmezligi;

— seýrek, hemmäniň oňa ýetmäge bolan mümkinçiligi çäklendirilen bolmagy;

— dürli bahalary aňladýan görnüşleriniň barlygy;

— aňsat tanalýan we ony galplaşdyrmagyň kynlygy.

Puluň birinji funksiýasy — pul bu dolanyşyk serişdesidir. Puluň kömeginde harytlar pula alyş-çalyş edilýär. Netijede, haryt — pul çalyşygy amala aşyrylýar. Ikinjiden, pul — bu harydyň bahasynyň ölçeg serişdesidir. Her bir harydyň bahasy pul bilen ölçenýär. Harydyň pulda aňladylan bahasy – onuň nyrhyny kesgitleýär. Üçünjiden, pul baýlyk toplamak serişdesidir. Harydy pula çalşyp, düşen pula başga haryt almazdan, ony mälum wagta çenli saklamak ýagny toplamak mümkin.

Halkara söwdada pul – dünýä pullary, haryt üçin pul tölände bolsa - töleg serişdesi funksiýalaryny hem ýerine ýetirýär.

Häzirki zamanda pullaryň nagt – teňňe we kagyz pullar; kredit – weksel, banknota we çek görnüşindäki pullar; nagtsyz pullar; kredit we töleg plastik kartlardaky pullar; elektron pullar görnüşleri bar.

Pul massasy – bu fiziki we ýuridik şahslar hem-de döwlet ygtyýaryndaky dolanyşykda nagt we banklar hasaplaşyk hasaplaryndaky nagtsyz pullaryň umumy göwrümidir. Pul massasy puluň nähili ulanylýandygyny görkezýän möhüm görkezijidir. Häzirki zaman pul ulgamy şertinde puluň aýlanyş tizligi çaltlanýar, pul massasynyň artmagy bolsa haýallaşýar. Ýagny, pul gowurak işleýär.

Djon Meýnard Keýns bazar ykdysadyýetine döwletiň giň gatyşmagynyň zerurlygyny esaslandyryp berdi we pul-kredit syýasaty boýunça özüniň modelini teklip etdi. Oňa görä berk salgyt syýasaty we ýeňil pul syýasaty sazlaşykly durnukly ykdysady ösüşi üpjün edýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Gadymda önümleri alyş-çalyş prosesi barada maglumat beriň.
2. Altyn teňňeleriň mysalynda pul öz wezipesini nähili ýerine ýetiripdir?.
3. Islendik zat hem puluň wezipesini ýerine ýetirip bilermi?
4. Puluň her bir funksiýasyny aýdyň görkezýän durmuşdan mysallar getiriň.
5. Siziň pikiriňizçe, pul nähili aýratynlyklara eýe bolmaly?
6. Puluň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
7. Pul ulgamy näme? Onuň elementlerini aýdyň.
8. Puluň aýlanyşynyň düzümi böleklerini düşündirip beriň.
9. Pul massasy näme?
10. Puluň aýratynlyklary we funksiýalary barada nämeleri bilýärsiňiz?
11. Keýnsiň modeli barada umumy pikir bildiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Pul ähli harytlary we hyzmatlary alyş-çalyş mümkin bolan ýörite harytdyr.
- Pul adamzadyň iň uly açyşlaryndan biridir.
- Pul dolanyşyk, ölçeg we toplamak serişdesidir.
- Adamlar mälüm bähbitleri gözläp harytlary we hyzmatlary alyş-çalyş edýärler.

8-nji TEMA

BAZAR WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

- 1-nji suratda görkezilen hünärmentçilik önümleri bazaryndaky adamlary nähili iki topara bölmek mümkin? Kimler satyjy ýa-da hyrydar hökmünde gatnaşýar? Olaryň tapawudy nämede? Olaryň bazardaky maksady nämeden ybarat?
- 2- we 3-nji suratlardakylary bazar diýsek bolarmy?
3. Bazar nähili wezipeleri ýerine ýetirýär diýip oýlaýarsyňyz? Pikiriňizi durmuşdan mysallaryň kömeginde düşündirip beriň.
4. 4-, 5-, 6-njy suratlarda görkezilen harytlar we hyzmatlar haýsy bazarlarda satylýar ýa-da satyn alnýar?

Siz adamlardan doly, söwda-satyk amala aşyrylýan, aýratyn bellenen ýer hökmündäki daýhan bazary, awtomobil bazary, egin-eşik bazary we zat bazary ýaly bazarlary gowy bilýärsiňiz. Bazar üçin elmydama aýratyn bölünen ýeriň bolmagy hökman däl. Aluw-satuw prosesi telefon we internet pudagy arkaly hem amala aşyrylmagy mümkin.

Bazar aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýär:

- önümçilik bilen sarp etmäni bir-birine baglaýar;
- aluw-satuw prosesi arkaly harydyň nyrhyny kesgitleýär;
- ykdysadyýeti, önümçiligi tertibe salyp durýar;
- dürli döwletleriň arasynda ykdysady hyzmatdaşlyk aragatnaşyklaryny ýola goýýar.

Harydy niýetleneninden görä gymmatrak nyrhda satyn alan hyrydar ýa-da harydy arzanrak nyrhda satan satyjynyň hiç biri-de bazardan gaty görmeýär. Bazar — harydyň nyrhyny kesgitleýän iň adalatly emin.

Munda “Näme öndürmeli?”, “Nähili öndürmeli?”, “Kim üçin öndürmeli?” diýen soraglara diňe bazar jogap berýär. Bazar harydyň nyrhynyň ýokarlanmagy ýa-da peselmegi arkaly öndürijilere haýsy harytdan näçe öndürmelidigi ýa-da gerek dälligi barada habar berip durýar. Haryt elýeterli bolsa, ony öndürmek köpeldilýär, haryt niýetlenendäki nyrhda satylmasa, ony öndürmek bes edilýär ýa-da sarp-harajatlar kemeldilip, harydyň nyrhy arzanlaşdyrylýar.

Özara bähbitli hyzmatdaşlykdan hemme peýda görýär. Diýmek bazar çäk bilmeýär. Häzirki wagtda bazarlarymyzdaky dünýäniň ähli diýen ýaly ýurtlaryndan getirilen harytlar munuň aýdyň subudydyr.

Aluw-satuw prosesi — harytlar we hyzmatlar pula, pul bolsa harytlara we hyzmatlara alyş-çalyş edilýän proses.

Bazar — hyrydarlar bilen satyjylaryň aluw-satuw prosesini amala aşyrmaklary bilen bagly özara gatnaşyklardyr.

Bazarlar olarda satylýan harytlara görä gündelik isleg harytlary, önümçilik serişdeleri, maliýe, zähmet, intellektual harytlar bazary ýaly görnüşlere bölünýär.

Ilat üçin zerur bolan harytlar we hyzmatlar *gündelik isleg harytlary bazarynda* satylýar. Biz gowy bilýän daýhan bazary, mal bazary, maşyn bazary, ýaşaýyş jaý bazary, egin-eşik we zat bazary, dükanlar, supermarketler, naharhana, çörekhana, transport, aragatnaşyk, elektrik, suw, gaz, ýylylyk üpjünçiligi kärhanalary, dellekhana, medeniýet, saglygy goraýyş, tälim mesgenleri — gündelik isleg harytlary bazaryny düzýär.

Gündeli isleg harytlary bazary — ilat, öý hojalyklary zerurlyklary üçin zerur harytlar we hyzmatlar satylýan bazar.

Kärhanalarda haryt öndürmek üçin gerek bolýan gural-enjamlar, bina-desgalar, çig mal we materiallar *önümçilik serişdeleri bazarynda* satylýar. Önümçilik serişdeleri aluw-satuwy gönüden-göni öndüriji we sarp ediji arasynda ýa-da haryt biržalary hem-de söwda firmalary hyzmatlary arkaly amala aşyrylýar. Haryt biržalary harytlary uly-uly göwrümde, lomaý (tutuşlygyna) satyn almak we satmagy guraýan araç guramalarydyr.

Işçi güýji, ýagny zähmet hem ýörite haryt bolanlygy üçin onuň hem öz bazary bar. *Zähmet, işçi güýji bazarynda* işçi güýji satylýar. Şeýle

Haryt biržasy — harytlary uly-uly göwrümde, lomaý (tutuşlygyna) satyn almagy we satmagy guraýan araçy gurama.

Önümçilik serişdeleri bazary — kärhanalaryň we firmalaryň zerurlyklary üçin zerur harytlar hem-de hyzmatlar satylýan bazar. bazarda ilaty işe ýerleşdirmek bilen meşgullanýan işçi güýji biržalary, kärhana we guramalar iş alyp barýar. İş bilen üpjün etmäge kömekleşmek we sosial gorag merkezi işçi güýjüne zeryrlygy bar, boş işçi orunlary bar bolan kärhana we iş gözläp ýören adamlaryň arasynda araçylyk işini alyp barýar.

İş bilen üpjün etmäge kömekleşmek we sosial gorag merkezi — kärhanalar we iş gözläp ýören adamlaryň arasynda araçylyk işini alyp barýan gurama. Bu gurama, adadta, zähmet biržasy hem diýýärler.

Zähmet işçi güýji bazary — işçi güýji aluw-satuw prosesleri amala aşyrylýan bazar.

Puly ýörite, elýeterli haryt diýip aýdypdyk. Diýmek, onuň hem öz bazary bolýar. Bu bazara *maliýe bazary* diýýärler. Maliýe bazarynda pullar karzyna berilýär ýa-da karz alynýar. Şeýle hyzmatlary banklar amala aşyrýar. Maliýe bazarynda ýönekeý pullardan daşary “gymmatly kagyzlar” — aksiýa, obligasiýa, weksel diýlip atlandyrylýan ýörite pullar satylýar we satyn alynýar. Gymmatly kagyzlar söwdasyny guramak bilen fond biržalary meşgullanýar. Şonuň ýaly-da, maliýe bazarynda daşary ýurt pullary — walýutalar hem satylýar we satyn alynýar. Bu işi banklaryň walýuta çalyşýan bölümleri amala aşyrýar.

Gymmatly kagyz — mälüm mukdardaky serişdä ýa-da emläge eýeligi ýa-da olara görä gatnaşygy tassyklaýan ýörite pul görnüşindäki nama.

Fond biržalary — gymmat baha kagyzlar aluw-satuwyny guramak bilen meşgullanýan araçy gurama.

Maliýe bazary — pul we gymmatly kagyzlar aluw-satuw prosesleri amala aşyrylýan bazar.

Intellectual harytlar bazarynda — akyl zähmetiniň önümi bolan harytlar we hyzmatlar satylýar. Şeýle harytlara ylmy taglymlar we sungat eserleri, dürli maglumatlar, tehniki taslamalar hem-de açyşlar, kompýuter maksatnamalary, kino, konsert tomaşalary we başga akyl zähmeti netijesi bolan harytlar we hyzmatlar girýär.

Intellectual harytlar bazary — akył zähmeti önümi bolan harytlaryň aluw-satuw prosesi amala aşyrylýan bazar.

Şunuň bilen birlikde, aýratyn alnan harytlar bazarlary hem bolýar. Meselem, nebit bazary, pagta bazary, galla bazary, reňkli metallar bazary we başgalar. Bazarlar çäk taýdan gerimi derejesine garap ýerli, territorial, milli we halkara bazarlara bölünýär.

Bazarlar, adatda, iki uly synpa bölünip öwrenilýär. Olar haryt we hyzmatlar bazary hem-de önümçilik faktorlary bazarlarydyr.

Abu Ali ibn Sina
(980 — 1037)

Gündogaryň ensiklopedist alymy, beýik alym Abu Ali ibn Sina ykdysadyýet ylmyna özüniň ylmy garaýyşlary bilen uly goşant goşupdyr. Şol sanda, ol zerurlyk düşünjesine kesgitleme beripdir, maddy baýlyklary döretmekde zähmetiň ornuny anyklap beripdir, “zähmet bölünişigi”, “sarp etme sebetjigi” we adam faktory düşüňjelerine degişli gymmatly pikirleri bildiripdir.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Bazaryň bolmagy üçin elmydama ýörite bellenen ýeriň bolmagy hökmanmy?
2. Bazar nähili wezipeleri ýerine ýetirýär? Olary ýekän-ýekän düşündiriň.
3. Bazaryň görnüşlerini sanap beriň. Önümçilik serişdeleri bazarynyň gündelik isleg harytlary bazaryndan tapawudy nämede?
4. Intellectual harytlar bazarynda nämeler satylýar?
5. Işçi güýji bazaryna mysallar getiriň.
6. Maliýe bazarynda nähili söwda amala aşyrylýar?
7. Ýerli, territorial, milli we halkara bazarlara mysallar getiriň.
8. Nähili biržalary bilýärsiňiz? Olaryň tapawudyny we umumy taraplaryny anyklaň.

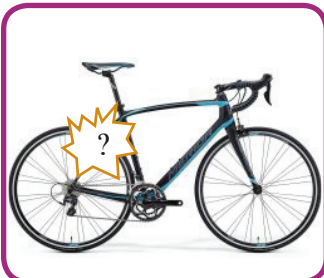

Şuny ýatda saklaň!

- Bazar harytlaryň özara alyş-çalyş mümkinçiligini döredýär.
- Harydyň nyrhy bazarda kesgitlenýär.
- Bazar ykdysadyýeti tertibe salyp durýar.
- Bazarlar olarda satylýan harytlara görä gündelik isleg harytlary, önümçilik serişdeleri, maliýe, işçi güýji we intellectual harytlar bazary ýaly görnüşlere bölünýär.

9-njy TEMA

BAZARLAR WE NYRHLAR

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlardaky harytlara satyjy hökmünde bahasyny kesgitläň.
2. Şu harytlara hyrydar hökmünde bahasyny kesgitläň.
3. Baha kesgitläň wagtyňyzda nämelere üns berdiňiz?
4. Haryda baha kesgitlemek üçin size nähili maglumatlar gerek bolýar?
5. Dükanda käbir harydyň şol wagtdaky nyrhyny sorap bilň we bu haryt näme sebäpden şeýle nyrhda satylýandygyny düşündirjek boluň.

Geçen temada nygtalyşy ýaly, bazar hyrydarlar bilen satyjylaryň arasyndaky harytlary hem-de hyzmatlary alyş-çalyş prosesinde emele gelýän özara gatnaşyklardyr. *Nyrh* bolsa hyrydarlar mälüm bir haryt ýa-da hyzmatyň bir birligi üçin tölenýän puluň mukdarydyr. Meselem, bir kilogram mesge üçin 30 000 som, bir gap çay üçin 4500 som, bir sany welosiped üçin 1 200 000 som we başgalar.

Nyrh — bir birlik harydyň bahasynyň puldaky aňlatmasy.

Nyrhlar hemişe bir-biri bilen deňeşdirilýär. Dürli önümleriň nyrlaryny özara deňeşdirmek arkaly sarp edijiler olary satyn alýar. Dürli resurslaryň

nyrhларыny deňeşdirmek arkaly firmalar mälim harytlary we hyzmatlary satyn alýar. Dürli bazarlardaky nyrhлары özara deňeşdirip, satyjylar harytlarynyň bahalaryny kesgitlemek mümkinçiligine eýe bolýarlar. Şeýdip ykdysadyýetiň üç esasy soragyna jogap berilýär.

Näme öndürmeli?

Iň köp peýda getirýän harytlary we hyzmatlary öndürmeli.

Nähili edip öndürmeli?

Mümkingadar kemräk harajaty edip öndürmeli.

Kim üçin öndürmeli?

Şu haryda zeryrlygy bar we kesgitli bahada pul töläp bilýän sarp ediji üçin öndürmeli.

Özara bir-birine bagly bazar nyrhлары merkezi planlaşdyrmazdan ýa-da hususy öndürijileriň we hyrydarlaryň kararlaryny gönüden-göni gözegçilik etmezden san-sajaksyz harytlary hem-de hyzmatlary islendik wagtda, islendik mukdarda öndürmek we üpjün etmegi aňmak örän möhümdir. Bu hadysa nyrhлар bazar ulgamynda üç esasy wezipäni ýerine ýetirýändigini sebäpli bolup geçýär: 1) habar beriş wezipesi; 2) höweslendirme wezipesi; 3) paýlamak wezipesi.

Gymmatlyklar!

Hiç üns berenmisiňiz, her gezek nähilidir zat satyn alsak, biygytyýar onuň başga satyjylardaky nyrhlarını soradyran bolýarys. Zadyň nyrhы baradaky maglumat bize näme üçin gerek?

Nyrhлар we olaryň arasyndaky gatnaşyklar bazar ulgamyndaky sarp edijiler, öndürijiler hem-de resurs eýeleriniň nämäni, näçe mukdarda satyn almalydygy barada karar kabul etmek üçin zerur esasy maglumat bilen üpjün edýär. Nyrhларыň habar beriş wezipesiniň ähmiýetini doly düşünmek üçin aşakdaky ýagdaýlary göz önüne getiriň: Supermarketde söwda edýärsiňiz. Tekjelerdäki zatlaryň hiç biriniň bahasy görkezilmändir. Ýa-da iki ýumuşdan birini olara tölenýän iş hakyny bilmezden saýlamagy çak ediň. Ýa-da boýagçylaryň işi üçin näçe hak sorajakdygy, boýagyň, çorganyň we başga materiallaryň bahalary barada hiç hili maglumata eýe bolmazdan, boýagчы hakyna tutup işletmek ýa-da bu işi özüňiz ýerine ýetirip biljekdigiňiz barada karar kabul etmäge çalyşýandygyňyzy göz önüne getiriň. Bu ýagdaýlaryň her birinde nyrh барada maglumata eýe bolmazdan, karar kabul etmek örän kyn bolýar.

Nyrhlaryň özgermegi bazar ykdysadyýetinde resurslary göçürmek ýa-da gaýtdan paýlamak üçin höweslendirmeleri emele getirýär. Şugundyryň nyrhy mekgejöweniň nyrhyna görä artmagy fermerleri köpräk şugundyr we kemräk mekgejöwen ekmäge ündeýär. Hukukşynaslaryň gazanjy buhgalterleriňkä garanda kemligi kemräk adamlaryň hukugy we köpräk adamlaryň buhgalteriýany öwrenmegine sebäp bolýar. Erkin bazarda peýdanyň artmagy resurslary çekýär we zyýanyň artmagy muňa garşylykly netijä sebäp bolýar. Peýda ykdysady durmuşyň ýaşyl, zyýan bolsa gyzyň çyralarydyr. Gowy işleýän ýol hereketi gözegçilik ulgamy hem ýaşyl, hem gyzyň reňkiň bolýandygyny talap edişi ýaly, gowy işleýän bazar ulgamy üçin hem peýda, hem zyýanyň bar bolmagy zerurlykdyr. Ýokarda getirilen mysallaryň her birinde nyrhlaryň höweslendirme wezipesi ýüze çykýar.

Nyrhlaryň ýene bir möhüm wezipesi — bu olaryň paýlamak wezipesidir. Başga şertler üýtgemän, käbir harydyň nyrhy artsa, adamlar ony kemräk satyn almaga çalyşýarlar we tersine, nyrh näçe pes bolsa, adamlarda şu harydy satyn almak islegi artýar. Nyrhlar arkaly bazarda gyt resurslar, olar üçin pul tölemek islegi we ukyby iň ýokary bolan sarp edijileriň arasynda paýlanýar. Şäheriň merkezindäki binanyň eýesi ony ofis binasy üçin kärendä berende, garaž ýa-da ammar üçin berendäkä garanda köpräk kärende hakyny almak mümkinçiligi bolsa, diýmek, ondan ofis binasy üçin peýdalanylýar. Eger 50 000 adam 5 000 adamlyk zalda oturdylmagy nazarda tutulan konserti tomaşa etmek islese, biletiň nyrhy diňe 5 000 adam töläp bilýänçe artmagy mümkin, galan 45 000 adam biletiň nyrhy gymmat bolany üçin konsert tomaşa edip bilmeýär.

Adam Smit bazar ulgamy harytlara hiç kim gatyşmazdan “adalatly” nyrhlary kesgitläp bilýär diýip hasaplapdyr. Ol ähli harytlar özüniň belli bir nyrhyna eýe bolup, bu nyrh şu harydy öndürmäge giden hereketlere bagly diýip hasaplapdyr. Onuň pikiriçe, haryt öndürmek üçin ulanylan ýer üçin renta görnüşindäki hak tölenmeli. Şu harydy öndürmek üçin çekilýän kapitaldan peýdalanylandygy üçin hem belli bir mukdardaky hak tölenmeli bolýar. Çekilen işçi güýji üçin hem iş haky tölenmelidir.

Adam Smitiň pikiriçe, ynha şu harajatlar harydyň nyrhyny şekillendirýär. Ýöne ol nyrh käbir wagtlarda birneme özgermegi mümkin, meselem, gytçylyk ýüze çykanda, diýip hasaplapdyr.

Adam Smit
(1723—1790)

Şotlandiýaly ykdysatçy alym Adam Smiti köpçülik häzirkî zaman ykdysadyýet ylmyny esaslandyryjysy, diýip hasaplaýar. Ol özüniň “Halklaryň baýlygynyň tebigaty we sebäpleri barada barlag” atly şa eseri we başga eserleri bilen ykdysadyýet ylmynyň ösüşine uly goşant goşupdyr.

Adam Smitiň pikiri boýunça, milletiň baýlygy önümçiligiň göwrümüne baglydyr. Ol ykdysady işe döwletiň gatyşmagyny ýiti kemeltmegiň tarapdary bolupdyr. Ol ykdysady ösüşiň iň esasy faktory diýip maddy bähbitlilik görkezipdir. Ykdysadyýet ylmyna “görünmeýän el” aňlatmasyny girizen.

Islendik önümçiligiň ýeke-täk soňy we maksady sarp etmedir.
(A.Smit)

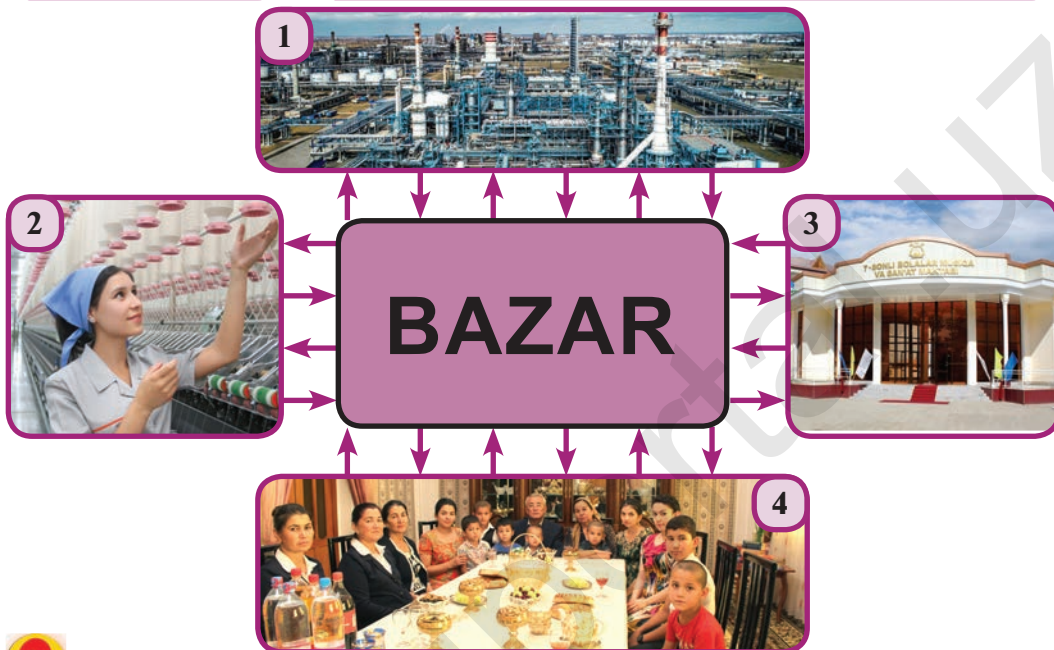
BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Harydyň nyrhy diýip nämä aýdylýar?
2. Bazarda käbir zat satyn alanymyzda nämä sebäpden birinji duşan satyjydan satyn almaýarsyňyz?
3. Bazar ykdysadyýeti şertinde nyrh nähili wezipeleri ýerine ýetirýär?
4. Bazarda harydyň nyrhy nähili maglumat berýär?
5. Nyrhyň habar beriş, höweslendirme we paýlama wezipelerini anyk mysallaryň kömeginde düşündiriň.
6. Öndürijiler üçin peýda we zyýan nämeden habar berýär?
7. Siz Adam Smitiň pikirine doly goşulýarsyňyzmy?
8. Siziň pikiriňizçe, ol nämeleri hasaba almandyr?
9. Adam Smitiň döwründäki we häzirkî zamandaky şerti deňeşdirip, häzirkî zamandaky nyrhlaryň şekillenişine ýene nämeleriň täsir etmegi mümkindigini sanap beriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Nyrh harydyň bahasynyň puldaky aňlatmasydyr.
- Bazar ykdysadyýeti şertinde nyrh habar beriş, höweslendirme we paýlama wezipelerini ýerine ýetirýär hem-de ykdysadyýetiň üç esasy soragyna jogap berýär.
- Bazar ulgamynda nyrh sarp edilere we öndürijilere harydy öndürmek hem-de paýlamak boýunça gymmatly maglumat berýär.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1-nji suratdaky zawod we 3-nji suratdaky saz mekdebi döwlete degişli. 2-nji suratdaky fabrik hususy telekeçä degişli. Her bir maşgalanyň öz hojalygy, özüniň kiçi ykdysadyýeti bar. Şonuň üçin hem ykdysadyýet ylmynda maşgala barada aýdylanda “Öý hojalygy” jümlesi ulanylýar.

1. Döwlet saz mekdebini gurmak üçin materiallary, işçi güýjüni we onuň üçin enjamlary nireden alýar? Ol ýerde işleýän mugallymlar we işgärler nädip işe çekilýärler?
2. Dokma fabrigi çig maly we işçi güýjüni nireden alýar? Ol özüniň önümini nirede satýar?
3. Döwlet öz zawody üçin işçi güýjüni nireden hakyna tutýar we öz önümini nirede satýar?
4. Öý hojalygy öz sarp etmegi üçin harytlary nireden alýar? Öý hojalygy işçi güýji bazaryna näme tekliپ edip bilýär?

Jogaplaryňyzda bazar adalgasyny ulanmagy ýadyňyzdan çykarmaň. Suratlardaky obýektleriň işçi güýji, çig mal, material, enjamlar we işçi güýji bilen üpjün edilişinde, önümlerini satmagynda bazaryň ähmiýeti barada aýdyp beriň.

Öndürijiler — harytlary we hyzmatlary döredýän kärhanalar. Olar bir tarapdan tebigy resurslary, önümçilik serişdelerini, işçi güýjüni bazardan satyn alyp hyrydar hökmünde gatnaşsa, ikinji tarapdan öndüren harytlaryny we hyzmatlaryny, özlerine degişli emlägi bazarda satyp, satyjy hökmünde gatnaşýar. Meselem, un öndürýän kärhana özi üçin gerekli bina, degirmen enjamlary, bugdaýy we işçi güýjüni bazardan satyn alýar, ýagny bazarda hyrydar hökmünde gatnaşýar. Şunuň bilen birlikde, bugdaýdan un öndürüp, ony bazarda satýar. Ýagny bazarda satyjy hökmünde hem gatnaşýar.

Öndürijiler — harytlary we hyzmatlary döredýän kärhanalar.

Sarp edijiler — öý hojalyklary özleri üçin gerekli hyzmatlary, gündelik isleg harytlaryny we dürli emläkleri hyrydar hökmünde bazardan satyn alýarlar. Ikinji tarapdan, ilat özüne degişli emlägi bazarda satýar. Şonuň ýaly-da, adamlar dürli kärhanalarda zähmet çekip, şonuň üçin iş hakyny alýarlar, ýagny satyjy hökmünde öz işçi güýjüni satýarlar. Diýmek, sarp edijiler — öý hojalyklary bazarda hem hyrydar, hem satyjy hökmünde gatnaşýan eken.

Sarp edijiler — döredilen harytlary we hyzmatlary gönüden-göni ulanyjy ýa-da olardan peýdalanyjylar. Sarp edijiler, esasan, öz maşgalalary bilen ýaşaýandyklary sebäpli, olara başgaça **öý hojalyklary** hem diýýärler.

Bazarda döwlet (hökümet) jemgyýetiň dolandyryş organy, tebigy resurslaryň eýesi hökmünde aýratyn orun tutýar. Döwlet bir tarapdan tebigy resurslary, döwlet edaralarynyň we guramalarynyň hyzmatlaryny, dürli döwlet kärhanalarynda öndürilen harytlary, döwlet emlägini satsa, ikinji tarapdan döwlet kärhanalarynyň zerurlyklary üçin bazardan harytlary, hyzmatlary we işçi güýjüni satyn alýar. Döwlet ilata we kärhanalara öz edaralary we guramalary arkaly eden hyzmatlary üçin dürli hili mejbury tölegler, salgytlar görnüşinde hak öndürüp alýar. Meselem, bir seredende ilata mugt lukmançylyk hyzmaty edilýän ýaly görünýär. Aslyny alanda bolsa bu hyzmat üçin her birimiz girdejimizden saklanyp galynýan salgyt görnüşinde hak töleýäris.

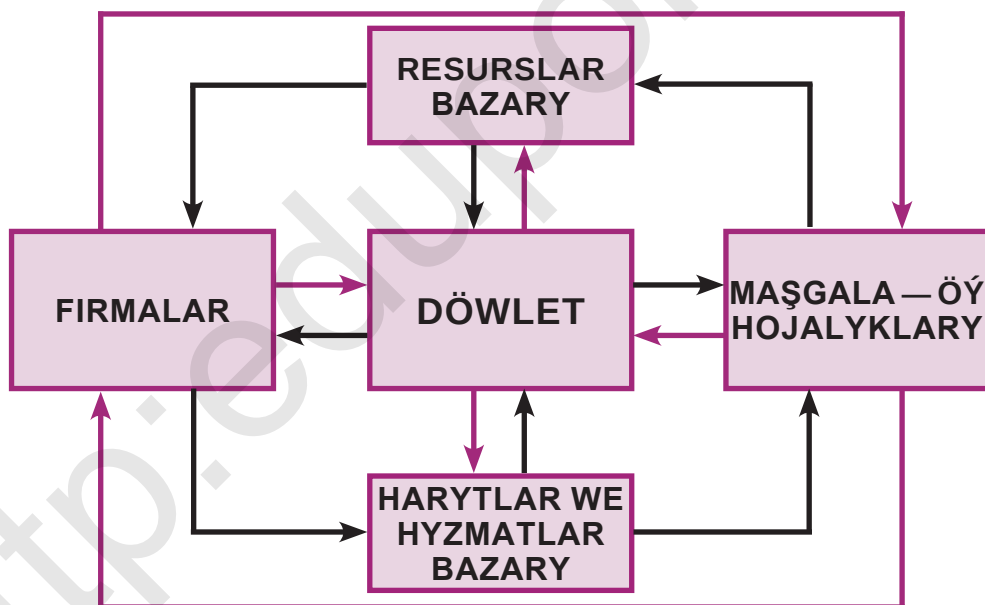
Bazaryň üç gatnaşyjysy-da — döwlet, öndürijiler we sarp edijiler bazar arkaly bir-birlerine pul karz berýärler hem-de alýarlar, bir-birleriniň gymmatly kagyzlaryny satyn alýarlar we satýarlar. Şeýdip, bazaryň üç gatnaşyjysynyň arasynda aluw-satuw prosesi bolup geçip, bazary döwürleýin ýagdaýda herekete getirip durýar.

Kimler gatnaşsa-da, bazaryň esasy wezipesi — bu satyjy bilen hyrydaryň arasyndaky aluw-satuw gatnaşyklaryny ýola goýmak bolmagynda galýar. Ýagny, bazar — bu pul arkaly amala aşyrylýan haryt we hyzmatlar aluw-satuw şertnamalarynyň jemlenmesidir. Ykdysady gatnaşyklaryň şeýle görnüşinden bazardaky bir şertnama boýunça haryt-pul gatnaşyklarynyň iň ýönekeý formulasyny getirip çykarmak mümkin:

SATYJY — HARYT — PUL — HYRYDAR

Bu formula bazaryň “öýjük, gözenek” gurluşyny aňladýar. Bazaryň бүтін “organizmi” bolsa ynha şeýle “öýjükler”den düzülen. Diýmek, bazar şertindäki haryt gatnaşyklary hem ýokardaky formula meňzeş baglanyşyklardan ybarat.

Bazar gatnaşyjylary bolan döwlet, öndürijiler we maşgala – öý hojalyklary (sarp edijiler) bazardan nämänidir satyn alýar we nämänidir satýar. Şu sebäpli, bazarda resurslar, harytlar, hyzmatlar we pul serişdeleri aşakdaky çyzgydaky ýaly dyngysyz aýlanyp durýar.

Öý hojalyklary, ýagny sarp edijiler özlerine degişli emlägi, işçi güýçlerini iş haky, aýlyk, göterim tölegi we peýda ýaly pul girdejileriniň hasabyna döwlete hem-de öndürýän firmalara we kärhanalara satýar. Alnan girdejä bolsa öz zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin bazardan gerekli hyzmatlary, gündelik isleg harytlaryny we dürli emläkleri satyn alýar.

Öz nobatynda, döwlet bu pullara özi üçin gerekli harytlary we hyzmatlary öndürijilerden hem-de öý hojalyklaryndan satyn alýar. Öndürijiler bolsa öý hojalyklaryndan alan pullara ýene ilatdan hem-de döwletden gerekli resurslary satyn alýar we başga. Şeýdip, ykdysadyýetde resurslar, harytlar, hyzmatlar we pul serişdeleri dyngysyz aýlanyp durýar.

Bazaryň wezipelerini amala aşyrmakda gönüden-göni gatnaşmazdan oňa kömek edýän, hyzmat ediji kärhanalaryň, guramalaryň we edaralaryň hemmesi bir at — *bazar infragurluşlary* ady bilen atlandyrylýar. Bazar infragurluşlaryna banklar, ätiýaçlandyryş kompaniýalary, haryt, fond we başga görnüşdäki biržalar, söwda öýleri, gümrükhana edaralary, hasap-hesip, maliýe, hukuk maslahaty hyzmatyny edýän dürli guramalar, dürli hili ýörite söwdalary guraýan edaralar we guramalar girýär.

Bazar infragurluşlary — bazaryň wezipelerini amala aşyrmakda gönüden-göni gatnaşmazdan, oňa kömek edýän, hyzmat edýän kärhanalar, guramalar we edaralar.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Bazar gatnaşyjylaryny häsiýetlendirip beriň.
2. Döwlet emlägini tygşytlamak we aýawlamak, ilki bilen, kim üçin möhüm?
3. Maşgalaňyz mysalynda bazardan, adatda, näme satyn alýandygyňyzy we näme satýandygyňyzy aýdyp beriň.
4. Bazar şertindäki haryt-pul gatnaşyklary barada aýdyp beriň.
5. Ykdysadyýetde resurslar, harytlar, hyzmatlar we pul serişdeleri aýlanyp durýan mehanizmini düşündirip beriň.
6. Bu günki günde ýurdumyzdaky bazar infragurluşlary barada nämeleri bilýärsiňiz? Pikiriňizi durmuşdan mysallaryň kömeginde düşündiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Döwlet, öndürijiler we maşgala — öý hojalyklary bazar gatnaşyjylarydyr.
- Bazarda döwletiň, öndürijileriň, sarp edijileriň arasynda resurslar, harytlar, hyzmatlar we pul serişdeleri üznüksiz ýagdaýda aýlanyp durýar.

ÖZBAŞDAK IŞ

GARŞYLYKLY TÖLEG HYZMATLARY

Kompýuter tehnologiýalarynyň ösmegi netijesinde häzirki wagtda *plastik kartalar* töleg serişdesi hökmünde ulanylýar. Plastik kartalar häzirki zaman töleg serişdesidir. Kartalar elektron gurluş bolup, oňa puluň eýesi, puluň mukdary we haýsy bankda saklanýandygy barada maglumatlar girizilen bolýar. Plastik karta ýörite gurluşa (terminala) ýerleşdirilip, zerur pul mukdary hyrdaryň bankdaky hasaplaşyk hasabyndan tölegi kabul edýän edaranyň hasabyna geçirilýär. Kartadan başgalar peýdalanmagynyň önüni almak maksadynda ol kartanyň eýesi tarapyndan “açar” – gizlin kod bilen goralan bolýar we ony diňe şu “açar” bilen açmak mümkin.

Şonuň ýaly-da, plastik kartalardaky puluňyzy gerek bolanda bankomat diýlip atlandyrylýan gurluşlardan peýdalanyp nagt pula öwürüp alyp bilersiňiz.

Plastik kartalar bilen tölegleri amala aşyrmak bu günki günde her bir raýat üçin adaty ýagdaýa öwürülip barýar. Muňa sebäp olar müşderi üçin amatly töleg serişdesidigi bolup, nagt pula bolan zerurlygy duýarly derejede kemeldýär. Ýurdumyzda plastik kartalar arkaly diňe bir tölegler amala aşyrylman, eýsem kredit almak mümkinçiligi hem bar.

Gymmatlyklar!

Miladydan öňki IV—III asyrlardan başlap ýurdumyzyň çäginde altyn, kümüş, misden drahma we tetradrahma diýlip atlandyrylan teňňeler zikgelenip başlanypdyr. Bu pullar Termiz, Tagtasangin, Denow, Kempirdepe, Afrosiýabda geçirilen arheologik gazuwlar çagynda tapylan.

Ykdysadyýetiň ilerlemegi we tehnologiýanyň ösmegi netijesinde bütin dünýäde, şol sanda Özbegistanda hem elektron täjirçilik çalt ösýär. Bu bolsa öz nobatynda tölegleri banklar arkaly adaty ýagdaýda amala aşyrmakdan häzirki zaman tehnologik innowasiýalara esaslanan mobil, çalasyn, ynamly töleglere geçmegi talap edýär. Ýagny, adaty

töleg ulgamyna garşylykly, täze töleg ulgamlarynyň döredilmegi günün talabyna öwrülýär.

Şeýle garşylykly töleg ulgamlaryndan iň amatlylary – bu mobil telefonlar arkaly işleýän we ähli maliýe talaplaryna laýyk gelýän töleg ulgamlarydyr.

Bu ulgam boýunça müşderi haryt ýa-da hyzmat üçin tölegi amala aşyrmak üçin nagt, pul geçirmek, çek ýa-da plastik kartadan däl, eýsem özüniň mobil telefonyndan peýdalanyp biler.

Şeýle ulgamlaryň emele gelmegine we ösmegine sebäp olaryň elýeterlilik, ýönekeýligi we ynamlylygydyr. Bu bolsa öz nobatynda uly mobil maliýe hyzmatlary bazarynyň emele gelmegine sebäp bolýar.

Şeýle ulgam arkaly islendik şahs bankda ýörite hasaplaşyk hasabynyň ýerine “elektron gapjyk” diýlip atlandyrylýan elektron hasaplaşyk hasabynda öz puluny saklamagy we eýelik etmegi mümkin.

Mobil telefon ýönekeý gepleşik we habar serişdesinden nagt we nagtsyz puly saklamak, geçirmek, kabul etmek, haryt satyn almak, mejbury tölegleri we sosial tölegleri amala aşyrmak serişdesine öwrülmegi-de garşylykly töleg ulgamlarynyň aýratynlyklaryndandyr.

Özbegistanda bu barada soňky ýyllarda yzygiderli tagallalar amala aşyrylýar. Hususan-da, bu ugra degişli kanunçylyk resminamalary kabul edilýär we zerur infragurluşlar şekillendirilýär. Mobil telefon arkaly kommunal tölegler amala aşyrylýandygy, käbir hyzmatlar üçin pul geçirilýändigini hem garşylykly ulgamlaryň ýurdumyzda ýola goýulýandygyny aňladýar.

Gymmatlyklar!

“Pul — bu eliň kiri”, “Pul bolsa, jeňňelde çorba” ýaly jümlelere öz gatnaşygyňyzy bildiriň.

1. Plastik kartalar barada nämeleri bilýärsiňiz? Olaryň kagyz pullardan tapawudy we artykmaçlyklary nämede?
2. Garşylykly töleg ulgamlaryna zerurlyk döreýänliginiň sebäbi nämede?
3. Mobil telefonlaryň töleg serişdesi hökmünde ulanylýanlygynyň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňyz?
4. Maşgalaňyzdaky ululardan mobil telefon arkaly nähili tölegleri amala aşyryp bilýändiglerini sorap bilň.

II BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Pul bolmadyk döwürlerde önümleri alyş-çalyş prosesinde nähili kynçylyklaryň bolanlygyny düşündirip beriň.
2. Islendik zat hem puluň wezipesini ýerine ýetirip bilermi?
3. Puluň her bir wezipesini görkezýän mysallar getiriň.
4. Aluw-satuw prosesinden hyrydar hem, satyjy hem bähbit görýändigini düşündirip beriň.
5. Bazaryň bar bolmagy üçin elmydama ýörite bellenen ýeriň bolmagy hökmanmy? Jogabyňyzy mysallar bilen esaslandyryň.
6. Bazar wezipelerini aýdyň we olary bazar mysalynda düşündirip beriň.
7. Önümçilik serişdeleri bazaryndaky harytlaryň nyrhларыnyň artmagy sarp ediş harytlary bazaryndaky harytlaryň nyrhyna nähili täsir edýär?
8. Önümçilik serişdeleri bazary we sarp ediş harytlary bazarynyň bir-birine meňzeş hem-de tapawutly taraplaryny sanap beriň.
9. Döwlet bazardan nämeleri satyn alýar we nämeleri satýar?
10. Ykdysadyýetde resurslaryň, harytlaryň, hyzmatlaryň we pul serişdeleriniň aýlanyşyny dürli mysallar bilen düşündirip beriň.

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Alyş-çalyş.	7. Önümçilik serişdeleri bazary.
2. Pul.	8. Öndürijiler.
3. Nyrh.	9. Sarp edijiler.
4. Bazar.	10. Gymmat baha kagyz.
5. Gündelik isleg harytlary bazary.	11. Zähmet biržasy.
6. Bazar gatnaşyjylary.	12. Bazar infragurluşy.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) ilat, öý hojalyklarynyň zerurlyklaryny kanagatlandyrýan we gönüden-göni sarp edilýän harytlar hem-de hyzmatlar bazary;
- b) harytlar we hyzmatlar üçin tölegi amala aşyrmaga niýetlenen, ýörite alyş-çalyş serişdesi;

- ç) kärhanalar we iş gözläp ýören adamlaryň arasynda araçylyk işini alyp barýan gurama;
- d) bir önümi satmak ýa-da satyn almak ýa-da başgasyna çalyşmak;
- e) hyrydar we satyjylar aluw-satuw prosesini amala aşyrmak üçin duşuşýan ýer;
- ä) bir birlik harydyň bahasynyň puldaky aňlatmasy;
- f) mälim mukdardaky serişdä (ýa-da emläge) eýeligi ýa-da oňa görä gatnaşygy tassyklaýan ýörite resminama;
- g) harytlardan we hyzmatlardan peýdalanýan (sarp ediji) öý hojalyklary;
- h) kärhanalaryň we firmalaryň zerurlyklary üçin zerur harytlar hem-de hyzmatlar satylýan bazar;
- i) harytlary we hyzmatlary öndürýän kärhanalar;
- j) döwlet, öndürijiler we öý hojalyklary;
- ž) bazaryň wezipelerini amala aşyrmakda gönüden-göni gatnaşmazdan, oňa kömek edýän, hyzmat edýän kärhanalar, guramalar we edaralar.

D. TESTLER

1. Adatda, alyş-çalyş ...

- A. bir tarap üçin bähbitli, ikinji tarap üçin bolsa bähbitsiz bolýar.
- B. iki tarap üçin hem bähbitli bolýar.
- D. nähili harytlar çalşylmagyna garap iki tarap üçin hem bähbitli bolýar.
- E. nähili harytlar çalşylmagyna garap iki tarap üçin hem bähbitsiz bolýar.

2. Bazar — bu ...

- A. satyjy bilen hyrydar duşuşýan ýer.
- B. harytlar we hyzmatlar alyş-çalyş edilýän ýer.
- D. önümçiligi sarp ediş bilen baglaýan serişde.
- E. nädogry jogap ýok.

3. Harydyň nyrhy — bu ...

- A. hyrydaryň haryt üçin tölemekçi bolan pulunyň mukdary.
- B. harydy öndürmek üçin sarplanan jemi harajatyň mukdary.
- D. harydy öndürmek, saklamak we satmak üçin sarplanýan jemi puluň mukdary.
- E. bir birlik harydyň bahasynyň puldaky aňlatmasy.

4. **Enweriň kakasy 2.000.000 som aýlygynyň 1.500.000 somuny banka amanada goýdy we galan puluny hojalyga ulandy. Bu ýagdaýlarda pul nähili wezipeleri ýerine ýetirýär?**
 - A. Ölçeg we toplama serişdesi.
 - B. Dolanyşyk we ölçeg serişdesi.
 - D. Dolanyşyk we toplama serişdesi.
 - E. Ölçeg, toplama we dolanyşyk serişdesi.
5. **Sarp ediş harytlary nähili maksatda ulanylýar?**
 - A. Stanoklary öndürmek.
 - B. Başga önümleri öndürmek we gaýtdan işlemek.
 - D. Ilatyň we öý hojalyklarynyň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak.
 - E. Oba hojalyk önümlerini ýetişdirmek.
6. **Önümçilik serişdeleri näme üçin hyzmat edýär?**
 - A. Önümçilik stanoklaryny abatlamak.
 - B. Kärhanada çig maly işläp bejerip, önüm öndürmek.
 - D. Bazarda satmak üçin.
 - E. Önümçiligi çig mal bilen üpjün etmek.
7. **Bazarda ...**
 - A. hemme wagt satyjynyň ýagdaýy hyrydaryňka garanda ýokary bolýar.
 - B. hemme wagt hyrydaryň ýagdaýy satyjynyňka garanda ýokary bolýar.
 - D. hemme wagt satyjynyň we hyrydaryň ýagdaýy deň bolýar.
 - E. satyjynyň hyrydara garanda ýagdaýyny anyklap bolmaýar.
8. **Aksiýalar haýsy bazarda satylýar?**
 - A. Önümçilik serişdeleri bazarynda.
 - B. Maliýe bazarynda.
 - D. Zähmet bazarynda.
 - E. Intellektual harytlar bazarynda.
9. **Ykdysadyýetde ... üznüksiz aýlanyp durýar.**
 - A. diňe pul serişdeleri
 - B. diňe pul serişdeleri we harytlar;
 - D. diňe harytlar we hyzmatlar
 - E. reşurslar, harytlar, hyzmatlar we pul serişdeleri
10. **Pul nähili aýratynlyklara eýe bolmaly?**
 - A. Amatly we ykjam.
 - B. Berk we durnukly.
 - D. Galplaşdyrmak kyn.
 - E. Ýokardakylaryň ählisi.

Halkymyzyň durmuş derejesini ýokarlandyrmak üçin zähmete mynasyp hak tölemek ulgamyny şekillendirmeli we ilatyň real girdejilerini artdyrmalydyrys.

Şawkat Mirziýaýew

III bab. Maşgala — öý hojalyklary ykdysadyýeti

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratdaky maşgalanyň nähili girdejileri bolmagy mümkin diýip oýlaýarsyňyz?
2. Bu maşgala gowy ýaşamagy üçin bir aýda nähili harajatlar etmeli?
3. Maşgalanyň her bir agzasy sarp ediji hökmünde öz zerurlyklaryny aýratyn özi doly kanagatlandyryp bilermi? Munuň üçin oňa nämeler ýetmezligi mümkin?
4. Maşgala hojalyk ýöretmek üçin her bir agzasynyň şahsy harajatlaryndan daşary ýene nähili umumy harajatlar zerur bolýar diýip oýlaýarsyňyz?

Sarp ediji – bu dürli harytlary we hyzmatlary öz şahsy ýa-da maşgala zerurlyklary üçin satyn alýan ýa-da buýurma berýän şahs. Munda sarp ediji hökmünde aýratyn alnan raýatdan daşary bütün bir maşgalany hem nazarda tutulýar. Sarp ediji hökmünde garalanda ykdysadyýetde maşgala düşünjesiniň ýerine köplenç öý hojalygy düşünjesi ulanylýar.

Adamyň mälum wagtyň dowamynda (bir aýda ýa-da bir ýylda) işläp tapan we ele alan ähli maddy hem-de pul düşewüntleri *girdeji* diýlip atlandyrylýar. Girdeji gönüden-göni zähmet ýa-da käbir emlägi (baýlygy) ulanmak hasabyna alynmagy mümkin. Bu dersde girdejiniň gönüden-göni zähmetiň hasabyna gazanylýan görnüşi barada durup geçýäris. İş haky zähmetiň hasabyna alynýan girdeji bolup, ol sarp edijileriň girdejisiniň esasy bölegini düzýär.

Iş hakynyň aşakdaky görnüşleri bolmagy mümkin:

— işçiniň taýýarlan önüminiň mukdaryna ýa-da eden işine garap tölenýän puluň mukdary — *potratlaýyn iş haky*.

— işçiniň işlän wagtyň mukdaryna garap tölenýän puluň mukdary — *wagtlaýyn iş haky*. *Bir aýa berk kesgitlenen wagtlaýyn iş haky – aýlyk gazançdyr.*

Döwlet guramalarynda işleýänler, esasan, aýlyk gazanç görnüşindäki wagtlaýyn iş hakyny alýarlar. Zawodlaryň we fabrikleriň işçilerine, köplenç, potratlaýyn iş haky bellenýär. Mugallymlar, adatda, geçen dersleri üçin wagtlaýyn iş hakyny alýarlar. Şonuň ýaly-da, käbir kärhanalarda we guramalarda işçilere berk aýlyk gazanç bellenmegi bilen bir hatarda, ýerine ýetirilen işiň göwrümine baglylykda goşmaça potratlaýyn iş haky hem berilýär.

Sarp edijiniň girdejileri hemişe pul görnüşinde bolubermeyär. Meselem, maşgala öz melleginde gök ekinleri ýetişdirip, sarp edýär. Munuň bilen olar gönüden-göni düşewünt görnüşindäki girdejiňi özleşdirýärler.

Garrylar her aýda garrylyk pensiyasyny alýarlar. *Stipendiýa* talyplara okuw döwründe, *tölegler* bolsa işsizlik, kesellik ýa-da başga sebäplere görä wagtlaýyn işläp bilmeýän adamlara, köp çagaly ýa-da doly üpjün edilmedik maşgalalara döwlet we kärhanalar tarapyndan berilýän kömek puludyr.

Döwlet tarapyndan berilýän kömek pullary başgaça *sosial transfertler* diýlip hem atlandyrylýar.

Iş haky — kärhana tarapyndan hakyna tutma işleýän işgäre edilen iş üçin tölenýän pul.

Potratlaýyn iş haky — işçä taýýarlan önüminiň mukdaryna garap tölenýän pul mukdary.

Wagtlaýyn iş haky — işçä işlän wagtyň mukdaryna garap tölenýän puluň mukdary.

Aýlyk gazanç — işçä bir aýyň dowamyndaky zähmet işi üçin berk bellenen wagtlaýyn iş hakynyň mukdary.

Girdeji — adamyň (maşgalanyň) mälum wagtyň dowamynda işläp tapan we ele alan ähli maddy hem-de pul düşewüntleri.

Her bir adam ýaşamagy üçin ol näçedir derejede harajat etmeli bolýar. Meselem, azyk, egin-eşik, şahsy gijiyena harytlary we ş.m. Maşgala agzalarynyň şahsy harajatlaryndan daşary maşgalada hojalyk ýöretmek üçin umumy harajatlary hem amala aşyrmak zerurlygy hem bar. Meselem, öýi enjamlaşdyrmak, bilelikde dynç almak, awtomobil satyn almak we ş.m.

Sarp ediş harajatlaryny iki görnüşe bölmek mümkin: mejbury harajatlar we erkin harajatlar. *Mejbury harajatlar* — gündelik durmuşda olarsyz ýaşap bolmaýan birlenji harajatlar. Oňa azyk önümleri, gündelik durmuş

hyzmaty, egin-eşik we transporta gidýän harajatlar girýär. Bir adam sarp etmegi üçin bir aýda sarp edilýän mejbury harajatlaryň mukdaryna şertli ýagdaýda **sarp ediş sebedi** diýilýär. Mejbury harajatlardan daşary sarp ediş harajatlary — *erkin harajatlara* girýär. Erkin harajatlara mysal edip zergärlik önümlerini, gymmat baha öý enjamlaryny, şahsy awtomobili we şular ýalylara sarp edilýän harajatlary getirmek mümkin. Eger maşgalanyň girdejisi mejbury harajatlardan artmasa, onuň erkin harajatlaryna serişdesi galmaýar. Maşgalanyň girdejileri näçe köp bolsa, onuň şonça az bölegi azyga we başga mejbury harajatlara harçlanýar. Bu kanunalaýyklygy nemes ykdysatçysy Ernest Engel ylma girizipdir.

Mejbury harajatlar — gündelik durmuşda olarsyz ýaşap bolmaýan birlenji harajatlar.

Erkin harajatlar — kanagatlandyrylmagy birlenji bolmadyk zerurlyklar üçin harajatlar.

Sarp ediş sebedi — bir adamyň sarp etmegi üçin bir aýda sarp edilýän mejbury harajatlaryň mukdary.

Aýratyn maşgala – öý hojalygy sarp ediji hökmünde garalýar. Onuň girdejilerini we harajatlaryny deňeşdirmek üçin ýörite jedwel düzülýär. Bu jedwele maşgala býujeti diýilýär.

Maşgalanyň girdejileri	Somda	Göterimde	Maşgalanyň harajatlary	Somda	Göterimde
1. Atanyň iş haky	1 750 000	35	1. Azyk önümleri	1 200 000	30
2. Enäniň aýlygy	1 250 000	25	2. Egin-eşik	600 000	15
3. Kärende haky	500 000	10	3. Transport harajatlary	160 000	4
4. Babanyň pensiyasy	750 000	15	4. Jaý üçin töleg	320 000	8
5. Mamanyň pensiyasy	500 000	10	5. Gündelik hyzmat üçin töleg	240 000	6
6. Amanat göterimi	250 000	5	6. Hojalyk harytlary	200 000	5
			7. Medeni dynç alyş	280 000	7
			8. Salgytlar	600 000	15
			9. Başga harajatlar	400 000	10
Jemi:	5 000 000	100%	Jemi:	4 000 000	100 %

Maşgala býujeti — maşgalanyň mälum döwürdäki girdeji çeşmeleri we harajatlary getirilen maliýe plany.

Maşgalanyň girdejileri harajatlaryndan ýokardaky jedwelde getirilişi ýaly köpräk bolsa, – bu gowy. Maşgala artyp galan serişdäni toplamagy ýa-da soňky döwürde goşmaça harajatlar üçin ulanmagy mümkin. Tersine,

harajatlar girdejilerden köp bolsa, bu ýaman. Maşgala ýetmedik serişdäni karz ýa-da käbir gerekli zady satmagyň hasabyndan örtmeli bolýar.

Gymmatlyklar!

Halkymyzyň “Girdejä garap çykdaýy” diýen nakylyny nähili düşüňärsiňiz?

Nemes ykdysatçy alymy Ernest Engeliň köp ýyllyk gözlegleri maşgala girdejisiniň artmagy bilen maşgalanyň harajatlarynyň düzümi özgerýär, diýen netijä getirdi. Maşgala girdejileriniň mukdary artanda jemi harajatlara görä azyga sarplanýan harajatlaryň ulşy kemelýär, egin-eşik, ýaşayyş jaý we energiýa çeşmelerine sarplanýan harajatlaryň ulşy bolsa üýtgeşsiz galýar, medeni we maddy däl harajatlaryň ulşy bolsa barha artýar.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Sarp ediji hökmünde siz haýsy häsiýet eýediginiňizi bilýärsiňizmi?
2. Sarp edijide çäklendirilenlik meselesi nähili täsir edýär?
3. Sarp edijiniň girdejileri diýende nämäni düşüňärsiňiz? Harajatlary diýende nämäni?
4. Sarp edijiniň nähili girdeji çeşmeleri bolmagy mümkin?
5. Iş hakyny aýlyk gazanç, potratlaýyn, wagtlaýyn we garyşyk görnüşde alýan käriň eýeleriniň her birine üçden mysal getiriň.
6. Maşgala harajatlaryny mejbury we erkin harajatlara bölüň.
7. Mugallymlara haýsy görnüşdäki iş haky bellenmegi we onuň mukdary nähili tertipde hasaplanýandygyny sorap biliň.
8. Engeliň kanunynyň manysyny durmuşdan mysallar arkaly düşündiriň. Maddy we maddy däl harajatlaryň ulşuniň barha artyşyny düşündiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Her bir maşgala öz býujetini düzüp, garaşylýan girdejilerine garap harajatlaryny amala aşyrsa maksada laýyk bolýar.
- Sarp edijileriň birlenji — kanagatlandyrylmagy mejbury bolan we ikilenji — kanagatlandyrylmagy erkin bolan harajatlary bar.
- Bazarda sarp ediji aşakdaky iki kadany berjaý edýär:
 1. Sarp edijiniň girdejisi çäklendirilen, ol bazarda mümkingadar özünü tygşytly, *rasional* saklamaga hereket edýär.
 2. Sarp ediji bazarda öz zerurlyklaryny mümkingadar dolurak kanagatlandyryp, *maksimal* peýda almaga çalyşýar.

12-nji TEMA

EMLÄK WE HUSUSYLAŞDYRYŞ

Mekdep

Ýaşayş jaýy

Awtobus

Poliklinika

Dermanhana

Ýer uçastogý

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlarda görkezilen emläkleriň eýeleri kimler bolmagy mümkin?
2. Emlägiň käbir şahsa degişlidigi nähili anyklanýar?
3. Nämе üçin mekdep köplenç döwlete degişli bolýar?
4. Döwlete degişli we hususy poliklinikalar nämesi bilen bir-birinden tapawutlanýar?
5. Biri döwlete degişli, ikinjisi hususy kärhana degişli awtobusda transport hyzmatyny edýän sürüjileriň zähmet şertleriniň arasynda nähili tapawut bar diýip oýlaýarsyňyz?

Haýsy-da bolsa bir adama, maşgala degişli dürli zatlar we öý enjamlary bar. Meselem, egin-eşik, mebel, medeni-durmuş we hojalyk harytlary we başgalar. Ýene adamlar zawod, fabrik, dükan, naharhana ýaly dürli önümçilik we hyzmat etmek kärhanalaryna we firmalaryna eýelik edýär. Şeýle zatlar — *emläk*, emlägiň eýesi bolsa — *mülkdar* diýlip atlandyrylýar. Emlägiň eýeleri diňe bir aýratyn alnan adam ýa-da maşgala däl, eýsem firma, kärhana, jemgyýetçilik guramalary ýa-da döwlet hem bolmagy mümkin. Meselem, firma önümçilik binalary, maşyn-mehanizmler, gural-enjamlar, transport serişdeleri we başgalar degişli bolmagy mümkin. Käbir *emläge doly eýelik etmek* diýende, mülkdaryň:

— şu emlăgiň eýesi diýlip ykrar edilmegi; — şu emlăkden peýdalanmagy; — şu emlăge eýelik etmegi, ýagny başga birine satmagy, çalyşmagy ýa-da sowgat etmegi düşünilýär.

Ýokarda sanalanlar *emlăgiň alamatlary* diýlip hem aýdylýar.

Emlăk — adamlar tarapyndan özleşdirilen we eýelik etmek mümkin bolan ähli zatlar.

Mülkdar — emlăge eýelik edýän şahs.

Emlăgiň obýektleri — **bu maddy we ruhy nygmatlar** ýer üsti we ýerasty baýlyklary, binalar, desgalar, maşynlar, gural-enjamlar, taýýar önümler, pul, gymmatly kagyzlar, sungat we edebiýat eserleri, oýlap tapmalar ýalylardyr.

Emlăge eýelik edýän şahslar — *emlăgiň subýektleri* hasaplanýar. Emlăgiň subýektlerine aýratyn adamlar, maşgalalar, adamlaryň toparlary ýa-da döwlet mysal bolup biler.

Emlăgiň şahsy, köpçülikleýin, döwlet we hususy görnüşleri tapawutlanýar.

Şahsy emlăk adamyň öz şahsy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak maksadynda eýelik edýän emlăkdir. Meselem geýim, portfel, äýnek we ş.m.

Adamlar topary eýelik edýän emlăge bolsa *köpçüligiň emlăgi* diýilýär.

Ykdysady hukukgyň esaslary

Her bir şahs mülkdar bolmaga hakly.

Özbekistan Respublikasynyň Konstitutsiýasy, 36-njy madda.

Meselem, telewizor, haly, ütük ýaly zatlar bütin maşgalanyň emlăgidir.

Ykdysadyýet ylmynda emlăgiň döwlet we hususy görnüşleri giň öwrenilýär.

Ýer, ýer üsti we ýerasty baýlyklary, suw, ösümlik we haýwanat dünýäsi hem-de başga tebigy resurslar *umumilli baýlyk* hasaplanýar. Olardan akylyly başly peýdalanmaly we olar döwletiň garaoagyndadyr. Döwlet guramalarynyň, kärhanalarynyň we edaralarynyň emlăklari, döwlet ähmiýetine eýe medeni baýlyklar, taryhy ýadygärlikler, döwlet býujetiniň serişdeleri, altyn-walýuta gory, emlăkler *döwlet emlăgini* düzýär.

Döwlet emlăgi bolan emlăk döwlete degişli kärhanalara, edaralara we guramalara hojalyk ýöretmek ýa-da dolandyrmak üçin birikdirip goýulýar. Meselem, mekdebe degişli ähli emlăk döwlet emlăgi bolup, ondan peýdalanmak hukugy mekdep kollektiwine, oňa eýelik etmek hukugy tümen häkimligine, oňa eýelik etmek hukugy bolsa döwletiň ýörite guramasy hasaplanýan— Döwlet aktiwlerini dolandyryş komitetine berlen. Mekdep

emläginden, binasyndan tälim bermekden başga maksatlarda peýdalanmak üçin mekdebiň ýolbaşçylary mekdebiň eýesi – häkimiýetden rugsat almaly.

Bazar ykdysadyýetinde iň ähmiýetli emläk – bu *hususy emläkdir*.

Döwlet emlägi — döwlet kärhanalaryna we guramalaryna degişli emläk.

Hususy emläk käbir adamlara, maşgalalara ýa-da adamlar toparyna degişli emläk. Bu emlägiň şahsy ýa-da ýönekeý jemgyýetçilik emläginden esasy tapawudy – bu onuň öz eýesine girdeji getirmek aýratynlygydyr.

Hususy emlägiň mülkdary birnäçe şahslar (hususan-da, adamlar, kärhana we firmalar) bolanda emläge eýelik etmek hukugy bu şahslaryň arasynda belli bir ylalaşyga görä paýlanan bolýar.

Hususy emläk eýeçiligiň iň köne şekli. Ýöne ýurdumyzda garaşsyzlyga çenli bolan planly ykdysadyýet şertinde onuň ähmiýeti ýitipdi. Bazar ykdysadyýeti şertinde bolsa onuň ähmiýeti ýene gaýtadan dikelýär.

Hususy emläk — bir ýa-da birnäçe fiziki şahsa degişli bolan we mülkdar tarapyndan girdeji almak maksadynda peýdalanylýan emläkdir.

Serişdeler – bu belli bir mülkdar eýelik edýän zatlar, pullar, gymmatly kagyzlar we maddy hukuklardyr. Maddy hukuklar bolsa başga birinden käbir zady ýa-da hyzmaty almak hukugy bolup, ol hem emlägiň eýesine degişli bolýar.

Serişdelere şahsy serişdeleri, gozgalýan we gozgalmaýan serişdeler, kärhana serişdelerini mysal edip getirmek mümkin.

Emläk obýektleriniň içinde intellektual emläk özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Intellektual emläk – bu adamyň akyl zähmetiniň önümi bolup, oňa bolan eýeçilik hukugy kanun arkaly mälim bir wagta şu adama bellenip goýulýar. Ýagny, şol adamyň rugsadyny almazdan ondan peýdalanmak gadagan.

Intellektual emläge mysal edip aşakdakylary getirmek mümkin: edebi, çeper, ylmy eserler, ses ýazmak, radio, telewideniýe eserleri, açyşlar, oýlap tapmalar, kompýuter maksatnamalary, haryt belgisi, nou-hau we başgalar.

Emläk şekilini döwlet emläginden hususy emläge üýtgetmek *hususlaşdyryş* diýlip atlandyrylýar. Hususy emlägi döwlet emlägine öwürmek bolsa *millileşdirme* diýilýär. Garaşsyzlykdan öň respublikamyzdaky ähli önümçilik serişdeleri, zawodlar we fabrikler döwletiň elindedi. Garaşsyzlyk gazanylandan soň bazar ykdysadyýeti

ýoluny saýladyk. Kärhanalaryň aglabasy hususy emläge öwürildi. Hususlaşdyryş netijesinde kiçi kärhanalar, dükanlar, hünärmentçilik ussahanalary, ýaşaýyş jaýlary — hususy emläge öwürildi.

Aýratynam soňky ýyllarda ýurdumyzda hususlaşdyryş prosesi ýiti çaltlandy. Özbekistan Respublikasy Hususlaşdyrylan kärhanalara kömekleşmek we bäsdeşligi ösdürmegiň döwlet komitetiniň döredilmegi netijesinde hususlaşdyryş prosesi ulgamly ösüp başlady. Munda Özbekistandaky hususlaşdyrmagyň esasy maksady edip hususlaşdyrylan kärhanalary modernizirmek, häzirki zaman tehnologiýalar bilen enjamlaşdyrmaga hususy inwestorlaryň serişdelerini çekmek we importyň ornuny tutýan we eksportbap önümleri öndürmek, täze iş orunlaryny döretmek kesgittlendi.

Özbekistanda hususlaşdyryş aşakdaky prinsiplere esaslanýar:

- ähli döwlet obýektleri açyk söwda arkaly satylýar;
- hususlaşdyryş prosesi ýönekeýleşdirilen we açyk;
- ähli inwestorlar satylýan obýektler boýunça ýeterli maglumat alyp bilýärler;
- inwestorlar durnukly kanunçylyk arkaly kepillendirilýär.

Häzirki ykdysady özgertmeler arkaly ýurdumyzdaky iň iri kärhanalar hem hususlaşdyrylýar. Ýurdumyzda hatda, ýeri hususlaşdyrmak boýunça hem çäreler görülýär.

Millileşdirme — hususy emlägi döwlet emläğine öwürmek.

Hususlaşdyryş — döwlet emlägini hususy emläge öwürmek.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Hemme zadyň eýesi — mülkdary bolmagyň nämesi gowy?
2. Emlägiň şekillerini sanap beriň we mysallar getirijiň.
3. Bazar ykdysadyýetinde haýsy emläk şekili iň esasy hasaplanýar?
4. Intellektual emläk nähili emläk?
5. Hususlaşdyrmakdan gözlenýän esasy maksat näme diýip oýlaýarsyňyz?
6. Özbekistandaky hususlaşdyryş prosesi barada aýdyp beriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Pul ähli harytlary we hyzmatlary alyş-çalyş etmek mümkin bolan ýörite harytdyr.
- Pul adamzadyň iň uly açyşlaryndan biridir.
- Pul dolanyşyk, ölçeg we toplama serişdesidir.

Telekeçi Soliýewanyň görkezijileri

2017-nji ýylda 5500 sany aýallar kostýumyny öndürdi we her birini 50000 somdan satdy.

2018-nji ýylda 6200 sany täze dizaýndaky aýallar kostýumyny öndürdi we 80000 somdan satdy.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Soliýewa 2017-nji ýylda näçe girdeji alypdyr, 2018-nji ýylda näçe?
2. Ol 2018-nji ýylda 2017-nji ýyldaka garanda näçe köp girdeji alypdyr?
3. Ol goşmaça girdejisini nämäniň hasabyna alypdyr diýip oýlaýarsyňyz?

Adatda, her bir adam zähmet işi netijesinde adamyň esasy baýlygy — zähmetiniň hasabyna mälum girdeji alyp başlaýar. Adamyň akyly-paýhasy, bilimi, zehini, güýç-gaýraty, iş tejribesi, kärine beletligi, ukyby, saglygy we ruhy dünýäsi onuň — *ynsany baýlygyny (kapitalyny)* düzýär. Adamyň kapitaly — bu adamyň ykdysady gadyr-gymmatyny kesgitleýän ululyk. Adamyň ruhy baýlygy — onuň dünýägaraýşy, özüni alyp barşy, edebi, medeniýeti ýaly ruhy dünýäsi bilen bagly sypatlary adam kapitalynyň esasy elementleri hasaplanýar.

Adam kapitaly — adamyň akyly-paýhasy, bilimi, zehini, güýç-gaýraty, iş tejribesi, kärine beletligi, ukyby, saglygy we ruhy dünýäsi.

Ýurtdaky zähmet resurslary onuň ähli raýatlarynyň ynsany kapitallarynyň jeminden ybarat bolýar. Ýaponiýa döwletinde tebigy baýlyklar ýok diýen ýaly. Bu döwlet öz raýatlarynyň ynsany kapitallaryny ösdürmegiň we barha baýlaşdyrmagyň hasabyna häzirki wagtda uly ykdysady kuwwata, baý kapital resurslara eýe. Adamyň ynsany kapitaly näçe ýokary, ruhy dünýägaraýşy näçe gözəl bolsa, onuň hasabyna alynýan girdeji mukdary — iş haky hem şonça köp bolýar. Şol bir wagtda, siz öz ynsany kapitalyňyzy artdyrmak maksadynda mekdepde okaýarsyňyz.

Soň akademik liseýde, kolležde ýa-da uniwersitetlerde bilimiňizi ýene-de artdyrýarsyňyz. Bularyň ählisi ilki bilen ynsany kapitalyňyzy, soň girdejiňizi artdyrmaga hyzmat edýär.

Girdejileriň ýuwaş-ýuwaşdan barha köpelmegi netijesinde ony toplamak mümkinçiligi döreýär. Tapydan girdejiniň bir bölegi şol bada sarplansa, bir bölegi banka goýlan pul, satyn alnan gymmatly kagyzlar, zawod, fabrik, awtomobil, ýaşaýyş jaýy, şaý-sepler görnüşindäki emläk hökmünde toplanýar. Bu emläk adamyň *maddy kapitalyny* düzýär. Onuň ynsany we maddy kapitaly bolsa onuň *baýlygy* hasaplanýar.

Adatda başgalara garanda köpräk nygmatlara eýe bolan adamyň adamlar baý diýýärler. Ykdysadyýetde bolsa belli bir wagtdaky adam girdejileriniň harajatlaryndan uly derejede artyklygy düşünilýär.

Ýokarda aýdylanlaryň hemmesini umumylaşdyryp baýlyga aşakdaky ýaly kesgitleme bermek mümkin: Baýlyk – bu adamda ýa-da jemgyýetde pul, önümçilik serişdeleri, serişdeler ýaly maddy nygmatlaryň hem-de maddy däl nygmatlaryň zerurlyklaryna garanda köplügidir. Elbetde, biz hakyky baý adam diýip ruhy dünýäsi hem höwes etmäge mynasyp bolan adamlary aýdýarys.

Maddy kapital — toplanan girdejiniň maddy emläge öswrülen bölegi we pul serişdeleri.

Baýlyk — adamyň ähli ynsany we maddy kapitallarynyň jemi.

Adamyň maddy kapitalyny düzýän hususy zawodlar we fabrikler, kärendä berlen öý ýa-da awtomobil, banka goýlan serişde, gymmatly kagyzlar ýaly emläkleri oňa kärende haky (renta), amanat göterimi, diwidend we telekeçilik peýdasy görnüşinde goşmaça girdeji getirýär.

Ýurdumyzdaky ykdysady gatnaşyklar, jemgyýetdäki sosial gursaw adamyň we бүтін jemgyýetiň girdejileriniň düzümine ýiti täsir edýär. Garaşsyzlyga çenli bolan döwürde telekeçilik peýdasy adamlaryň girdejileriniň düzüminde ýok diýen ýalydy. Garaşsyzlykdan soň adamyň we бүтін jemgyýetiň girdejileriniň düzüminde telekeçilik girdejisi we peýdasy in uly üleşe eýe bolup barýar.

Her bir adam dürli ukybyň we başarnygyň eýesidir. Şu sebäpli, olar girdejileriniň mukdary hem dürlüçe bolýar. Girdejileriň deňsizligi bazar ykdysadyýetine mahsus aýratynlyk bolup, hut şu deňsizlik adamlary gowurak işlemäge, köpräk girdeji tapmaga ündeýär.

Girdejileriň arasyndaky tapawut ýiti artyp gitmegi-de gowy netijelere getirmeýär, elbetde. Şu sebäpden, ilatyň girdejileriniň arasyndaky ýiti tapawutlar döwlet tarapyndan raýatlaryň girdejilerini salgyda çekmek,

doly üpjün edilmedik maşgalalara ýörite tölegleri bermek we başga ýollar arkaly tertibe salyp durulýar.

Mälim bolşy ýaly, bazar ykdysadyýeti şertinde nyrhlar üýtgäp durýar.

Kärende haky (renta) — biriniň emläginden peýdalananlyk üçin tölenýän hak.

Amanat göterimi — amanada goýlan pul serişdesinden peýdalananlyk üçin tölenýän goşmaça hak.

Telekeçilik peýdasy — telekeçilik işi netijesinde gazanylýan girdejiden gelen peýda.

Gymmatlyklar!

“Baýlyk malyň köplüğinde däl, eýsem göwnüň doklugyndadyr” diýlen hadysa öz gatnaşygyňyzy bildiriň.

Adatda, dürli ýyllardaky girdejiler özara deňeşdirilende olaryň şu ýyllardaky mukdary nominal bahasy däl, eýsem belli bir ýyla görä bahasy, ýagny real bahalary deňeşdirilýär. Şeýdip, *nominal girdeji* girdejiniň häzirki ýyldaky nyrlardaky bahasy. *Real girdeji* bolsa girdejiniň belli bir ýyldaky nyrlara görä bahasydyr. Real girdeji nominal girdejini deňişli sarp ediş nyrlarynyň indeksine bölüp tapylýar.

Sarp ediş nyrlaryndaky indeksi (SNI) ilat tarapyndan satyn alynýan belli bir harytlaryň we hyzmatlaryň nyrhynyň mälim başlangyç döwürdäki nyrlara görä özgerişini aňladýar. Ony başgaça edip, garalýan wagtyň dowamynda nyrlaryň özgeriş derejesi diýip hem aýtmak mümkin. Meselem, 2018-nji ýyl şertli ýurduň ilatynyň ortaça nominal girdejisi 2017-nji ýyla garanda 36,4%-e artypdyr. Netijede 2017-nji ýylda raýat 1 000 000 şertli pul birligi girdeji eden bolsa, 2018-nji ýyla gelip 1 364 000 som girdeji edipdir. Bu — raýatyň durmuş derejesiniň 2018-nji ýylyň ahyryna gelip, 2017-nji ýyla garanda 1,364 esse gowulananlygyny aňlatmaýar, elbetde. Çünki, bu wagtyň dowamynda nyrlar hem barha artypdyr. Mälim bolşy ýaly, nyrlar bu döwürde ortaça 7,5%-e, ýagny 1,075 esse artypdyr. Eger nominal girdejiniň mukdaryny nyrlaryň artyş derejesine bölsek: $1\,364\,000 : 1,075 = 1\,268\,837$ som ilatyň real ortaça girdejisiniň mukdary gelip çykýar. Diýmek, 2018-nji ýylyň ahyrynda raýatlaryň girdejileri 2017-nji ýyla garanda takmynan 1,27 esse artypdyr. ($1\,268\,837 : 1\,000\,000 \approx 1,27$)

Nominal girdeji — mälüm döwrüň dowamynda aýratyn alnan şahs ýa-da maşgala tarapyndan gazanylan girdejiniň mukdary.

Real girdeji — nominal girdejiniň belli bir döwürdäki nyrlaryň özgermegine görä bahasy.

Formula

$$R_r = \frac{R_n}{I}$$

R_n — nominal girdeji;

R_r — real girdeji;

I — sarp ediş nyrlarynyň indeksi ýa-da nyrlaryň özgeriş derejesi.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Adamyň ykdysady gadyr-gymmaty näme bilen ölçenýär?
2. Adamyň ruhy baýlygy diýende nämäni düşüňärsiňiz? Onuň adam kapitaly — ykdysady gadyr-gymmatyndaky orny nähili?
3. Baýlyk näme? Nähili adama baý diýmek mümkin?
4. Hususy emläkden alynýan girdejä mysallar getirň.
5. Nominal we real girdejiniň tapawudyny aýdyp beriň.
7. Girdejiler deňsizliginiň artykmaç we kemçilik taraplaryny sanaň.

Şuny ýatda saklaň!

- Islendik adamda ýa-da kärhanada mälüm mukdardaky emläk bolýar.
- Emlägiň şahsy, kollektiw, döwlet we hususy görnüşleri tapawutlanýar.
- Döwlet emlägi ähli raýatlar üçin hyzmat edýär.
- Bazar ykdysadyýetinde hususy emläk öndebaryjy orny eýeleýär.
- Hususlaşdyryş arkaly emläk hakyky eýesine tabşyrylýar.

Şuny ýatda saklaň!

- Adamyň ykdysady gadyr-gymmaty (baýlygy) — onuň ynsany we maddy kapitallarynyň jemi bilen ölçenýär.
- Zähmet resursy — iş haky, tebigy resurs — renta, kapital resurs — göterim (diwidend), telekeçilik — peýda görnüşinde girdeji getirýär.
- Nominal girdeji häzirki nyrlarda hasaplansa, real girdeji alnan belli bir ýylyň nyrlaryna görä hasaplanýar.
- Girdejiniň real mukdary onuň ýyllar boýunça nähili derejede özgerenligini anyklamaga kömek berýär.

14-nji TEMA

TOPLAMAK WE ÄTIÝAÇLANDYRYŞ

Özbeğistanyň Milli banky amanatlaryňyzy 18% ýyllyk göterim stawkasy bilen köpeldip berýär. Göterim mukdary her aýda hasaplanyp, amandadyňyza goşup barylýar.

“Ipoteka bank” aksiýalaryny satyn alsanyňyz, ýylyna 20% goşmaça girdeji — diwidend alarsyňyz.

Puluňyzy “Ipoteka” bankyna goýsanyňyz jaý gurmak ýa-da satyn almak mümkinçiligine eýe bolarсыňyz.

Puluňyzy gapjygyňyzda saklaň!

Dükanyňyzdan audiotehnika serişdelerini nagt pula ýa-da pul geçirmek ýoly bilen satyn alyp bilersiňiz.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokarda getirilen suratlarda dürli edaralar puluňyzy toplamakda ýa-da ony siziň üçin peýdaly bolan işe sarplamagyňyzda öz hyzmatlaryny teklip edýärler. Aýdaly, siziň 2 000 000 som puluňyz bar we ony özüňiz üçin haýsy-da bolsa bir peýdaly işe sarplamakçysyňyz.

1. Her bir teklibi jikme-jik öwrenip çykyň we olaryň gowy we erbet taraplaryny derňäň.
2. Haýsy teklip köpräk girdeji (nep) getirýär?
3. Her bir teklipden gelmegi mümkin bolan nepi (peýdany) şahsy we jemgyýet nukdaý nazaryndan bahalaň.
4. Teklibiň haýsysynyň hakykylygyna köpräk ynanýarsyňyz?
5. Karar kabul etmek jedwelini düzüp, her bir teklibi özüňize makul bolýan ölçegler boýunça bahalaň we seçip almaňyzyň netijesini yglan ediň. Näme üçin hut şu karara gelendigiňizi esaslandyryp beriň.

Mälim bolşy ýaly, adamlar, adatda, girdejilerini birdenkä sarplamaga hereket etmeýärler, eýsem onuň bir bölegini amanat görnüşinde saklap goýýarlar, ýagny toplaýarlar. Gazna gelejekdäki zerurlyklary kanagatlandyrmak maksadynda toplanýan pul serişdesidir.

Gazna — gelejekdäki zerurlyklary kanagatlandyrmak üçin toplanýan pul.

Baýlyk käbir maddy haryt — gozgalmaýan mülk (ýaşaýyş jaýy we binalar), gymmat baha metallar we daşlar, olardan ýasalan şaý-sepler, bezeg önümleri ýa-da gönüden-göni pul serişdeleri görnüşinde toplanmagy mümkin. Häzirki zamanda puly ýorganyň arasynda ýa-da sandykda saklamak dogry karar däl, çünki ol pul eýesine hiç hili peýda getirmeýär. Puly dogry toplamak hem adamdan mälim derejedäki bilimi talap edýär.

Pul saklamaga ýöriteleşen köp edaralar bar. Olara amanat banklary, fond biržalary, pensiýa gaznalary, ätiýaçlandyryş kompaniýalary, nesýä dürli harytlary satyjy we nesýä jaý gurup satmak bilen meşgullanýan jemgyýetleri girizmek mümkin.

Toplanan pullara eýelik etmegiň iň makul ýoly – bu inwestisiýa, ýagny täze kärhanalary döretmek ýa-da barlaryny modernizirmek üçin ulanmakdyr. Fond biržasyndan käbir kärhananyň aksiýasyny satyn alyp, kärhananyň ýyllyk peýdasyny diwidend görnüşindäki girdeji alyp bilersiňiz. Inwestision işiň özboluşly tarapy, onda diňe üstünlikli iş girdeji almak mümkinçiligini berýär. Ýogsam diňe bir peýdany däl, eýsem öz puluňyzy hem ýitirmegiňiz mümkin.

Amanat diýip banka pul toplamak we köpeltmek maksadynda, mälim goşmaça hak — göterim hasabyna pul goýmaga aýdylýar. Ynha şu goşmaça hak – amanat peýdasyny aşakdaky formula arkaly hasaplap çykarmak mümkin:

Inwestisiýalar(iňl. Investments) — täze kärhanalary gurmak, barlaryny modernizirmek, täze tehnologiýany we tehnikany özleşdirmek, önümçiligi giňeltmäge gönükdirilen serişdelerdir.

$$\text{Amanat ýyllyk peýdasy} = \frac{\text{Amanat mukdary} \cdot \text{amanat ýyllyk göterimi}}{100\%}$$

Amanat banka bir aýa goýlan bolsa, onda amanadyň peýdasyny aşakdaky formula arkaly hasaplap çykarmak mümkin:

$$\text{Amanat aýlyk peýdasy} = \text{Amanat ýyllyk peýdasy} : 12$$

Amanat birnäçe aýa goýlan bolsa onda şeýle amanat peýdasyny *Amanat aýlyk peýdasyny* aý sanyna köpeldip tapylýar. Meselem, amanat 3 aýa goýlan bolsa bu

amanadyň peýdasyny *Amanadyň aýlyk peýdasyny* 3-e köpeldip tapylýar. Amanada pul goýmak üçin banky saýlanda, esasan, iki zada üns bermeli: girdejilik we ynamlylyk.

Ykdysady hukuk esaslary

Banka goýlan amanatlar syr saklanýar we miras hukugy kanun bilen kepillendirilýär.

Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasy, 36-njy madda

Amanat — pul toplamak we köpeltmek maksadynda mälüm goşmaça hak — göterim hasabyna banka goýmak.

Amanadyň iň uly duşmany — bu inflýasiýa. *Inflýasiýa* — bu ýurtda ortaça nyrlaryň üznüksiz artmagy netijesinde puluň hümmetiniň gaçmagydyr.

Eger ýurtda sarp ediş harytlarynyň nyrry 3 esse artsa, diýmek, ilatyň amanatlary hem şonça esse hümmeti gaçýar. Şonuň üçin, güýçli krisiz döwürlerinde amanady pul görnüşinde saklamak ykdysady taýdan dogry däl. Gowusy, haýal etmän gelejekde ýokary nyrlarda satmak aňsat bolan harytlary satyn almaly bolýar.

Sarp edijileriň şahsy pul serişdeleri peýdalanylmazdan bir ýerde durandan görä degişli edarada saklansa, bu diňe bir amanatçy üçin däl, eýsem döwlet we öndürýän firmalar üçin hem peýdalydyr. Çünki, bu pul serişdeleri önümçilige gönükdirilip, harytlaryň we hyzmatlaryň göwrüminiň köpelmegine getirýär. Mundan bolsa, öz nobatynda, ýurduň ykdysadyýeti bähbit görýär. Şu sebäpli, gaznalar ykdysady ösüşiň düýpli esaslaryndan biri bolup hyzmat edýär.

Inflýasiýa — ýurtda ortaça nyrlaryň üznüksiz artmagy netijesinde puluň hümmetiniň gaçmagy.

Dürli garaşylmadyk ýagdaýlar netijesinde ýüze çykmagy mümkin bolan maliýe meselelerinden goramak *ätiýaçlandyryş* diýlip atlandyrylýar.

Häzirki wagtda emläk ätiýaçlandyryşy, durmuş ätiýaçlandyryşy, lukmançylyk ätiýaçlandyryş ýaly ençeme ätiýaçlandyryş görnüşleri bar. Şeýle ätiýaçlandyryş görnüşlerinde ätiýaçlandyryş kompaniýalaryna üznüksiz ätiýaçlandyryş tölegleri tölenip barylýar. Käbir ýagdaý ýüze çykanda emele gelýän maliýe meselesi, ýetirilen zyýan ýa-da ýitgi ätiýaçlandyryş kompaniýasy tarapyndan örtülýär. Meselem, ýaşayş jaý ätiýaçlandyrylanda her ýyl mälüm mukdardaky ätiýaçlandyryş tölegi tölenip durulýar. Käbir bagtsyz hadisa, meselem, ýangyn sebäpli öýe zyýan ýetende, çekilen maliýe zyýany ätiýaçlandyryş kompaniýasy tarapyndan tölenýär.

Ätiýaçlandyryş — dürli garaşylmadyk ýagdaýlar netijesinde ýüze çykmagy mümkin bolan maliýe meselelerinden goramak.

Gönükme

2018-nji ýylda täjirçilik banklaryndan biri:

1 aý möhlete — 18%; 2 aý möhlete — 21%; 3 aý möhlete — 24% ýyllyk göterim stawkasy bilen goşmaça hak töleýändigini yglan etdi.

1. Bankyň ýyllyk göterim stawkalary näme sebäpden dürli?
2. Eger ýyllyk göterim stawkasy 24% bolsa, bir aýlyk göterim stawkasy näçe göterim bolar?
3. Banka goýlan 5.000.000 som 1, 2, 3 aý saklananda näçe som bolup gaýtjakdygyny hasaplaň.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Adamlar näme sebäpden pullaryny toplaýarlar?
2. Pul toplamagyň nähili ýollaryny bilýärsiňiz we olardan haýsysy siziň üçin makul we amatly? Näme üçin?
3. Puly toplamakdan puluň eýesinden başga ýene kimler bähbitli bolýar?
4. Pul toplan gördünüzmi? Pul toplamak aňsatmy ýa-da kynmy?
5. Nähili wagtda pul serişdelerini toplama peýdasyz, hatda zyýan bolmagy mümkin? Şeýle ýagdaýda nähili çemeleşen makul?
6. Inflýasiýa näme? Näme sebäpden ony amanadyň iň uly duşmany diýýärler?
7. Ätiýaçlandyryş näme? Ol näme üçin gerek?

Şuny ýatda saklaň!

- Sarp edijiler girdejileri köpelende onuň bir bölegini toplamaga meýilli bolýarlar.
- Toplanan serişdeler köplenç maddy kapitaly köpeltmäge sarplanýar.
- Amanadyň esasy duşmany — bu puluň hümmetiniň gaçmagy — inflýasiýadyr.
- Pul toplamak gelejekde ykdysady ösüşiň esasy hasaplanýar.

Garşylykly mümkinçilikler (satyn almak mümkin bolan zatlaryň ady)	Kesgitleme ölçegleri (satyn almagyň maksada laýyklygy we ondan gelýän nepiň ölçegleri)					
	Puluň ýetmegi	Zerurlygyň barlygy	Bilim almaga peýdasy	Saglyga peýdasy	Öýdäkilere ýakmagy	
1. Welosiped						
2. Kostýum-jalbar						
3. Audio-pleýer						
4. Karate seksiyasy						
5. Iňlis dili kursy						
6....						

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

- Mesele:** aýdaly, size kakaňyz doglan gününüzde 800.000 som pul berdi we näme satyn alsamka, diýip oýa batdyňyz.
- Garşylykly çözüwler:** aýdaly, bu pula “Karar kabul etmek jedweli” diýlip atlandyrylan, ýokarda getirilen jedweliň setirlerinde ýazylan garşylykly zatlary satyn alyp bilersiňiz: 1) ýoldaşyňyzyň welosipedini; 2) kostýum-jalbar; 3) audio-pleýer; 4) 6 aýyň dowamynda tölegli karate seksiyasyna gatnamak; 5) 3 aýyň dowamynda iňlis dilinden tölegli kursa gatnamak; 6) özüňize ýakýan ýene nämedir. Jedweli depderiňize göçürip alyň we 6-njy zadyň hem adyny ahyrky hatara ýazyň.
- Kesgitleme ölçegleri:** her bir zady satyn almakdan görmegiňiz mümkin bolan nep, onuň maksadyňyza näçe laýyk gelşi we zerurlyklaryňyzy nähili derejede kanagatlandyrmagyny görkezýän ölçegler ýokardaky jedwelde getirilen. Şunuň bilen birlikde siziň üçin ýene möhüm bolup görnen başga ölçegi-de jedweliň boş sütünine ýazyň.
- Her bir garşylykly çözüwi ölçegler boýunça kesgitlemek:** her bir çözüwi getirilen ölçegler boýunça kesgitlep, degişli gözeneklere: eger ölçeg boýunça pikir gowy bolsa, “+”, eger erbet bolsa, “-”, eger gowy hem, erbet hem bolmasa, “0”, eger näbelli bolsa, “?” belgisini goýuşdyryň.
- Seçip alma:** kesgitleme netijesine görä, haýsy zat iň köp gowy baha alanlygyny anyklaň. Edil şu zat siziň satyn almaly bolan zat bolup çykýar.

6. Kararlaryňzy ýanyňyzda oturan ýoldaşlaryňzyňky bilen deňeşdiriň. Näme sebäpden kararlar dürlüçe bolup çykdy?

“Bossan” fermer hojalygynyň ýolbaşçysy Kemal Abdullaýew özi ýaşaýan obada süýdi gaýtadan işleýän kärhana gurmaýy karar etdi.

Geliň, şeýle kararyň peýda boluş sebäplerini özümizçe derňejek bolalyň. Elbetde, her bir kararyň kabul edilmezinden öň ykdysady ýagdaý, bar resurslardan peýdalanmak mümkinçilikleri jikme-jik öwrenilen. Ykdysatçylaryň dili bilen aýdýan bolsak: Näme öndürmeli? Nähili öndürmeli? Kim üçin öndürmeli? diýen soraglara jogap gözlenen. Ýagny karar (mümkinçiliklerden birini saýlamak) ykdysady taýdan iň makul karar bolupdyr. Abdullaýew şeýle karary kabul etmezden öň dürli garşylykly mümkinçilikleri giňişleýin deňeşdirip gördi. Onuň önünde konserw zawody, miwe şerbetini taýýarlaýan, eti gaýtadan işleýän kärhanalary gurmak mümkinçilikleri hem bardy. Ýöne ol ähli mümkinçiliklerini “näçe serişde talap edilýändigini”, “önüme talabyň barlygy”, “getirýän girdejisi we peýdasy”, “möwsümleýinligi” ýaly ölçegler boýunça ykdysady analiz edip gördi. Şu ölçegleriň kömeginde mümkinçilikleri kesgitledi we özi üçin iň ykdysady makul bolan karary kabul etdi – süýt önümçilik kärhanasyny gurmaýy saýlady. Ýagny, şeýle ykdysady karary kabul etmek boýunça iş birnäçe mesele, garşylykly mümkinçilikler, kesgitleme ölçegleri, kesgitleme, seçip alma ýaly basgançaklarda amala aşyryldy.

Her bir kararyň gadyr-gymmaty we nepi aýratyn alnan şahsa hem-de jemgyýete getirýän bahasy bilen ölçenýär. Abdullaýewiň süýdi gaýtadan işleýän kärhanasyny gurmak baradaky *kararynyň hususy gadyr-gymmaty*, kärhanany işletmek netijesinde, ilki bilen, onuň özüne gelýän peýda we öz işinden kanagatlanma duýgusy ýaly nep bilen kärhanany gurmak üçin sarplanýan harajatlar we elden giderilen mümkinçilikleri özara deňeşdirmek netijesinde anyklanýar. Ikinji tarapdan, bu kararyň sosial gadyr-gymmaty hem bolup, ol obada goşmaça iş orunlaryny döretmek, adamlaryň süýt önümlerine bolan zerurlyklaryny kanagatlandyrmak ýaly jemgyýete getirilýän nep bilen jemgyýet tarapyndan edilýän çykdajylar we elden giderilen başga garşylykly mümkinçilikleri özara deňeşdirmek netijesinde anyklanýar. Şeýlelikde, her bir şahs karar kabul edende-de şahsy, hem sosial nukdaý nazardan gazanýan üstünlikleri bilen elden giderilýän mümkinçiliklerini, elbetde, özara deňeşdirmeli eken.

Kemal Abdullaýew süýdi gaýtadan işleýän kärhana gurnagy karar edende bu karar, elbetde, tygşylylyk bilen *rasional* kabul edilen. Ikinji tarapdan bolsa bu karary amala aşyrandan soň alynýan netije barada oýlanyp görülen. Bu netije, elbetde, özüniň iň “uly”, maksimal gymmatly nepe eýe bolmagy bilen tapawutlanmalydyr. Ýogsam şeýle karar kabul edilmezdi. Hakykatdan hem, eger K.Abdullaýew üçin süýdi gaýtadan işleýän kärhanadan görä konserw zawodyny gurnak köpräk gymmatly we nepli (netijeli) bolanda-dy, ol öz kararyny üýtgeden bolardy.

Indi döwlet möçberindäki bir karar bilen tanşyp çykalyň.

Özbegistanyň hökümeti 2025-nji ýyla gelip pagta süýümini eksport etmegi umuman bes etmegi we ony ýurdumyzyň özünde doly gaýtadan işlemegi ýola goýmagy karar etdi.

2025-nji ýyla gelip ýurdumyzda dokmaçylyk önümleri önümçiligi 2,6 esse, eksport göwrümini bolsa 4,7 esse artdyrmak, ýagny 7,1 mlrd ABŞ-nyň dollaryna ýetirmek göz önüne tutulýar.

Bir seredende, pagta süýüminiň eksporty döwlete örän uly göwrümdäki daşary ýurt walýutasyny getirýär. Ýöne ikinji tarapdan, 1 tonna pagta süýümini eksport etmekden düşen girdejä garanda ony gaýtadan işlände alynýan dokmaçylyk önümini eksport etmek birnäçe esse köp girdeji getirýär. Şuny hasaba almak bilen hökümetimiz şeýle karar kabul edipdir. Diýmek bu ýerde hem karar rasionallyk we maksimallyk aýratynlyklaryna eýe.

Diýmek, islendik ykdysady karar goý ol kiçi telekeçi derejesinde, goý döwlet möçberinde kabul edilen bolsun, bu karar haýsydyr manyda, özüniň *rasionallyk* we *maksimallyk* aýratynlyklary bilen tapawutlanmaly eken.

Ýumuş

Siziň mekdepde bir ýyl okamagyňyz üçin:

a) ata-eneňiz; b) döwlet takmynan näçe serişde sarplaýandygyny hasaplap çykyň.

Mekdepde okamagyňyzdan:

a) şahsy özüňize; b) jemgyýete nähili nep barlygyny anyklaň we ýokarda anyklan çykdaýylar bilen deňeşdiriň. Siz bu çykdaýylary aklaýarsyňyzmy?

Rasionallyk — käbir resursdan tygşytly peýdalanmak ýa-da iň makul karar kabul etmek aýratynlygy.

Maksimallyk — iň gowy, iň ýokary netije gazanmak.

Gymmatlyklar!

“Ýedi ölçäp — bir kes”, “Iş iň özüni däl — gözünü bil” diýen nakyllary nähili düşüňärsiňiz.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Ykdysady dogry karar kabul etmegiň nähili basgançaklaryny we ölçeglerini bilýärsiňiz? Käbir mysal esasynda düşündirip beriň.
2. Rasional çemeleşýän adam diýende nähili adamy düşüňärsiňiz?
3. Düşünki gününizi ertirden aňşama çenli nähili geçirendigiňizi sagatlar boýunça häsiýetlendirip. Siz günün dowamyndaky öz işiňizi tygşytly — rasional guradyňyzmy? Siz geçen günden maksimal nep aldyňyzmy? Günüňizi önümlü we ýakymly geçirdiňizmi?
4. Şu günlerdäki işiňizden özüňize, maşgalaňyza we jemgyýete nähili nep bar diýip oýlaýarsyňyz? Bu hereketleriňiz sebäpli nähili çykdajylar, harajatlar ýüze çykýar?
5. Hususy we sosial gadyr-gymmaty bir-birine ters bolan karara mysal getirip we oňa görä öz gatnaşygyňyzy bildiriň.
6. Bazara käbir geým satyn almak üçin bardyňyz, diýip çak ediň. Bu ýerde özüňize gerek zady satyn alýança birnäçe zatlary gördüňiz. Bu siziň kararyňyzy üýtgetmegi mümkinmi? Jogabyňyzy esaslandyryp beriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Her bir adamyň eşretli ýaşamagy köp taýdan akylyly başly ykdysady karar kabul etmäge bagly.
- Her bir adam karar kabul edende gazanýan üstünlikleri bilen elden gideren mümkinçiliklerini, elbetde, özara deňeşdirmeli.
- Karar kabul etmek (çözüw saýlamak) prosesiniň basgançaklary:
 - a) meseläni anyklamak;
 - b) ähli garşylykly çözüwleri kesgitlemek;
 - c) kesgitleme ölçeglerini anyklap almak;
 - d) her bir çözüwi ölçeglere görä kesgitlep çykamak;
 - e) kesgitleme netijesine görä iň gowy çözüwi saýlamak.

16-njy TEMA

SARP EDIJILERIŇ HUKUKLARY WE BORÇLARY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

- 1-nji suratda getirilen ýagdaýa öz gatnaşygyňyzy bildiriň. Dükanyň eýesiniň ynha şeýle ýazuwy asyp goýmaga haky barmy? Siz şeýle ýagdaýa duşsaňyz nähili çemeleşen bolardyňyz?
- 2 we 3-nji suratlarda görkezilen önümiň ýarlygynda nähili maglumatlar berlendigini anyklaň. Bu maglumatlaryň haýsysy siziň üçin möhüm hasaplanýar?
3. Reklama durmuşyňyzda nähili orun tutýar? 2 we 3-nji suratlardaky kefir önümini reklama etmekçi bolsaňyz, siz nähili sözleri ulanan bolardyňyz?

Her birimiz bazarda sarp ediji hökmünde gatnaşýarys. Sarp ediji hökmünde, käbir harydy satyn aljak bolanda, nämelere üns bermelidiris? Sarp ediji hökmünde nähili hukuklarymyz bar? Bu we şuna meňzeş soraglara Özbegistan Respublikasynyň “Sarp edijileriň hukuklaryny goramak barada”ky kanunyndan jogap tapyp bileris. Aşakda şu hukuklar barada gysgaça maglumat berýäris.

1. Sarp edijiler haryt we ony öndürýän kärhana barada aşakdaky ynamly hem-de doly maglumaty almak hukugyna eýe: harydyň degişli hil görkezijilerine laýyklygyny tassyklaýan resminama; harydyň sarp ediş we özboluşly aýratynlyklarynyň sanawy; harydyň nyryhy; haryt taýýarlanan sana; harytdan peýdalanmagyň kadalary we şertleri; harydyň hyzmat (ýa-da saklamak) möhleti; öndürijiniň kepillik borçlary; harydy saklamak usullary we kadalary.

2. Haryt sanitariýa-gigiýena talaplaryna jogap bermeli we adamyň saglygyna hem-de daşky gurşawa howpsuz bolmaly. Öndürýän harydyň bütin hyzmat möhleti dowamynda harydyň howpsuz bolýandygyny üpjün etmeli.

3. Eger sarp ediji nogsanly haryt satyn alan bolsa, öz islegine görä aşakdakylary talap etmäge hakly: nogsanly harydy degişli hile eýe bolan edil şeýle haryda çalşyrmak; başga şuna meňzeş haryda, satuw nyrhyny degişli hasap-hesip etmek ýoly bilen çalşyrmak; öndürijiden harydyň kemçiliklerini mugt düzedip bermek ýa-da düzetmek harajatlaryny almak; nogsanly harydyň nyrhyny degişli mukdara kemeltmek; ýetirilen zyýany doly göwürümde öwezini dolmak şerti bilen, nogsanly harydy öndürijä gaýtarmak.

4. Sarp ediji bu hukuklardan haryt satyn alnan günden başlap, harydyň kemçilikleri anyklanan aşakdaky möhlete çenli peýdalanmagy mümkin: kepillendirme möhleti ýa-da işe ýaramlylyk möhletiniň içinde; kepillendirme möhleti ýa-da işe ýaramlylyk möhleti bellenmedik harytlar üçin — 6 aý, gozgalmaýan mülk üçin — 2 ýyl (eger şertnamada başga möhlet bellenmedik bolsa).

5. Sarp edijiniň talaplary harydy hut şu öndürijiden (satyjydan) satyn alanlygyny tassyklaýan degişli resminama (meselem, kassa çeki, harydyň resminamasy) görkezilende garalýar.

6. Kanunda görkezilen bu hukuklar bozulanda we taraplar ylalaşmasalar suda ýa-da döwletiň başga ygtyýarly organlaryna ýüz tutmagy mümkin.

7. Sarp edijileriň hukuklaryny goramak maksadynda ýerlerde jemgyýetçilik birleşiklerini döretmek mümkin.

Elbetde, islendik şertnama, şol sanda satyjy bilen sarp edijiniň arasyndaky ylalaşyk hem taraplaryň razylygy bilen amala aşyrylýar. Munda sarp ediji gowşagrak tarap diýip hasaplanýar we onuň hukuklary berk goralýar. Ýöne kanunda aýratyn nygtalmadyk bolsa-da, sarp edijiniň raýatlyk kanunçylygyndan gelip çykýan ençeme borçlary hem bar. Olardan iň esasyalary aşakdakylar: sarp edijileriň haryt (hyzmat) üçin wagtynda hak tölemek borjy; şertnama ýatyrylan ýagdaýda harydy öz wagtynda gaýtaryp bermek borjy; haryt özboluşly edip, meselem, ýörite buýurma boýunça, ýörite ölçegde tikilen bolsa ol taýýar bolandan soň ony kabul edip almak borjy; oňat hilli harydy çalşyryp bermegi (başga ölçeg ýa-da reňkine) gaýtarylýan harydyň ulanylyş hili, görnüşi, ýarlyklaryny bozulmadyk ýagdaýda tabşyrmak borjy.

Reklama köpçülikleýin habar serişdelerinde sarp edijilere haryt barada maglumat bermek bilen olaryň haryda bolan talabyny artdyrmaga gönükdirilen wagyz çäresidir. Reklama latynça söz bolup, *jar salmak*, *çaagyrmak* diýen manylary aňladýar.

Reklamanyň artykmaçlyklary: reklama sarp edijileriň bähbidine hyzmat edýär, çünki ol sarp edijileri bazardaky nyrhlardan we täzeliklerden habardar edýär; reklama köplenç nyrhlaryň peselmegine getirýär; reklama bäsdeşligi höweslendirýär; reklamadan düşýän girdeji köpçülikleýin habar serişdeleriniň harajatlarynyň uly bölegini öwezini dolýar; reklama sarp edijileriň talabynyň köpelmegi, öndürijileriň peýdasynyň artmagy we şonuň netijesinde ykdysadyýetiň ösmegine getirýär.

Reklamanyň kemçilikleri: reklama käte sarp edijilere nädogry habar berip, çolaşdyrýar; reklama uly maliýe harajatlary talap edýär, bu bolsa harytlaryň nyrhyny artdyrýar; sarp edijilerde onçakly zerur bolmadyk harytlara pul sarplamak meýlini getirip çykarýar; köpçülikleýin habar serişdeleri reklama berijilere tabyn bolup galýar, bu bolsa olaryň azatlygyny we özbaşdaklygyny çäklendirýär.

Reklama — köpçülikleýin habar serişdelerinde sarp edijilere haryt barada maglumat bermek bilen olaryň haryda bolan talabyny artdyrmaga gönükdirilen wagyz çäresi.

Harydyň ştrih kodi özboluşly maglumat çeşmesi bolup, ondan harydyň haýsy döwletde taýýarlananlygyny, haýsy kärhana öndürenligini we haryt baradaky başga maglumatlary anyklap almak mümkin. 13 sifrdan ybarat 8710335230431 ştrih koduň birinji iki sifri 87 — harydyň Niderlandiýada taýýarlananlygyny, soňky 5 sifr 10335 — haryt öndürilen firmanyň bu ýurtda sanawa alnan sifrini aňladýar. Soňky 5 sifr 23043 — harydyň aýratynlyklary barada maglumat berýär. Ahyrky sifr 1 bolsa harydyň kodunyň gözegçilik sifrinden ybarat. Harydyň kodunyň kömeginde onuň galp ýa-da hakykydygyny ýönekeý arifmetik hasap-hesipleriň kömeginde bilip almak mümkin.

Harydyň ştrih kody — haryt baradaky maglumatlary harydyň ýarlygynda aňladýan çyzyjaklar dessesi we sifrlar yzygiderliginden ybarat ýörite belgi.

Döwletler	Kodlar	Döwletler	Kodlar
ABŞ, Kanada	00 – 09	Türkiýe	869
Fransiýa	30 – 37	Russiýa	460
Germaniýa	400 – 440	Özbekistan	46 – 47
Ýaponiýa	49	Beýik Britaniýa	50

Sifrli tehnologiýalaryň ösüşi QR-kod atly ak kwadratyň içine ýerleşýän gara kwadratlaryň şekilinden ybarat koduň emele gelmegine getirdi. Şeýle şekili soňky wagtlarda: kassa çeklerinde, biletlere, muzeýlerde we metrolarda, restoranyň tagamnamalarynda, haryt ýarlyklarynda we başga zatlarda duşmak mümkin.

QR iňlis dilinde gysgaldylan iňlisçe jümle – Quick Response (tiz jogap gaýtarmagy) aňladýar.

QR-kod – bu degişli maksatnama üpjünçiligi bolan mobil telefondaky kamera arkaly tiz tanap alynýan maglumaty berýän ikiölçegli ştrih-koddyr.

QR-kod ýönekeý ştrih koda garanda ep-esli köp maglumaty ýetirip bilýär. Ol ýörite maksatnama arkaly skaneriň kömeginde girizilýär we ony ýönekeý mobil telefonyň kömeginde hem okamak mümkin.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Sarp edijiniň hukuklaryndan käbirlerini aýdyp beriň. Öndürijiniň we satyjylaryň nähili hukuklary bar? Sarp edijileriň hukuklary goralyp, oňa uly ähmiýet berilmeginiň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňyz?
2. Siz sarp ediji hökmünde dükandan käbir zat satyn alanyňyzda haryt barada nähili maglumatlary bilmäge hakyňyz bar?
3. Dükandan käbir zat satyn alanyňyzda berilýän çekiň siziň üçin nähili ähmiýeti bar?
4. Reklamanyň siziň üçin peýdasy barmy? Reklamadan kim köpräk nep görýär?
5. Käbir harydyň gabynda getirilen maglumatlaryň dolulygyny derňäň.
6. Harydyň ştrih kody näme üçin gerek?
7. Harydyň QR-kody ýönekeý ştrih-koddan nämesi bilen tapawutlanýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Sarp edijileriň hukuklary Özbegistan Respublikasynyň “Sarp edijileriň hukuklaryny goramak barada”ky kanuny arkaly goralýar.
- Harydyň ştrih kody ýa-da QR – kody haryt barada doly maglumat berýär.
- Reklamanyň gowy we erbet taraplary bar.

III BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Sarp edijiniň nähili girdeji çeşmeleri bolmagy mümkin?
2. Döwlet emlägi, eýesi aýratyn alnan şahs ýa-da kollektiw bolan hususy emläkleriň bir-birinden tapawudyny aýdyp beriň.
3. Adamyň ykdysady gadyr-gymmaty diýende nämäni düşüňýärsiňiz?
4. Adamyň maddy we ruhy baýlygy diýende nämäni düşüňýärsiňiz?
5. Girdejiniň we baýlygyň tapawudyny düşündiriň.
6. Girdejiler elmydama pul görnüşde bolýarmy?
7. Sarp edijileriň nähili harajat görnüşlerini bilýärsiňiz?
8. Maşgala býujeti näme?
9. Engeliň kanuny näme barada?
10. Adamlar näme sebäpden pul serişdelerini toplaýarlar?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Hususlaşdyryş.	4. Maşgala býujeti.
2. Maddy kapital.	5. Real girdeji.
3. Telekeçiligiň	6. Nominal girdeji.
peýdasy.	7. Gazna.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) telekeçilik işiniň netijesinde gazanylýan girdeji;
- b) maşgalanyň mälim döwürdäki girdeji çeşmeleri we harajatlary getirilen maliýe plany;
- ç) mälim döwrüň dowamynda aýratyn alnan şahs ýa-da maşgala tarapyndan gazanylan girdejiniň mukdary;
- d) gelejekdäki zerurlygy kanagatlandyrmak üçin toplanýan pul;
- e) döwlet emlägini hususy emläge öwürmek prosesi;
- ä) nominal girdejiniň belli bir döwürdäki nyrlaryň özgerişine görä bahasy;
- f) toplanan girdejiniň maddy emläge öwrülen bölegi we pul serişdeleri.

D. TESTLER

Berlen soraga many taýdan iň dogry we doly jogaby bellik ediň.

1. Nädogrusyny tapyň.

Sarp edijileriň girdeji çeşmelerine ... girýär.

- A. Stipendiýa, pensiýa.
- B. Ätiýaçlandyryş, amanat.
- D. Iş haky, diwidend.
- E. Renta, göterim.

2. Aşakdaky ýagdaýlaryň haýsysynda eýeçilik şekli üýtgeýär?

- A. Ata ogluna howlusyny miras edip galdyrdy.
- B. Döwlet guramasy çagalar öýüne kompýuter sowgat etdi.
- D. Fermer sygyryny bazara çykaryp satdy.
- E. Algyrowyň kaşaň howlusy elinden alnyp, okuwçylar köşgüne öwürildi.

3. Emläge doly eýelik etmek hukugy diýende näme düşünilýär?

- A. Ony sowgat edip bilmek.
- B. Ony satmak ýa-da çalyşmak.
- D. Ondan öz zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin peýdalanyp bilmek.
- E. Ýokardakylaryň ählisi.

4. Haýsy topardaky girdejiler diňe maddy baýlykdan peýdalanmagyň hasabyna alyndy?

- A. Kärende, pensiýa, diwidend.
- B. Renta, göterim, aýlyk.
- D. Peýda, pensiýa, diwidend.
- E. Renta, diwidend, göterim.

5. Maşgala býujetinde ...

- A. ýetmezçilik bolmaly däl.
- B. diňe maşgala çykdaýlary getirilen bolýar.
- D. diňe maşgala girdejileri getirilen bolýar.
- E. maşgalanyň mälim döwre planlaşdyrylan girdeji çeşmeleri we harajatlary getirilen bolýar.

6. Zähmet resurslaryndan haýsy görnüşdäki girdeji gelyär?

- A. Renta.
- B. Göterim.
- D. Iş haky.
- E. Peýda.

7. Aşakdaky girdeji görnüşleriniň haýsylary diňe döwlet tarapyndan kömek hökmünde berilýär?

- A. Sylag.
- B. Işsizlik tölegi.
- D. Diwidend.
- E. Stipendiýa.

ÖZBAŞDAK IŞ

YKDYSADY PRAKTIKUM

Tümende plastmassa önümleri öndürýän zawod gurulýar. Bu zawodyň işi üstünlikli bolmagy üçin zawodyň ýolbaşçylary näme, nähili edip, kim üçin öndürmeli diýen soraglara jogap tapmaly bolýar.

Aýdaly, olar bu soraglara aşakdaky ýaly jogap tapdylar:

1. Zawod plastmassadan oýnawaçlar we suw turbalaryny öndürmeli.
2. Häzirki zaman tehnologiýa esasynda öndürmeli.
3. Tümen, welaýat ilaty we eksport üçin.

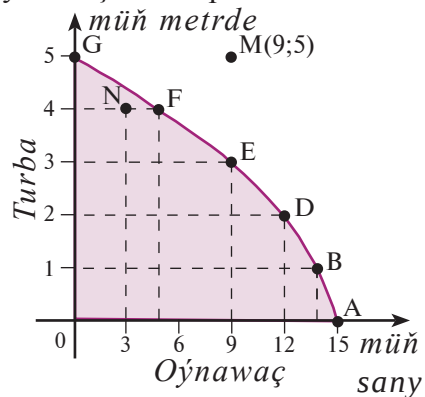
Zawod önümçiligiň göwrümini hem kesgitlemeli bolýar. Aşakdaky jedwelde zawodyň günlük önümçilik mümkinçilikleri barada maglumat berlen.

Harytlar	Mümkinçilikler					
	A	B	D	E	F	G
Plastmassa oýnawaç (müň sany)	15	14	12	9	5	0
Plastmassa turbalar (müň metr)	0	1	2	3	4	5

Jedwel esasynda zawodyň günlük önümçilik mümkinçilikleri ugruny çyzýarys. Çyzgyda bu ugur boýap görkezilen.

Çyzgydan görnüşi ýaly, zawod diňe oýnawaçdan köpi bilen 15 müň sany öndürüp bilýär (A nokat). Zawod 1 müň metr turba we 14 müň sany oýnawaç öndürmegi mümkin (B nokat). Diýmek, 1 müň metr turba öndürmek üçin müň sany oýnawaçdan ýüz öwürmeli bolýar. Zawod önümçiligiň göwrümini diňe önümçilik mümkinçilikleriniň ugrunyň içinden kesgitlep bilýär. Meselem, koordinatalary (9;5) bolan M nokady çyzgyda belgileýäris. M nokat önümçilik mümkinçilikleri ugrundan daşarda ýatyr.

Şu sebäpli, zawod 9 müň sany oýnawaç we 5 müň metr turba öndürüp bilmeýär. Indi, koordinatalary (3; 4) bolan N nokady belgileýäris. N nokat önümçilik mümkinçilikleri ugrunda ýerleşýär. Ýagny, zawod gününe 3 müň sany oýnawaç we 4 müň metr turba öndürüp bilýär.

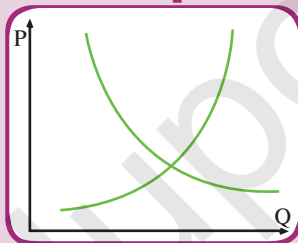

Isjeň telekeçilik biznes işini innowasion, ýagny häzirkî zaman çemeleşmeler, öňdebaryjy tehnologiýa we dolandyrys usullary esasynda gurayan ykdysady ugurdyr.

Şawkat Mirziýäýew

IV bab. Talap we teklipl

17-nji TEMA

TALAP WE TALAP KANUNY

Önümiň ady	1-nji satyjy	2-nji satyjy	3-nji satyjy
Lazer tüwüsi	13 500	13 000	14 000
Alanga tüwüsi	9 000	8 500	10 000
Nohut	7 500	9 000	7 000
Mäş	11 000	12 000	12 500
Noýba	8 000	8 500	7 200

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

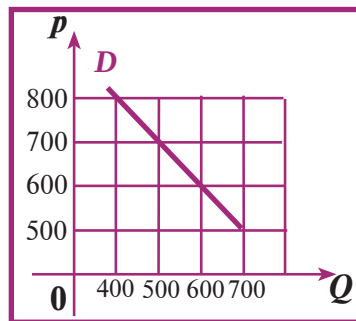
Ýokardaky jedwelde daýhan bazaryndaky ownuk harytlar bilen söwda edýän üç satyjynyň harytlary nyrlary getirilen. Ony üns bilen gözden geçiriň we aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Satyjylardan haýsysy haýsy harydyndan köpräk satyp biljekdigini derňäp görüň. Näme sebäpden şeýle derňeýändigizi aýdyň?
2. Satyjylardan haýsysy günün dowamynda iň köp girdeji alýar? Soraga jogap berende önümleriň haýsysy hojalykda köpräk ulanylýandygyna üns bermegi unutmaň.

Haryda bolan *talap* hyrydarlaryň belli bir wagtyň dowamynda harydy dürli nyrlarda näçeden satyn almak baradaky isleglerini we mümkinçiliklerini kesgitleýär. *Talap mukdary* diýip hyrydarlaryň belli bir wagtyň dowamynda mälum nyrhda satyn almagy mümkin bolan haryt mukdaryna aýdylýar.

Käbir haryda bolan talap, adatda, jedwel görnüşinde aňladylýar. Jedwel esasynda grafik çyzylsa, talap çyzygy emele gelýär. Munuň üçin tekizlikde *Op ok wertikal*, *Ak ok gorizontal* edip çyzylýar. *Op* okdaky harydyň nyrry we *Ak* okdaky talap mukdaryna görä tekizlikde degişli nokatlar tapylýar. Bu nokatlary utgaşdyrmak netijesinde emele gelen çyzyga *talap çyzygy* diýilýär. Talap çyzygy, adatda, “D” harpy—inlisçe “demand” (talap) sözüniň baş harpy bilen belgilenýär. Talap käte $p = -aq + b$, ($a > 0$, $b \geq 0$) görnüşindäki çyzykly funksiýa görnüşinde-de berilmegi mümkin.

Nyrh (p)	Talap (q)
800	400
700	500
600	600
500	700

Talap — harydyň nyrhy bilen talap mukdarynyň arasyndaky gatnaşyk bolup, hyrydarlaryň belli bir wagtyň dowamynda harydy dürli nyrhlarda näçeden satyn almak mümkinçiliklerini kesgitleýär.

Talap mukdary — hyrydarlaryň belli bir wagtyň dowamynda mälim nyrhda satyn almaklary mümkin bolan harydyň mukdary.

Haryda bolan talap harydyň nyrhyna bagly we bagly bolmadyk faktorlar esasynda üýtgäp durýar. Talabyň nyrha bagly bolmadyk faktorlaryň täsirinde üýtgeýşini soňky dersde derňäris. Bu dersde haryda bolan talabyň diňe nyrha bagly aýratynlyklary barada durup geçýäris. Bu aýratynlyk *talap kanunyda* öz beýanyny tapan: **Başga şertler üýtgemedik ýagdaýda harydyň nyrhy näçe pes bolsa, oňa bolan talabyň mukdary şonça köp bolýar, harydyň nyrhy näçe ýokary bolsa, oňa bolan talap mukdary şonça kem bolýar.**

Talap kanuny talap mukdarynyň nyrha ters baglananlygyny görkezýär. Bu aýratynlygy aşakdaky iki faktora görä düşündirmek mümkin:

1. *Girdeji faktory*. Adamlar harydy arzan nyrhda gymmat nyrhdaka garanda köpräk satyn almaga islegli bolýarlar, çünki harydyň nyrhynyň peselmegi sarp edijileriň satyn alyjylyk ukybyny artdyrýar. Meselem, bazarda etiň nyrhy düşse, adamlar oň satyn alýan maşgalanyň sarp ediş sebedindäki zatlary kemräk pul sarplap satyn alýarlar. Netijede, näçedir pul artyp galýar. Bu pula goşmaça mukdarda ýene et ýa-da başga harydy satyn almak mümkinçiligine eýe bolýarlar.

2. *Çalşyрма faktory*. Hyrydarlar nyrhy gymmat bolan harydy, onuň ýerini tutýan başga arzan haryda çalyşýarlar. Meselem, tomus günlerinde almanyň nyrhynyň peselmegi sebäpli sarp edijiler miwä bolan zerurlyklaryny alma satyn alyp iýmek bilen kanagatlandyrýarlar. Çünki, bu döwre gelip almanyň nyrhy apelsiniň ýa-da bananyň nyrhyna garanda ep-esli arzan bolup galýar. Şonuň üçin gymmat apelsiniň we bananyň ýerini alma eýeleýär.

Harydyň nyrhynyň özgermegi şu iki faktory getirip çykarýar we olaryň özara täsiri netijesinde haryda bolan talap mukdary şekillenýär.

Aýratyn alnan şahsyň käbir haryda bolan talaby onuň bu haryt baradaky nähili we näçe doly maglumatlara eýedigine köp taýdan bagly bolýar. Hakykatdan hem, käbir haryda bolan talabyň artmagy üçin harydyň oňat hilli öndürilmeginiň özi ýeterli däl. Munda harydyň oňat hilli öndürilýänligi baradaky maglumatyň sarp edijilere ýetip barmagy möhümräk hasaplanýar.

Amaly barlag

Şu amaly barlag üçin maglumat toplamak 6 aý wagty eýeleýär. Ilki bilen maşgalaňyzda nähili miwe we gök önümler ulanylyşynyň we olar, esasan, nireden satyn alynýandygyny anyklaň.

Şundan soň, her hepdäniň birmeňzeş gününde miwe we gök önümleriň dükandaky nyrhlaryny ýazyp baryň. Şu sanawda maşgalaňyz tarapyndan satyn alnan miweleriň we önümleriň mukdaryny hem bellik ediň. 6 aýyň dowamynda toplanan maglumatlaryňyzy derňäň. Munuň üçin talap grafigini çyzyň. Grafikde her hepdede satyn alnan her bir görnüşdäki miweleriň ýa-da önümleriň mukdaryny we nyrhlaryny nokatlar bilen belgiläň. Soňra emele gelen egri çyzyk boýunça öz pikirleriňizi ýazuw arkaly beýan ediň.

1. Haýsy aýda haýsy önüme talap ýiti artyp (kemelip) gitdi? Muňa näme sebäp boldy diýip oýlaýarsyňyz?

2. Haýsy aýda haýsy önümiň nyrhy iň ýokary (pes) boldy? Bu aýda şu önüme talap nähili özgerdi? Näme sebäpden şeýle bolan diýip oýlaýarsyňyz?

3. Nyrhyň we talap mukdarynyň iň belent (pes) bolanlygyna nähili sebäpler bolmagy mümkin?

4. Grafikden peýdalanyp, geljekki 2–3 aýyň içinde şu önümlere talabyň nähili özgermegi mümkinligini takmyn edip görüň. Takmynyňyzy mantyk taýdan esaslandyryjak boluň.

5. Barlagy kämilleşdirmek üçin ýene nämeler etmeli diýip oýlaýarsyňyz? Şeýle barlaglar geçirmegiň nähili peýdasy bar?

Ýumuş

Iňlis ykdysatçysy Robert Giffen gyzykly ykdysady hadysany synlapsyr. XIX asyrdan Irlandiýadaky açlyk wagtynda kartoşkanyň nyrhy artmagyna seretmezden ony ulanmak artypdyr. Şol wagtlarda garyp adamlaryň esasy iýmiti bolan kartoşkanyň nyrhynyň artmagy olaryň real girdejilerini kemeldipdir. Şu sebäpli, adamlar beýlekilerden gymmat bolan azyk önümlerini satyn almazdan, olaryň ýerine kartoşka satyn almaga mejbur bolupdyrlar. Ýene haýsy harytlar şeýle aýratynlyga eýe bolmagy mümkin? Jogabyňyzy esaslandyryň.

Alyşir Nowaýy
(1441 —1501)

Beýik babakelanymyz Alyşir Nowaýy eserlerinde ykdysady meselelere uly orun beripdir. Nowaýy söwda-satyk, hünärmentçilik we daýhançylyk ugurlaryna uly üns berip, olary ýurduň ykdysady ösüşiniň esasy diýip kesgitleýär. Alyşir Nowaýy döwlet işgäri, wezir hökmünde ýurduň ykdysady syýasatynyň şekillenmegine uly goşant goşupdyr. Munda ol döwlet ykdysadyýet ugrunda progressiw we halkperwer bolmaly diýen taglymy wagyz edipdir.

Nowaýy öz döwrüniň ukyply telekeçisi, uly emlägiň eýesi hem bolupdyr. Ol öz emläginiň uly bölegini haýyr we sogap işlerine sarplapdyr. Alyşir Nowaýynyň ykdysady garaýyşlary we taglymlary onuň “Hiloliýa”, “Wakfiýa”, “Mahbub ul-kulub”, “Hotami Toýiý”, “Saddi Isgenderiý” eserlerinde öz beýanyny tapypdyr.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Harydy käbir nyrhda satyn almaga bolan diňe islegiň we zerurlygyň özi talap bolup bilermi? Haçan bu isleg talaba öwrülýär?
2. Talap mukdary haýsy wagt aralygynda garalýandygyna baglymy?
3. Talap bilen talap mukdarynyň arasynda nähili tapawut bar?
4. Talap kanunyny mysallaryň kömeginde düşündirip beriň.
5. Talap mukdarynyň harydyň nyrhyna ters baglylygyny düşündirýän üç faktory mysallaryň kömeginde drňaň.
6. Haryda bolan talap jedwelde berlen. Ol esasynda talap çyzygyny guruň:

a)

Nyrh (p), somda	Talap mukdary (q), tonnada
1000	8
2000	5
4000	2

b)

Nyrh (p), somda	Talap mukdary (q), tonnada
800	70
1600	60
2400	50

Şuny ýatda saklaň!

Harydyň nyrhy näçe pes bolsa, oňa bolan talap mukdary şonça köp bolýar, harydyň nyrhy näçe ýokary bolsa, oňa bolan talap mukdary şonça kem bolýar.

18-nji TEMA

TALABA TÄSIR EDÝÄN BAŞGA FAKTORLAR

	Somsanyň bahasy, somda	Satylan somsalar sany
1-nji aý	1700	5000
2-nji aý	1700	5500
3-nji aý	1700	6000

	Gutabyň bahasy, somda	Satylan gutaplar sany
1-nji aý	1500	5000
2-nji aý	1600	4500
3-nji aý	1700	4000

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Haryda bolan talap harydyň nyrhy üýtgände-de dürli faktorlaryň täsirinde özgermegi mümkin. Muňa aşakdaky mysalda garaýarys:

- I. Naharhanada günortanlykda kartoşka somsa we gutap satylýar. Somsa we gutap *bir-biriniň ýerini tutýan harytlar* hasaplanýar. Ýokardaky jedwellerde bu aýlardaky satylan gutabyň we somsanyň mukdary berlen.
 1. Jedwelde getirilen somsanyň bahasy we oňa bolan talabyň mukdaryna üns beriň. Somsanyň bahasy özgermese-de, oňa bolan talap mukdary näme sebäpden özgeripdir?
 2. Bir-biriniň ýerini tutýan harytlardan biriniň nyrhy artmagy netijesinde ikinjisine bolan talap nähili üýtgeýän eken?
- II. Bilelikde peýdalanmaga niýetlenen harytlara *bir-birini doldurýan harytlar* diýilýär. Şeýle harytlara awtomobil we benzin mysal bolup biler. Awtomobilleriň nyrhy artsa, benzine bolan talap nähili üýtgeýär? Şuňa meňzeş bolan ýene nähili harytlary bilýärsiňiz?

Bazarda haryda bolan talabyň özgermegine nyrha bagly bolmadyk başga faktorlar hem täsir edýär. Bu faktorlar aşakdakylar:

Sarp edijileriň daty we ýyl möwsüminiň üýtgemegi. Sarp edijileriň daty, ýylyň möwsüminiň özgermegi we modanyň özgermegi netijesinde haryda bolan talap artmagy we tersine, peselmegi hem mümkin. Meselem, möwsümiň özgermegi bilen tomusda palto bolan talap peselýär.

Bazardaky sarp edijiler sanynyň özgermegi. Mälim bolşy ýaly, sarp edijileriň sany artsa, olaryň käbir haryda bolan talaby hem artýar we tersine. Meselem, şäher ilatynyň köpelmegi lukmançylyk hyzmatyna bolan talabyň artmagyna getirýär.

Sarp edijiler girdejileriniň özgermegi. Adatda, ilatyň girdejileriniň artmagy bilen ähli diýen ýaly harytlara bolan talap artýar. Şeýle harytlar *normal harytlar* diýlip atlandyrylýar. Ýöne şeýle harytlar hem bar bolup, olara bolan talap ilatyň girdejileriniň kemelmegi bilen artýar. Şeýle harytlary ykdysatçylar *pes derejeli harytlar* diýýärler. Meselem, ilatyň girdejileriniň kemelmegi hili pes we köne awtomobillere bolan talabyň artmagyna getirýär.

Normal harytlar — ilatyň girdejisiniň artmagy bilen oňa bolan talap artýan harytlar.

Pes derejeli harytlar — ilatyň girdejisiniň kemelmegi bilen oňa bolan talap artýan harytlar.

Ýakyn gelejekde sarp edijileriň girdejileriniň we harydyň nyrhynyň özgermegine garaşylmagy. Eger ýakyn gelejekde ilatyň girdejileriniň artmagyna garaşylýan bolsa, olar şol wagtdaky gündelik harajatlaryny kemräk çäklendirip başlaýarlar we şu sebäpli, köpräk harytlar satyn alyp başlaýarlar we tersine.

Eger ýakyn gelejekde käbir harytlaryň nyrhynyň artmagyna garaşylýan bolsa, sarp edijiler bu harytlardan köpräk satyn alyp, ätiýaç edip goýmaga çalyşýarlar. Eger gelejekde käbir harytlaryň nyrhynyň peselmegine garaşylýan bolsa, sarp edijiler bu harytlary kemräk satyn alyp başlaýarlar.

Özara bagly harytlaryň nyrhynyň özgermegi. Bir harydyň nyrhynyň özgermegi ikinji haryda bolan talabyň özgermegine getirmegi mümkin. şeýle harytlar jübüti *özara bagly harytlar* diýlip atlandyrylýar. Özara bagly harytlara ýokarda nygtalan bir-biriniň ýerini tutýan (meselem, gutap we somsa) we bir-birini doldurýan (meselem, awtomobil we benzin) harytlar mysal bolup biler.

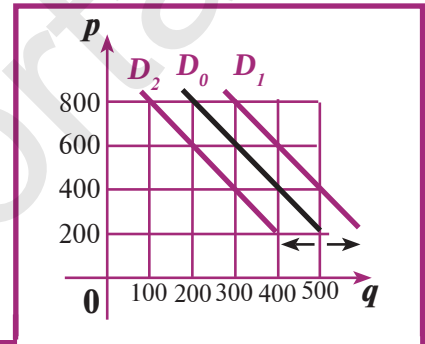

Özara bagly harytlar — biriniň nyrhy özgermegi ikinjisine bolan talabyň özgermegine getirýän harytlar jübüti.

Bir-biriniň ýerini tutýan harytlar — birmeňzeş zerurlyklary kanagatlandyrmaga niýetlenen harytlar jübüti.

Bir-birini doldurýan harytlar — bilelikde peýdalanmaga niýetlenen harytlar jübüti.

Nyrha bagly bolmadyk ýokardaky faktorlaryň täsirinde talap çyzygy ýagdaýynyň üýtgeýşini derňäliň. Başlangyç ýagdaýda haryda bolan talap 1-nji jedwelde berlen bolup, oňa laýyk talap çyzygy D_0 görnüşde bolsun, diýip çak edeliň. Aýdaly, sarp edijiler sanynyň artmagy netijesinde haryda bolan talap artyp, 2-nji jedwel görnüşini alan bolsun. Şu jedwel esasynda talap çyzygynyň başlangyç we soňky ýagdaýlaryny çyzýan bolsak, talap çyzygy başlangyç D_0 ýagdaýdan soňky D_1 ýagdaýa geçenligini, ýagny sag tarapa süýşenligini anyklap bileris. Sarp edijileriň girdejisiniň kemelmegi netijesinde haryda bolan talabyň 3-nji jedweldäki ýaly peselmegi netijesinde talap çyzygynyň başlangyç D_0 ýagdaýdan çep tarapa süýşüp, D_2 ýagdaýa geçýändigini görüp bileris.

1-nji jedwel

Nyrh, somda	Başlangyç ýagdaýdaky talap mukdary, tonnada
400	400
600	300
800	200

2-nji jedwel

Nyrh, somda	Talap mukdary, tonnada (1-nji ýagd.)
400	500
600	400
800	300

3-nji jedwel

Nyrh, somda	Talap mukdary, tonnada (2-nji ýagd.)
400	300
600	200
800	100

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

2. Bir-biriniň ýerini tutýan we doldurýan harytlar jübütine ikiden mysal getiriň hem-de bu harytlara bolan talabyň özgerişini derňäň.
3. Haryda bolan talap çyzygynyň aşakdaky faktorlaryň täsirinde özgerişini anyklaň: a) ilat sanynyň artmagy; b) sarp edijileriň girdejileriniň kemelmegi; c) harydyň ýerini tutýan harydyň nyrhynyň kemelmegi; d) doldurýan harydyň nyrhynyň artmagy; e) harydyň nyrhy artmagyna garaşylmagy; ä) sarp edijileriň girdejisiniň artmagyna garaşylmagy.

Amaly barlag

Aşakdaky ýagdaýlarda haryda bolan talabyň nähili derejede we näme sebäpden özgerişini düşündirip beriň.

I. Harydyň ady: Gymmat nyrhaky futbol topy. Bahasy: 140.000 som.

1. Ähli sarp edijileriň girdejileri 20%-e artdy;
2. Futbol meýdanyndan peýdalanmak haky iki esse artdy;
3. Futbol boýunça dünýä çempionaty oýunlary telewideniýe arkaly görkezilip başlandy;
4. Şäherde birnäçe tennis kortlary gurlup ulanmaga berildi;
5. Tomus ýagynly geldi.

II. Harydyň ady: Arzan nyrhaky futbol topy. Bahasy: 30.000 som.

1. Ähli sarp edijileriň girdejileri 20 %-e artdy;
2. Futbol meýdanyndan peýdalanmak haky iki esse artdy;
3. Futbol boýunça dünýä çempionaty oýunlary telewideniýe arkaly görkezilip başlandy;
4. Şäherde birnäçe tennis kortlary gurlup ulanmaga berildi;
5. Tomus ýagynly geldi.

III. Harydyň ady: Welosiped. Bahasy: 850.000 som.

1. Ähli sarp edijileriň girdejileri 10% -e kemeldi;
2. Şäher transportyndan peýdalanmak nyrry 30%-e artdy;
3. Ýaşlaryň arasynda rolikli konkide uçmak adata öwrüldi;
4. Telewideniýe arkaly welosipediň reklamasy görkezilip başlandy;
5. Azygyň nyrry ýiti ýokarlandy.

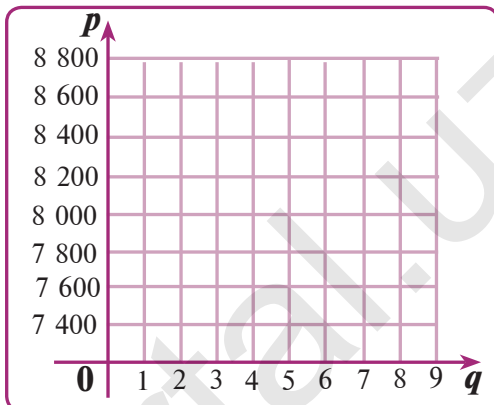
Ýokardaky ýagdaýlaryň her birinde talap çyzygy haýsy tarapa süýşändigini görkezip beriň.

Şuny ýatda saklaň!

Haryda bolan talap nyrra bagly bolmadyk aşakdaky faktorlaryň esasynda özgermegi mümkin: 1) sarp edijileriň daty we ýyl möwsüminiň özgermegi; 2) bazardaky sarp edijileriň sanynyň özgermegi; 3) sarp edijileriň girdejileriniň özgermegi; 4) özara bagly harytlaryň nyrrhynyň özgermegi; 5) ýakyn gelejekde sarp edijileriň girdejileriniň we harydyň nyrry özgermegine garaşylmagy.

Tüwiniň bahasy (p), som	Tüwiniň teklipek mukdary (q), tonnada
8 800	8
8 600	7
8 400	6
8 200	5
8 000	4
7 800	3

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Andijanyň daýhan bazarynda tüwiniň bahasy 8 600 som. Fergananyň daýhan bazarynda bolsa 7 200 som.

1. Daýhanlar haýsy bazara köpräk tüwi eltip satmagy halaýarlar? Nämе üçin?
2. Bazara satmak üçin çykarylýan harydyň mukdary bilen nyrhynyň arasynda nähili baglanyşyk bar diýip oýlaýarsyňyz?
3. Tüwiniň bahasy we teklipek mukdary baradaky maglumatlar berlen jedwel esasynda degişli nokatlary koordinatalar tekizliginde belgiläň we olary utgaşdyryp çykyň. Emele gelen çyzygy ykdysatçylar teklipek çyzygy diýip atlandyryrlar.

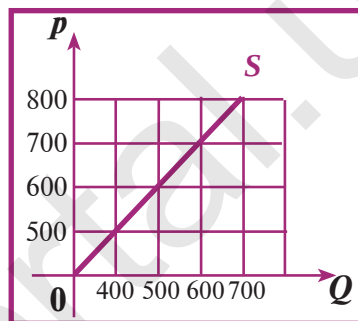
Öňki iki dersde harydyň satylyş görümini hyrydarlar nukdaý nazaryndan derňäpdik. Bu dersde harydyň satylyş görümini satyjylar nukdaý nazaryndan garap çykýarys.

Haryt teklibi ýa-da *teklipek* satyjylaryň belli bir wagtyň dowamynda harydy dürli nyrlarda näçeden satmaga bolan isleglerini we mümkinçiliklerini kesgitleýär. *Teklipek mukdary* diýip satyjylaryň belli bir wagtyň dowamyndaky mälum nyrhda satmaklary mümkin bolan harydyň mukdaryna aýdylýar. Teklipek diýende aýratyn, şahsy teklibi (belli bir satyjynyň teklibini) ýa-da teklibiň umumy görümine (bazardaky ähli satyjylaryň umumy teklibini) garamak mümkin. Emma ykdysadyýet ylmynda, esasan, belli bir haryda bolan umumy teklibiň ululygy öwrenilýär.

Käbir haryt teklibi, adatda, jedwel görnüşinde aňladylýar. Jedwel esasynda grafik çyzylsa, tekliň çyzygy emele gelýär. Tekliň çyzygy “S” harpy — iňlisçe “supply” (tekliň) sözünüň baş harpy bilen belgilenýär. Tekliň käte $p=aq+b$, ($a\geq 0$) çyzykly funksiýa görnüşinde hem berilmegi mümkin.

Nyrh (p)	Talap (q)
800	700
700	600
600	500
500	400

Haryt teklibiniň mukdary harydyň nyrhyna bagly we harydyň nyrhyna bagly bolmadyk faktorlaryň täsirinde üýtgäp durýar. Teklibiň diňe nyrha bagly aýratynlygy tekliň kanunynda öz beýanyny tapan: **Başga şertler üýtgemedik ýagdaýda harydyň nyrhy näçe pes bolsa, onuň tekliň mukdary şonça kem bolýar, harydyň nyrhy näçe ýokary bolsa, onuň tekliň mukdary şonça köp bolýar.**

Tekliň kanuny tekliň mukdarynyň nyrha görä göni baglylygyny görkezýär, ýagny nyrh artanda tekliň mukdary hem artýar.

Talap düşünjesi bilen taňşanymyz ýaly, tekliň mukdarynyň özgermegi öndürijileriň dürli maglumatlardan habardardyklaryna köp taýdan bagly bolýar.

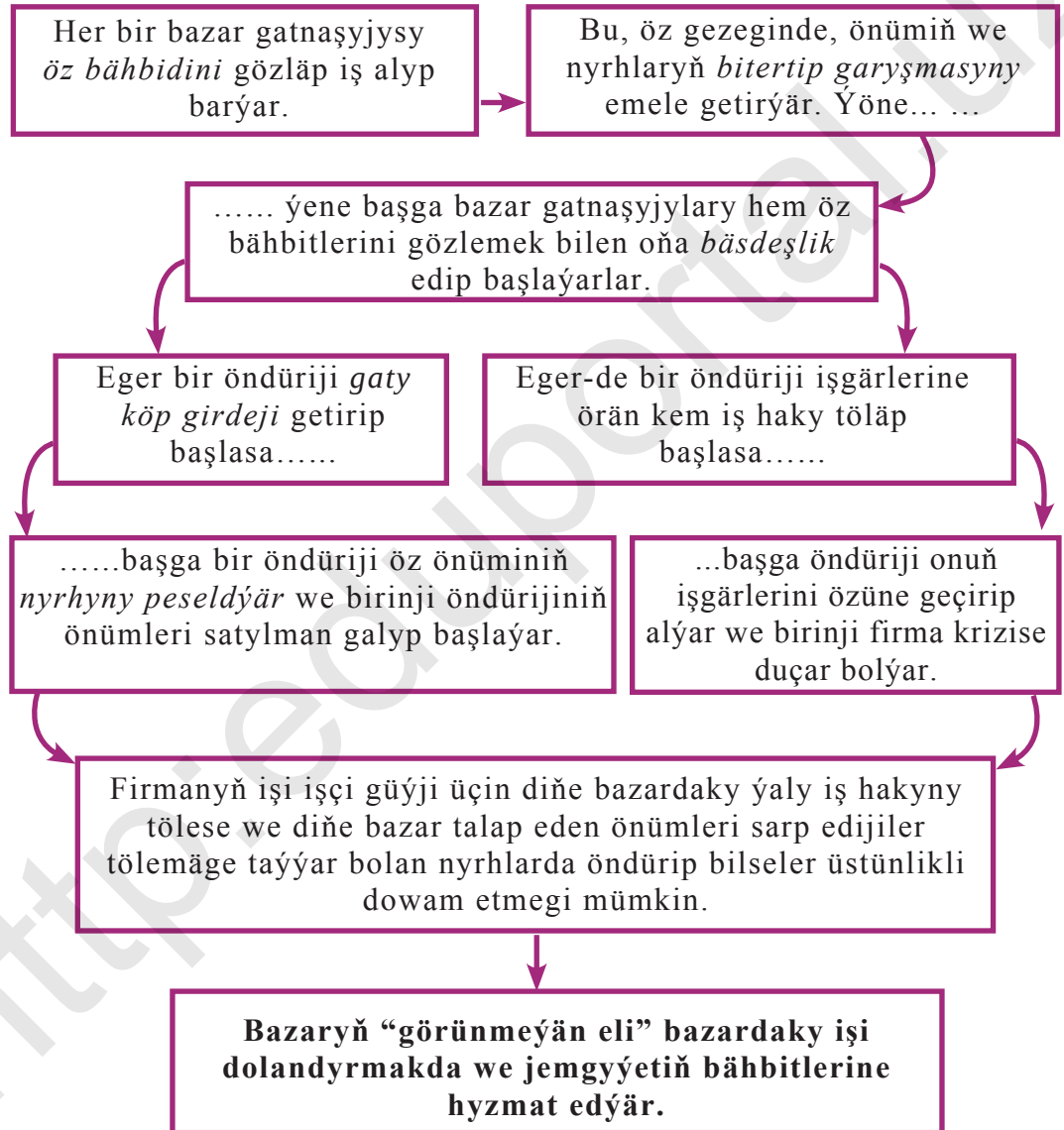

Tekliň — harydyň nyrhy bilen tekliň mukdarynyň arasyndaky gatnaşyk bolup, satyjylaryň belli bir wagtyň dowamynda, harydy dürli nyrhlarda näçe mukdarda satmak mümkinligi baradaky isleglerini we mümkinçiliklerini kesgitleýär.

Tekliň mukdary — satyjylaryň belli bir wagtyň dowamynda mälim nyrhda satmaklary mümkin bolan harydyň mukdary.

Adam Smit öz taglymatynda ykdysady işiň erkinligine ösüş faktory hökmünde garapdyr. Onuň pikiriçe, her bir bazar gatnaşyjysy bazarda öz bähbitlerini goraýar. Şahsy bähbitleri ony ýokary derejedäki peýda getirýän işe ündeýär. Şu maksatda ol köpräk önüm öndürmäge we munuň üçin azrak serişde sarplanaga çalyşýar. Netijede, oňat hilli we beýlekilerden arzan harytlar we hyzmatlar bazara çykarylýar we bazardaky teklibi artdyrýar. Mundan bolsa hyrydarlara we tutuş jemgyýete uly peýda getirilýär.

Bu prosesi ne döwlet, ne başga bir şahs dolandyrýar. Gatnaşyjylaryň bazardaky erkin işini talap we teklipläýykläşdyryp durýar. Talap we teklibi Adam Smit bazaryň “görünmeýän eli” diýip atlandyrypdyr we şu “görünmeýän el” bazardaky gatnaşyklary laýyklaşdyrýar we gatnaşyjylaryň işini dolandyryp durýar diýip nygtaýdyr.

Ýumuş

1. Özüňiz bilýän daýhan bazarynda satylýan käbir oba hojalyk önümini saýlaň. Bu bazar boýunça şol wagtdaky şu önüme bolan teklibi çenäp, tekliplik jedwelini düzüň. Jedwel esasynda tekliplik egri çyzygyny çyzyň.

2. Aşakdaky jedweller görnüşinde berlen. Onuň esasynda tekliplik çyzyklaryny guruň.

a)

Nyrh (p), somda	Tekliplik mukdary (q), tonnada
800	40
1600	50
2400	60
3200	70

b)

Nyrh (p), somda	Tekliplik egri çyzygy
1000	100
2000	150
3000	200
4000	250

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Tekliplik düşüňjesiniň manysyny mysallaryň kömeginde düşündiriň.
2. Tekliplik mukdary näme?
3. Tekliplik egri çyzygyny çyzanda nähili maglumatlar gerek bolýar?
4. 2016-njy ýylda Özbegistanda kartoşka köp ýetişdirilip, bazarlarda onuň nyrhy ep-esli arzan boldy. 2017-nji ýylyň güýzüne gelip bolsa kartokanyň bahasy örän gymmatlaşyp gitdi. Munuň sebäbi nämede bolupdyr diýip oýlaýarsyňyz?
5. Eger mekgejöweniň bahasy ýakyn gelejekde artmagyna garaşylýan bolsa, mekgejöweniň bazardaky tekliplik mukdary nähili üýtgär?
6. Tekliplik kanunyny mysallaryň kömeginde düşündirip beriň.
7. Adam Smit tarapyndan bazaryň "görünmeýän eli" jümlesi nähili ykdysady hadysa görä ulanylan? Bu jümläniň manysy nämede?

Şuny ýatda saklaň!

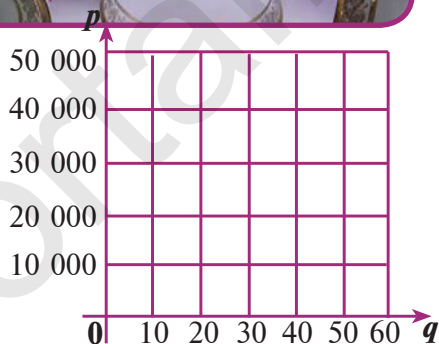
- Harydyň nyrhy näçe pes bolsa, tekliplik mukdary şonça kam, harydyň nyrhy näçe ýokary bolsa, tekliplik mukdary şonça köp bolýar.
- Bazary öwrenmekde talap düşüňjesi bilen bir wagtda tekliplik düşüňjesi hem örän möhümdir.
- Talap we tekliplik A. Smit bazaryň "görünmeýän eli" diýip atlandyrypdyr we bazar şu "görünmeýän el" arkaly dolandyrylyp durulýar.

20-nji TEMA

TEKLIBE TÄSIR EDÝÄN BAŞGA FAKTORLAR

Çäýnegiň bahasy (p), somda	Çäýnegiň teklibiniň mukdary (q), müň sanyda
30 000	10
40 000	30
50 000	60

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Keramiki önümler bazaryndaky çäýnegiň teklibi ýokardaky jedwelde berlen. Bu jedwelden peýdalanyň, çäýnekleriň teklipe çyzygyny gurun.
2. Keramika çig maly respublikamyzda öndürilýän boldy. Bu ýagdaý keramiki önümler bazarynda nähili özgerişe getirýär? Indi keramiki önümler köp öndürilýärmikä ýa-da kem öndürilýärmikä? Keramiki önümleriň teklipe çyzygy nähili üýtgeýär? Bu özgerişe grafigiň kömeginde görkeziň.
3. Bazara uly mukdarda Hytaýda öndürilen keramiki önümler getirildi we köp satyjylar olary satyp başladylar. Bu ýagdaý bazarda nähili özgerişe getirýär?

Harydyň teklibi aşakdaky harydyň nyrhyna bagly bolmadyk faktorlar esasynda hem özgermegi mümkin:

1. Resurslaryň nyrhlarynyň özgermegi. Eger resurslar nyrhy artsa, harydy öndürijileriň harajatlary artýar. Ilki olar mälum mukdardaky serişdelerini harçlap, nähilidir mukdardaky haryt öndürýän bolsalar, indi

bu serişdä diňe öňküsinden kemräk haryt öndürüp bilýärler. Şeýdip, bazarda harydyň teklibi kemelýär.

2. Önümçilik tehnologiýasynyň özgermegi. Tehnologiýanyň özgermegi, adatda, harajatlary kemeldýär, öndürijiligi bolsa artdyrýar. Şu sebäpden harydyň teklibi artýar.

3. Döwlet tarapyndan öndürijilere salynýan salgytlaryň we ýeňillikleriň üýtgedilmegi. Salgytlar köpelse, haryt üçin edilyän harajatlar artýar. Şu sebäpli, haryt teklibi kemelýär we tersine.

4. Nyrh özgermegine garaşylmagy. Eger bazarda harydyň nyrhynyň artmagyna garaşylýan bolsa, satyjylar öz harytlaryny häzir arzan nyrhda satmakdan görä, soň gymmadrak nyrhda satmak üçin saklap goýýarlar. Netijede, harydyň teklibi kemelýär we tersine.

5. Bazardaky satyjylar sanynyň özgermegi. Munda harydyň teklibi hem üýtgeýär.

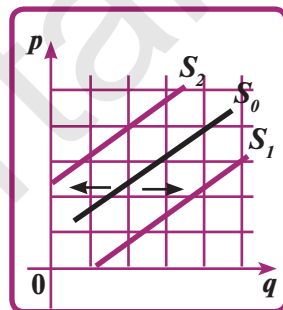
6. Peýda almagyň başga çeşmeleri. Köp haryt öndürijiler birmeňzeş haryt öndürmek bilen kanagatlanmaýarlar. Olar başga görnüşdäki harytlary öndürýärler we peýda gazanýarlar. Şu peýdadan bir böleginiň çekilmegi-de teklibiň artmagyna getirmegi mümkin we tersine, maýa goýumlarynyň ulurak bölegi başga harytlary öndürmäge sarp edip goýberilmegi teklibiň kemelmegine getirmegi mümkin.

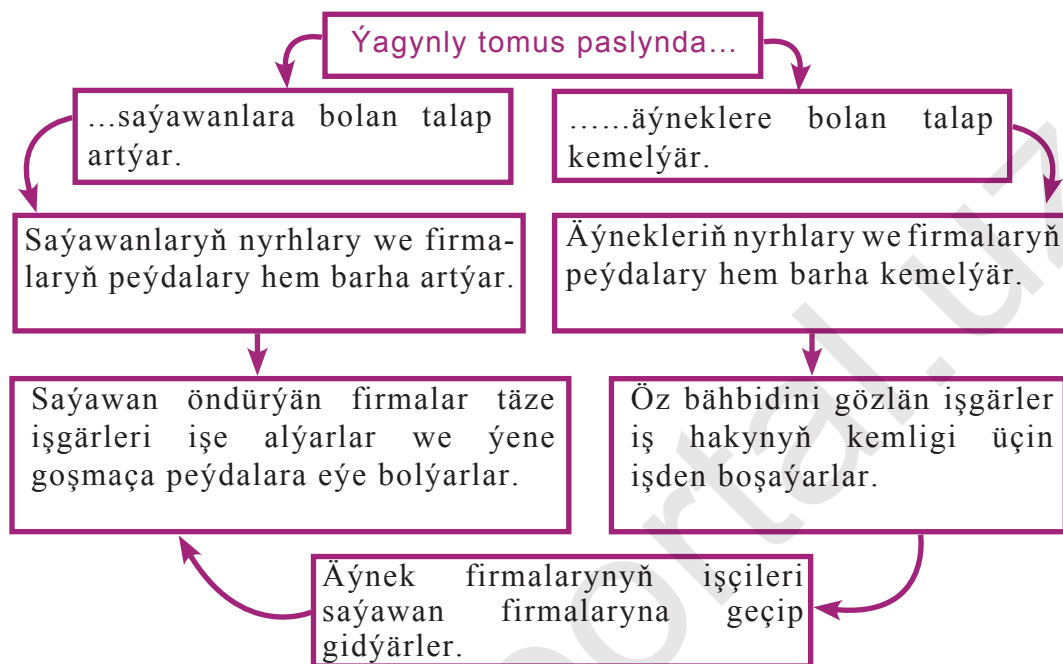
7. Başga harytlaryň nyrhy. Köplenç başga harytlaryň nyrhynyň özgermegi hem seredilýän harydymyzyň teklibine täsir etmegi mümkin. Şu faktorlaryň täsirinde eger teklib artsa, teklib çyzygy (S_0) sag tarapa süýşýär (S_1), eger teklib peselse, teklib çyzygy çep tarapa süýşýär (S_2).

Bazarda talap ençeme faktorlaryň täsirinde özgermegi mümkin. Talabyň özgermegine bazar teklibiň özgermegi bilen jogap berýär. Munuň üçin kimiňdir daşardan gatyşmagy ýa-da planlaşdyrmagy hökman däl. Munuň üçin bazar gatnaşyjylarynyň öz bähbitlerini gözläp iş layp barmaklary ýeterlidir.

Bu ýerde bazar gatnaşyjylary diýende diňe bir firmalary däl, eýsem önümçilikde meşgul bolan işçiler we işgärler hem nazarda tutulýar. Firmalaryň bähbidi peýdadan ybarat bolsa, işçileriň we işgärleriň bähbidi ulurak aýlyk almak hasaplanýar. Hut ine şu bähbitler teklibiň özgermegine sebäp bolýan güýçdir.

Bazarda teklibiň talabyň mukdaryna baglylykda özgermegini belli bir mysalyň kömeginde görkezmeli ýagdaýda düşündirmek mümkin.

Ýöne şeýle ýagdaý bazara täze firmalar girip nyrhlary öz “tebigy” derejesine düşürýänçe dowam edýär.

Ýumuş

Synpdaşlaryňyza şertli ýagdaýda iş teklipli edin. Nähili iş haky belleneninde, olar bu işi ýerine ýetirmäge razydyklaryny, ýagny olaryň işçi güýçleriniň bahasyny anyklap, teklipli jedwelini düzüň we teklipli çyzygyny guruň. Kābir aýlyga razy işçiniň ondan hem köp aýlyga işlemegi mümkinligini jedwel düzende hasaba alyň.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Teklibe täsir edýän, nyrha bagly bolmadyk nähili faktorlary bilýärsiňiz? Olaryň teklibe täsirini mysallaryň kömeginde düşündiriň.
2. Makaronyň teklipli çyzygy ýylyň başyndaky ýagdaýa görä: a) çepe; b) saga süýşürilse bu nämäni aňladýar? Bu özgeriş ýokarda getirilen 5 faktoryň haýsylarynyň täsirinde ýüze çykmagy mümkin?
3. “Lezzet” süýji fabrigine täze häzirki zaman önümçilik enjamlary ornaşdyryldy. Bu süýji harytlarynyň teklibine nähili täsir eder?

4. Döwlet tarapyndan käbir harydy öndürmäge ýeňillikler berlip, salgytlar kemeldilse, bu harydyň teklibi nähili üýtgär?
5. Talabyň özgermegine bazar nädip jogap berýär?
6. Teklibiň talap mukdaryna baglylykda özgermegine nähili faktor täsir edýär?
7. Saýawanlaryň we äýnekleriň teklipleriniň özgeriş mehanizmi görkezilen shemany häsiýetlendirip beriň.

Beýik akyldar, döwlet işgäri we ensiklopedist alym Zahiriddin Muhammet Baburyň ykdysady we sosial ugurlarda amala aşyran işleri we bildiren taglymlary we pikirleri günbataryň köp alymlarynyň hormatyna sezewar bolupdyr.

Babur, aýratynam, salgyt we pul syýasaty ugrunda uly işleri amala aşyrypdyr. Onuň döwründe önümçiligiň öndürijiligini artdyrmak, ýeriň hasyllylygyny gowulandyrmak boýunça çärelere uly üns berlipdir. Bazarlary erkinleşdirmek Baburyň hemişe ünsünde bolupdyr.

Baburyň ykdysady garaýyşlary onuň ensiklopedik eseri “Baburnama”-da we “Mubáýýin”, “Zekät baradaky uly kitap” eserlerinde öz beýanyny tapypdyr.

Baburyň ykdysadyýet ugrundaky işleri onuň nesilleri, aýratynam, Humaýun (1508-1556) we Ekberş (1542-1605) döwründe mynasyp dowam etdirildi.

Şuny ýatda saklaň!

- Harydyň teklibi nyrha bagly bolmadyk faktorlaryň täsirinde-de özgermegi mümkin.
- Talabyň özgermegine bazar teklibiň özgermegi bilen jogap berýär. Munuň üçin daşardan kimiňdir gatyşmagy hökman däl.
- Harydyň teklibiniň özgermegine: resurslaryň nyrhlarynyň özgermegi; önümçilik tehnologiýalarynyň özgermegi; döwlet tarapyndan öndürijilere salynýan salgytlaryň we ýeňillikleriň özgermegi; bazarda satyjylar sanynyň özgermegi; nyrhyň özgermegine garaşylmagy; peýda almagyň başga çeşmeleri; başga harytlaryň nyrhlarynyň özgermegi ýaly faktorlar täsir etmegi mümkin.
- Talap we teklibi A. Smit bazaryň "görüňmeýän eli" diýip atlandyrypdyr we bazary şu "görüňmeýän el" dolandyryp durýar, diýip nygtapdyr.

21-nji TEMA

HARYDYŇ BAZAR NYRHY

Her gün ir bilen daňdan Daşkent şäheriniň “Hislat” mähellesinde şäheriň töweregindäki hojalyklardan getirilen süýt we süýt önümleri bazarjygy işleýär. Süýt satyjylar we ony satyn alýan mähelläniň adamlaryndan soraşdyrylanda, bir günlük ýeke talap bilen ýeke teklibiň aşakdaky jedwel görnüşindeligini anyklandy.

Süýdün bahasy, somda	Hyrydarlaryň ýeke talaplarynyň mukdary, litrde										Süýde bolan günlük talap mukdary, litrde
	Abdullaýew	Burhanow	Döwranow	Ergaşew	Permanow	Gulamow	Haýdarow	Ilhamow	Jorayew	Kemalow	
4 000	2	4	3	6	3	5	2	4	3	4	
4 200	2	3	3	6	2	4	1	4	3	3	
4 400	0	2	2	4	0	1	0	3	3	3	
4 600	0	2	2	3	0	1	0	3	2	2	

Süýdün bahasy, somda	Satyjylaryň ýeke teklipleriniň mukdary, litrde			Bazarjyk boýunça süýde bolan günlük teklipek mukdary, litrde
	1-nji satyjy	2-nji satyjy	3-nji satyjy	
4 000	0	10	10	
4 200	6	15	10	
4 400	11	20	15	
4 600	16	25	20	

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Berlen jedwele görä, bazarjykdaky günlük süýde bolan talap we teklibi anyklap, ahyrky sütünleri dolduryň.
2. Süýdün bahasy 4 000 som bolanda, bazarjykdaky talap we teklipek mukdarlary näçäni düzýär?
3. Eger döwlet tarapyndan süýdün bahasy 4 000 som edip berk bellense, nähili ýagdaý emele geler? Näçe süýt ýetmän galar?

4. Süýdüň bahasy 4 400 som bolanda, bazar boýunça talap we teklibiň mukdarlary näçäni düzýär?
5. Eger süýdüň bahasy 4 400 som edip berk bellense, nähili ýagdaý emele geler? Näçe süýt artyp galar?
6. Süýdüň bahasy 4 200 som bolanda, bazardaky talap we teklipek mukdaryny anyklaň.
7. Munda iki tarap hem — satyjy we hyrydarlary kanagatlandyryň nyrh, siziň pikiriniňize, näçe som bolmaly diýip oýlaýarsyňyz?

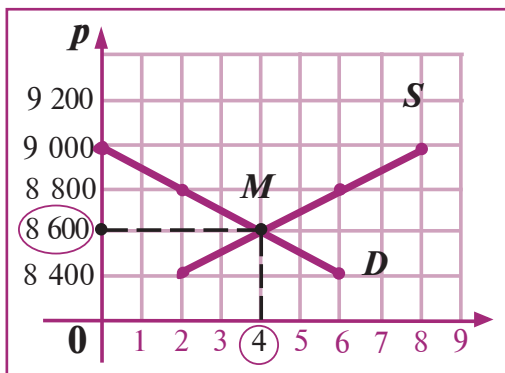
Harydyň bazar nyrhy nähili anyklanýar? Bazar ykdysadyýeti şertinde harydyň bazar nyrhy oňa bolan talap we teklipek mukdaryna garap anyklanýar.

Mälim bolşy ýaly, käbir haryda bolan bazar talaby, bazardaky jemi hyrydarlaryň umumylaşan pikiri bolup, harydyň nyrhy dürlüçe bolanda ony satyn almak islegini we mümkinçiliklerini aňladardy. Edil şuna meňzeş, harydyň bazar teklibi, bazardaky jemi satyjylaryň umumylaşan pikiri bolup, harydyň nyrhy dürlüçe bolanda harydy bazarada satmak islegini we mümkinçiliklerini aňladardy. Geliň, iki tarap hem — hyrydaryň we satyjylaryň pikirleri we islegleri haçan gabat gelyändigini derňäliň. Aýdaly, tüwiniň bazardaky talaby we teklibi aşakdaky jedwel arkaly berlen bolsun. Şu jedwel esasynda talap we teklipek çyzyklaryny bir koordinatalar tekizliginde çyzýan bolsak, aşakdaky çyzga eýe bolarys.

Emele gelen gaýça meňzeş şekilli amerikaly meşhur ykdysatçy alym Alfred Marşallyň hormatyna “*Marşally gaýçysy*” diýlip atlandyrylýar.

Tüwiniň bahasy 8 600 som bolanda bolsa, tüwä bolan talap we teklipek mukdarlary özara deň bolup, 4 tonnany düzýär. Munda satyjylar tarapyndan teklipek edilen 4 tonna tüwiniň hemmesi 8 600 som nyrhda hyrydarlar tarapyndan satyn alynýar we bu ýagdaý hem hyrydarlar üçin, hem satyjylar üçin makul düşýär. Haryda bolan talap we teklipek mukdary deň bolan ýagdaýdaky harydyň nyrhy *deňagramlylyk nyrhy* ýa-da harydyň *bazar nyrhy* diýlip atlandyrylýar.

Tüwiniň bahasy (p), somda	Tüwä bolan talabyň mukdary (q_p), t	Tüwiniň teklipek mukdary (q_s), t
9 000	0	8
8 800	2	6
8 600	4	4
8 400	6	2

Bazar nyrhyna laýyk talap (ýa-da tekliip) mukdaryna *deňagramlylyk mukdary* diýilýär. Ýokarda garalan bazardaky tüwiniň deňagramlylyk nyrrhy, ýagny bazar nyrrhy 8 600 som, deňagramlylyk mukdary bolsa 4 tonnany düzýär. Talap we tekliip çyzyklarynyň kesişme nokady (*M* nokat) *deňagramlylyk nokady* diýlip atlandyrylýar. *M* nokadyň *ordinatasy* deňagramlylyk nyrrhyny, *absissasy* bolsa deňagramlylyk mukdaryny aňladýar.

Deňagramlylyk mukdary — harydyň bazar deňagramlylyk nyrrhyna laýyk talap (ýa-da tekliip) mukdary.

Harydyň bazar (deňagramlylyk) nyrrhy — bazarda haryda bolan talap mukdarynyň tekliip mukdaryna deň bolandaky nyrrh.

Aýdaly, bazarda *berk nyrrh* 8 400 som edip bellenen bolsun. Onda bazarda tüwä bolan talabyň mukdary 6 tonna, tekliip bolsa 2 tonnany düzýär. Diýmek, tekliip edilen 2 tonna tüwi tizda satylýp, hyrydarlaryň ýene 4 tonnalik talaby kanagatlandyrylman galýar, ýagny önüm gytçylygy ýüze çykýar. Bazardaky şeýle ýagdaý *zyýanly bazar* ýagdaýy diýlip atlandyrylýar.

Tersine, bazarda tüwiniň bahasy 8 800 som edip bellenen bolsa, tüwä bolan talap mukdary 2 tonna, tekliip bolsa 6 tonnany düzýär. Netijede, tekliip edilen tüwiniň diňe 2 tonnasy satyn alnyp, 4 tonnasy artyp galýar. Bazardaky şeýle ýagdaý *bol bazar* ýagdaýy diýlip atlandyrylýar.

Görşümüz ýaly, ýokardaky iki ýagdaýda-da bazarda deňagramlylyk ýok. Şu sebäpli, bazarda nyrrhlaryň şeýle ýokardan berk edip ornaşdyrylmagy maksada laýyk däl. Eger-de bazarda hemişelik belli bir nyrrhlardaky talaba eýe harytlaryň mukdary edil şeýle nyrrhdaky tekliip edilýän harytlaryň mukdaryna deň bolsa bazaryň bu ýagdaýy *bazar deňagramlylygy* diýlip atlandyrylýar. Şeýle bazara ykdysadyýet ylmynda *deňagramlylaşan bazar* diýilýär.

Berk nyrrhlar — bazarda döwlet tarapyndan berk edip ornaşdyrylýan, bazar nyrrhyndan tapawutly bolan nyrrh.

Zyýanly bazar — haryt tekliip mukdarynyň oňa bolan talap mukdaryndan pes bolan bazar.

Bol bazar — haryt teklibiniň mukdarynyň oňa bolan talap mukdaryndan ýokary bolan bazar.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Talap we tekliip bazarda özara nähili deňagramlykda bolýar?
2. "Marşallyň gaýçysy" diýip nämä şertli at berlen?
3. Zyýanly bazar ýagdaýyny düşündiriň we ol haçan emele gelýär?
4. Deňagramlyk mukdary nämä?
5. Bol bazar ýagdaýyny düşündiriň we ol haçan emele gelýär?
5. Harydyň bazar ýa-da deňagramlyk nyrhy diýip nämä aýdylýar we ol nähili anyklanýar?
7. Bazardaky nähili ýagdaý "bazar deňagramlygy" diýlip atlandyrylýar?

Gönükme

Haryda bolan talap we tekliip jedwelde berlen.

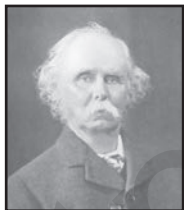
1. Olaryň esasynda talap we tekliip çyzyklaryny gurun.

2. Çyzgydan harydyň bazar nyrhyny we deňagramlyk mukdaryny anyklaň.

3. Munda bazarda näçe somluk haryt satylýandygyny hasaplaň.

Harydyň nyrhy (p), somda	Haryda bolan talap mukdary (q_p), donada	Harydyň teklibiniň mukdary (q_s), donada
400	200	20
500	150	60
600	100	100
700	50	140

8. Ýokardaky gönükmede görkezilen ýagdaýda harydyň nyrhy 400 som edip berk kesgitlense, bazarda nähili ýagdaý emele gelýär? Nyrh 700 som edip berk kesgitlense nähili?

Alfred Marşall
(1842—1924)

Alfred Marşallyň iň esasy ykdysady taglymy tekliip we talabyň özara täsiriniň bazar nyrhynyň şekillenmegine getirýär, diýen pikirdir.

Marşall teklibe we talaba täzeçe nazar bilen garamagy başardy. Ol tekliip bilen talap bazar nyrhyny şekillendirmek ugrunda bilelikde hereket edýändigini görmegi başardy. Olykdysad nazaryýete matematikany ulandy we “Marşallyň gaýçysy” atly grafigi gurdy.

“Ähli ýagdaýlarda bazarda satmak üçin näçe köp zatlar getirilse, olaryň öz hyrydaryny tapyp bilýän nyrhy şonça pes bolýar”.

(Alfred Marşall)

22-nji TEMA

TALAP WE TEKLIP KANUNLARÝNA DEGIŞLI AMALY SAPAK

1. Deňagramlyk nyrhyny talap we teklipl jedweli arkaly anyklamak.

Aýdaly, harydyň bazardaky talaby we teklibi aşakdaky bir jedwel arkaly berlen bolsun:

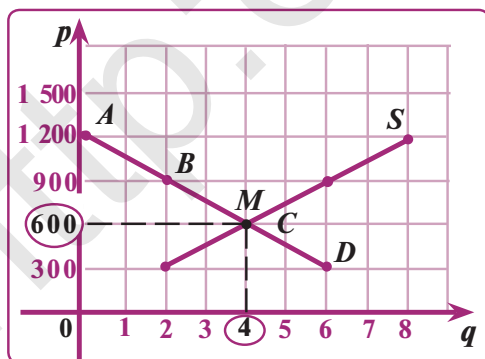
Harydyň nyrhy (p) somda	Haryda bolan talap mukdary (q_D), sany	Harydyň teklipl mukdary (q_S), sany
1 200	0	8
900	2	6
600	4	4
300	6	2

Bu jedwelden harydyň deňagramlyk nyrhyny anyklamak üçin talap we teklipl mukdarlary deň bolan setiri tapmak ýeterli. Biz garaýan jedwelde bu üçünji setir bolup, harydyň nyrhy 600 som bolanda, talap we teklipl mukdarlary deň bolýar. Diýmek, 600 som harydyň bazar nyrhy, ýagny deňagramlyk nyrhy bolup, munda harydyň deňagramlyk mukdary 4 sany bolýar.

Eger döwlet tarapyndan harydyň nyrhy berk 300 som edip bellense, onda teklipl edilen 2 birlik harydyň hemmesi hyrydarlar tarapyndan tiz satyn alnyp, bazarda $6 - 2 = 4$ birlik haryda gytçylyk emele gelýär.

2. Deňagramlyk nyrhyny talap we teklipl jedwelleriniň kömeginde talap we teklipl çyzyklaryny gurmak arkaly anyklamak.

Ýokardaky jedwel esasynda talap çyzygynda ýatýan nokatlary anyklaýarys. Talap jedweliniň birinji setirindäki 1 200 we 0 sanlaryna talap çyzygynyň $A(0; 1\,200)$ nokady, ikinji setirindäki 900 we 2 sanlaryna talap çyzygynyň $B(2; 900)$ nokady gabat gelýär ($C(4; 600)$ we $D(6; 300)$ nokatlary hem şeýle tapylýar). Bu nokatlaryň koordinata tekizligindäki orunlaryny belgileýäris. Olary utgaşdyryp, talap çyzygyny alarys. Edil şuna meňzeş teklipl çyzygy hem gurulýar. Bu grafikleriň kesişme nokady deňagramlyk nokadydyr. Biziň ýagdaýda bu M nokatdan ybarat. Bu nokadyň birinji koordinatasy

(absissasy) deňagramlylyk mukdaryny, ikinji koordinatasy (ordinatasy) deňagramlylyk nyrhyny aňladýar. Munda harydyň bazar nyrhy, ýagny deňagramlylyk nyrhy 600 som, deňagramlylyk mukdary bolsa 4 sany.

3. Talap we tekliplik funksiýalarynyň kömeginde deňagramlylyk nyrhyny anyklamak.

Aýdaly, bazarda haryda bolan talap we onuň teklibi $q_D = 400 - p$ we $q_S = 2p + 100$ funksiýalar görnüşinde berlen. Bu ýerde, p — harydyň nyrhy (somda); q_D — haryda bolan talap mukdary (müň sanyda); q_S — haryt teklibi mukdary (müň sanyda). Harydyň deňagramlylyk nyrhyny we deňagramlylyk mukdaryny tapyň.

Çözülişi. Deňagramlylyk nyrhy bolmagy üçin q_D we q_S deň bolmaly: Ýagny

$$q_D = q_S \Rightarrow 400 - p = 2p + 100 \Rightarrow 3p = 300, p = 100 \Rightarrow q = 400 - p = 300.$$

Diýmek, harydyň deňagramlylyk nyrhy 100 som, deňagramlylyk mukdary bolsa 300 sany.

Gönükmeler

1. Aşakda berlen talap we tekliplik jedwelleri esasynda talap we tekliplik grafiklerini gurun hem-de harydyň bazar nyrhyny anyklaň. Bazarda şu harydyň nyrhy 1 800 som edip berk bellense, nähili ýagdaý ýüze çykýar? 1 000 som edip bellense nähili?

Harydyň nyrhy (p), somda	Teklibiň mukdary (q_S), tonnada	Harydyň nyrhy (p), somda	Talap mukdary (q_D), tonnada
2 200	2 000	2 200	0
1 800	1 500	1 800	500
1 400	1 000	1 400	1 000
1 000	500	1 000	1 500

2. Bazarda haryda bolan talap: $q_D = -4p + 800$, tekliplik bolsa $q_S = p + 100$ funksiýalary bilen berlen. Harydyň bazardaky deňagramlylyk nyrhyny we deňagramlylyk mukdaryny tapyň.

3. Bazarda haryda bolan tekliplik $q_S = 2p + 4.000$ funksiýa bilen berlen.

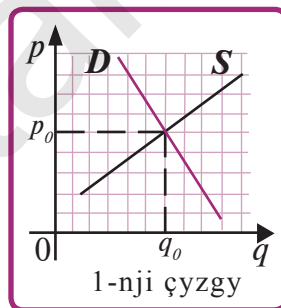
Talap funksiýasy $q_p = kp + 30\,000$ we harydyň deňagramlylyk nyrhy 10 000 som bolsa, tekliplik we talap çyzyklaryny çyzyň.

AMALY ÝAGDAÝLARA DEGIŞLI ÝUMUŞLAR

Geçen derslerde haryda bolan talaby we onuň teklibi esasynda bazarda harydyň nyrhy nähili şekillenýändigini derňäpdik. Indi talap ýa-da tekliplaryň bagly bolmadyk faktorlaryň täsirinde özgerende, harydyň bazar nyrhynyň we deňagramlylyk mukdarynyň nähili üýtgeşini derňeýäris. Derňewi aşakdaky ýagdaýlar esasynda ýerine ýetirýäris.

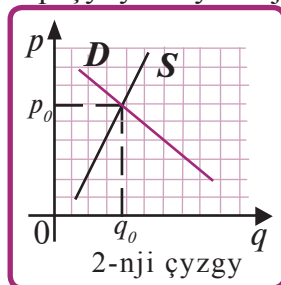
1-nji ýagdaý. Yurduň ilatynyň “Spark” ýeňil awtomobilini satyn almaga bolan talaby we maşyn bazaryndaky bu kysymly awtomobilleriň tekliplary 1-nji çyzygyda berlen. Aýdaly, ýurduň ilatynyň girdejileri artan bolsun.

1. Ilatyň girdejileriniň artmagy täsirinde bu awtomobile bolan talap nähili üýtgeýär?
2. Talap çyzygy haýsy tarapa süýşer? Talap çyzygynyň soňky ýagdaýyny çyzyň.
3. Çyzygydan awtomobiliň täze deňagramlylyk nyrhyny kesgitläň. Awtomobiliň nyrhy artdymy ýa-da kemeldimi?
4. Çyzygy göreň, ilatyň awtomobil satyn almak göwrüminiň artandygyny ýa-da kemelendigini anyklaň.
5. Ýokardaky pikirler esasynda ilatyň girdejisiniň özgermegi netijesinde harydyň bazar nyrhy we deňagramlylyk mukdarynyň üýtgeýşi barada netije çykaryň.

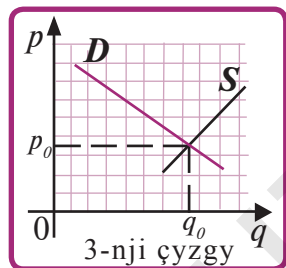
2-nji ýagdaý. Ir baharda palto bolan talap we tekliplary 2-nji çyzygyda berlen bolsun.

1. Tomusda palto bolan talap nähili üýtgeýär?
2. Netijede talap çyzygy haýsy tarapa süýşer? Talap çyzygynyň soňky ýagdaýyny çyzyň.
3. Çyzygydan paltonyň täze deňagramlylyk nyrhyny kesgitläň. Paltonyň nyrhy artdymy ýa-da kemeldimi?
4. Çyzygy göreň, ilatyň palto satyn almak göwrüminiň artandygyny ýa-da kemelendigini anyklaň.
5. Ýokardaky pikirler esasynda ýylyň möwsüminiň özgermegi netijesinde harydyň bazar nyrhynyň we deňagramlylyk mukdarynyň üýtgeýşi barada netije çykaryň.

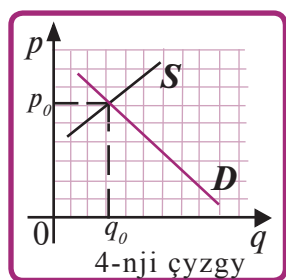
3-nji ýagdaý. Salgytlar artdyrylmazdan öň haryda bolan talap we teklipläň çyzyklary 3-nji çyzgyda berlen.

1. Haryt öndüriljilere görä salgytlaryň artdyrylmagy haryt teklibine täsir edýärmikä ýa-da talabymy?
2. Salgydyň artmagy netijesinde harydyň teklibi nähili üýtgeýär?
3. Şonuň netijesinde teklipläň çyzygy haýsy tarapa süýşer? Teklipläň çyzygynyň soňky ýagdaýyny çyzýň.
4. Çyzgydan harydyň täze deňagramlylyk nyrhyny kesgitläň. Harydyň nyrhy artdymy ýa-da kemeldimi?
5. Çyzga görä, haryt öndüriljilere görä salgytlaryň artdyrylmagy netijesinde deňagramlylyk mukdarynyň, ýagny harydy satyn almak göwrüminiň artýandygyny ýa-da kemelýändigini anyklaň.
6. Ýokardaky pikirler esasynda, haryt öndüriljilere görä salgytlaryň artdyrylmagy netijesinde harydyň bazar nyrhynyň we deňagramlylyk mukdarynyň üýtgeýşi barada netije çykaryň.

4-nji ýagdaý. Bazarda Hywa halylarynyň başlangyç ýagdaýdaky talap we teklipläň çyzyklary 4-nji çyzgyda berlen.

1. Haly fabriginde öndüriljiligi ýokary bolan täze tehnologiýa esaslanan dokma stanogy ornaşdyrylmagy talaba täsir edýärmikä ýa-da teklibe?
2. Şonuň netijesinde harydyň teklibi artýarmy ýa-da kemelýärmikä?
3. Munda teklipläň çyzygy başlangyç ýagdaýdan haýsy tarapa süýşer? Teklipläň çyzygynyň soňky ýagdaýyny çyzýň.
4. Çyzgydan harydyň täze deňagramlylyk nyrhyny kesgitläň. Harydyň nyrhy artarmy ýa-da kemelermikä?
5. Täze tehnologiýanyň ulanylmagy netijesinde deňagramlylyk mukdarynyň artýandygyny ýa-da kemelýändigini anyklaň.
6. Täze tehnologiýalar ulanylmagy netijesinde harydyň deňagramlylyk nyrhynyň we mukdarynyň üýtgeýşi barada netije çykaryň.

Gönükmeler

1. Aşadaky jedwelde dürli haryt bazaryndaky ýagdaýlary görkezilen. Şu maglumatlar esasynda talap we teklipläň çyzyklarynyň ýagdaýynyň nähili özgerýändigini anyklaň hem-de jedweliň üçünji sütünine

чызыň. Getirilen faktorlaryň täsirinde deňagramlylyk nyrhynyň we deňagramlylyk mukdarynyň artyşyny ýa-da kemelişini jedweliň dördünji sütüninde degişli strelkalar bilen görkeziň.

Haryt bazary	Ýagdaý	Çyzgylar	Deňagramlylyk nyrhynyň we mukdarynyň özgermegi
Nusga: Doňdurma	Köp firmalar doňdurma öndürmäge girişdi		$P \downarrow Q \uparrow$
Deri kurtka	Deriniň nyrhy artdy		$P \downarrow Q \downarrow$
Depder	Okuwçylaryň tomusky dynç alşy başlandy		$P \downarrow Q \downarrow$
Tramwaý transporty hyzmaty	Benziniň nyrhy artdy		$P \downarrow Q \downarrow$
Keramiki gaplar	Keramika zawodlary täze, önümlü tehnologiýany ulanyp başlady		$P \downarrow Q \uparrow$

- Aşakdaky faktorlar talabyň we teklibiň haýsy birine täsir edýändigini anyklap, olaryň täsirinde harydyň bazar nyrhynyň nähili üýtgeýşini derňäň we çyzgynyň kömeginde esaslandyryň: a) ilat sanynyň artmagy; b) resurslaryň nyrhlarynyň özgermegi; ç) sarp edijileriň girdejileriniň kemelmegi; d) harydyň ýerini tutýan harydyň nyrhynyň kemelmegi; e) döwlet tarapyndan öndüriljilere salynýan salgytlaryň we ýeňilliklerň üýtgedilmegi; ä) doldurýan harydyň nyrhynyň artmagy; f) harydyň nyrhynyň artmagyna garaşylmagy; g) bazardaky satyjylar sanynyň özgermegi.
- Ýokarda getirilen b we e faktorlar haryda bolan talap we teklibe bir wagtyň özünde täsir etse, harydyň bazar nyrhynyň nähili üýtgeýşini derňäň we çyzgynyň kömeginde esaslandyryp görkeziň.

IV BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Harydy käbir nyrhda satyn almaga bolan islegiň, zerurlygyny diňe özi talap bolup bilermi? Haçan bu isleg talaba öwrülýär?
2. Talap we talap mukdarynyň arasyndaky tapawudy mysallaryň kömeginde düşündiriň.
3. Talap mukdarynyň harydyň nyrhyna ters baglananlygyny düşündiriň.
4. Haryda bolan talap nähili faktorlaryň täsirinde özgermegi mümkin?
5. Ýerini tutýan we doldurýan harytlar jübütligine mysal getiriň.
6. Teklip düşüňjesiniň manysyny mysallaryň kömeginde düşündiriň.
7. Teklip mukdary nähili faktorlaryň täsirinde özgermegi mümkin?
8. Zyýanly we bol bazar ýagdaýlary haçan emele gelýär?
9. Harydyň bazar ýa-da deňagramlylyk nyrhy nähili anyklanýar?
10. Talap we teklipe özgermeginiň bazar nyrhyna täsirini düşündiriň.

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Talap mukdary.	4. Teklip mukdary.	6. Teklip.
2. Talap.	5. Harydyň bazar nyrhy.	7. Bol bazar.
3. Zyýanly bazar.		8. Deňagramlylyk mukdary.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) belli bir wagtyň içinde satyjylaryň mälim nyrhda satmagy mümkin bolan haryt mukdary;
- b) belli bir wagtyň dowamynda hyrydarlaryň harydy dürli nyrhlarda näçeden satyn almak mümkinçiliklerini kesgitleýän, harydyň nyrhynyň we mukdarynyň arasyndaky gatnaşyk;
- ç) bazarda harydyň deňagramlylyk nyrhda satylyş mukdary;
- d) belli bir wagtyň dowamynda hyrydarlaryň mälim nyrhda satyn almaklary mümkin bolan haryt mukdary;
- e) harydyň teklibi oňa bolan talapdan pes bolan bazar;
- ä) belli bir wagtyň içinde satyjylaryň harydy dürli nyrhlarda näçe mukdarda satyp bilmek mümkinçiliklerini kesgitleýän, harydyň nyrhynyň we mukdarynyň arasyndaky gatnaşyk;
- f) harydyň teklibi oňa bolan talapdan ýokary bolan bazar;
- g) talap mukdarynyň teklipe mukdaryna deň bolandaky nyrh;

D. TESTLER

Berlen soraga many taýdan iň dogry we doly jogaby bellik ediň.

1. **Bazarda benziniň nyrhý 3 esse artsa, onda awtomobilleriň nyrhý ...**
A. artýar. B. artmagy-da, artmazlygy-da mümkin.
D. üýtgemeyär. E. peselýär.
2. **Haryt öndürmek üçin zerur bolýan resurslaryň nyrhý özgerende,...**
A. teklibiň mukdary üýtgeýär. B. talabyň mukdary üýtgeýär.
D. haryda bolan talap üýtgeýär. E. haryt teklibi üýtgeýär.
3. **Haryda bolan talabyň we teklibiň bir wagtyň özünde kemelmegi nämä getirýär?**
A. Deňagramlylyk nyrhynyň peselmegine.
B. Deňagramlylyk nyrhynyň artmagyna.
D. Deňagramlylyk mukdarning köpelmegine.
E. Deňagramlylyk nyrhynyň hem, deňagramlylyk mukdarynyň hem kemelmegine.
4. **Harydyň nyrhý artanda, ...**
A. teklibiň mukdary köpeliýär. B. teklibiň mukdary kemeliýär.
D. teklipe köpeliýär. E. teklipe kemeliýär.
5. **Aşakdaky faktorlardan haýsysy talaba täsir etmeýär?**
A. Harydy sarp edýän ilat sanynyň özgermegi.
B. Sarp edijileriň girdejileriniň özgermegi.
D. Bazara harydyň köp mukdarda getirilmegi.
E. Harydyň nyrhynyň artmagyna garaşylmagy.
7. **Doňdurma bolan talap çyzygynyň çep tarapa süýşmegi haýsy faktoryň täsirinde ýüze çykmagy mümkin?**
A. Ilatyň girdejileriniň artmagy.
B. Doňdurmanyň nyrhynyň peselmegi.
D. Doňdurma teklibiniň kemelmegi.
E. Gyş paslynyň gelmegi.
8. **Teklipe mukdary — bu belli bir wagtyň dowamynda ...**
A. hyrydarlaryň mälim nyrhda satyn almaklary mümkin bolan haryt mukdary.
B. satyjylaryň öndürmegi mümkin bolan haryt mukdary.
D. satyjylaryň mälim nyrhda satmaklary mümkin bolan haryt mukdary.
E. satyjylar tarapyndan bazara getirilen jemi haryt mukdary.

Bazar ykdysadyýetiniň talaby şeýledir, resurslardan we mümkinçiliklerden peýdalanmak mümkinçiligi, ýagny iş meýdany hemmä deň bolmaly. Ýekehäkimlige hiç kimiň haky ýok.

Şawkat Mirziýayew

V bap. Bäsdeşlik we bazar ykdysadyýeti

“Kepil-serwis” ussahanasy

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Aýdaly, siz “Kepil-serwis” ussahanasynyň hojaýyny. Şäherçede siziň kärhanaňyzdan daşary ýene awtomobillere tehniki hyzmat edýän “Awtoserwis” we “Awto-Ussa” hususy ussahanalary hem işleýär. Araňyzda hemişe bäsdeşlik bolup, her bir kärhana köpräk müşderileri özüne çekmäge hereket edýär we müşderilere dürli amatlyklary teklipl edýär.

Aşakda getirilen ýagdaýlarda siz öz ýagdaýyňyzy saklap galmak üçin nähili çemeleşen bolardyňyz? Kararyňyzy esaslandyryň.

1-nji ýagdaý. “Awtoserwis” kiçi ussahanasy müşderileri özüne çekmek üçin awtomobillere hyzmat etmek hakyny 10%-e düşürdi (bu ýagdaý ykdysadyýetde nyrhlar arkaly bäsdeşlik diýlip atlandyrylýar).

2-nji ýagdaý. “Awto-Ussa” kärhanasy ýerli radio we telewideniýe arkaly öz reklamalaryny we bildirişlerini berip başlady.

3-nji ýagdaý. Ýakynda şäherçede “GM-Uzbekistan” bilelikdäki kärhanasy täze tehniki hyzmat etmek şahamçasyny açdy. Şahamçada ornaşdyrylan täze stanoklar zähmet öndürijiligini we abatlama hilini artdyrdy, müşderilere 6 aýlyk kepillendirilen hyzmat etmek girizildi.

Resurslaryň ýetmezçiligi netijesinde bazar gatnaşyjylarynyň bähbitleri özara çaknyşdy we olaryň arasynda özara göreş — *bäsdeşlik* emele gelýär. Mälim bolşy ýaly, her bir satyjy köpräk haryt satyp, köpräk peýda almakdan bähbitli bolýar. Olaryň bu bähbitleri bazarda çaknyşýar we satyjylaryň arasynda bäsdeşlik ýüze çykýar. Öndürijiler çig mal we başga resurslary mümkingadar arzan satyn almakdan bähbitli. Olaryň hyrydar

hökmündäki bu bähbitleri resurslar bazarynda özara çaknyşýar. Netijede, öndürijileriň arasynda göreş — bäsdeşlik peýda bolýar.

Bäsdeşlik ykdysady işi saklap galmak maksadynda satyjylaryň we öndürijileriň bar mümkinçiliklerini işe salmaga, hyrydarlary çekmek üçin dürli reklamalardan peýdalanmaga ündeýär. Bäsdeşlik gurşawynyň emele gelmegi üçin aşakdaky şertler bolmaly:

- bazarda öndüriji firmalaryň we hyrydarlaryň köp bolmagy;
- firmalar belli bir birmeňzeş haryt öndürmäge ýöriteleşen bolmagy;
- harydyň bazar nyrhyna hiç bir firmanyň täsir edip bilmeýän bolmagy;
- başga bäsdeş firmalaryň bazara girmegi üçin hiç hili böwetleriň bolmazlygy.

Bazardaky bäsdeşlik mälum kanunlar we kadalar arkaly tertibe salnyp durulýar. Şu maksatda döwlet ýörite kanunlary kabul edýär, kadalary girizýär. Ornaşdyrylan kanunlar we kadalar esasynda alnyp barylýan bäsdeşlik — sagdyn bäsdeşlik, ornaşdyrylan kanunlara we kadalara ters alnyp barylýan bäsdeşlik bolsa wyždansyz bäsdeşlik diýilýär.

Bäsdeşlik — bazar gatnaşyjylarynyň bähbitleriniň çaknyşmagyndan ýüze çykýan özara göreş.

Bazarda bäsdeş öz garşydaşyny ýeňmek üçin dürli usullardan peýdalanýar. *Nyrh arkaly bäsdeşlik* bäsdeşligiň iň esasy görnüşidir. Munda bir firma öz önümine ikinji firma garanda pesräk nyrh bellemek bilen şu önüme eýe başga firmalardan görä köpräk önüm satmaga ymtylýar. *Nyrh arkaly bolmadyk bäsdeşlikde* bolsa firma önümiň gili gowulandyrmak, owadan gaplamak, güýçlüräk reklama etmek we şunuň ýaly nyrh bilen bagly bolmadyk serişdeler arkaly bazaryň başga gatnaşyjylary bilen bäsdeşlik edýär.

Nyrh arkaly bäsdeşlik — harydyň nyrhyny düşürmek ýa-da artdyrmak arkaly bäsdeşlere täsir etmek.

Nyrh arkaly bolmadyk bäsdeşlik — harydyň nyrhyny üýtgetmezden onuň hilini gowulandyrmak, reklamany güýçlendirmek ýaly faktorlar arkaly bäsdeşlere täsir etmek.

Käbir harydyň satyjylary hyrydarlary özlerine çekmek we köpräk peýda almak maksadynda özara bäsleşýärler. Şeýle bäsdeşlik, aýratynam, harydyň teklibiniň mukdary oňa bolan talabyň mukdaryndan artyk bolanda

aýdyňrak ýüze çykýar. Bazarda şu harytdan gereginden artyk göwrümde teklipl edilýär. Harytlar tekjelerde satylman durup galýar. Munda satyjylar harytlaryň nyrhyny düşürmek, reklamany güýçlendirmek, harydyň hili, dizaýny we müşderilere söwda hyzmaty etmegi gowulandyrmak ýaly ýollar bilen özara bäsleşýärler. Satyjylar özara bäsleşenlerinde harydyň nyrhy düşýär. Şeýle bäsdeşlikden hyrydarlar we umuman alanda, ähli sarp edijiler bähbitli bolýarlar.

Hyrydarlar hem belli bir harydy satyn almak üçin özara bäsleşýärler. Şeýle bäsdeşlik, aýratynam, harydyň teklibiniň mukdary oňa bolan talabyň mukdaryndan kem bolanda aýdyňrak ýüze çykýar. Bazarda harydyň az mukdarda teklipl edilmegi harydyň gytçylygyny ýüze çykarýar. Harydy satyn almak üçin hyrydarlar nobata garaşyp durýarlar. Nobatlaryň peýda bolmagy bolsa hyrydarlaryň özara bäsdeşligini delillendirýär. Şeýle bäsdeşligiň täsirinde nyrhlar artýar, harydyň hili peselýr, hyzmat etme bolsa erbetleşýär.

Şu hakda pikirleniň!

1997-nji ýylda ABŞ-nyň adalat ministrliginiň ýanyndaky antimono-poliýa komiteti meşhur Microsoft firmasyny erkin bäsdeşlik kadalaryny bozanlykda aýplap suda berdi. Firma dünýäniň köp ýurtlarynda ulanylýan Windows-95 operasion sistemasyna özüniň täze kompýuter maksatnamalaryny pugta baglap goýdy. Çünki, başga firmalaryň maksatnamalary hem olardan hil taýdan yza galmaly däl. Şeýdip Microsoft firmasy bäsdeşligiň haýsy prinsipini bozan, diýip oýlaýarsyňyz?

«Kim ýokary?» edip satmak — satyjy ýa-da ýörite araçy firma tarapyndan guralýan söwda çäresidir. «Kim ýokary?» satmakda näme, nirede, haçan, nähili başlangyç nyrhda satylýandygy hyrydarlara önünden yglan edilýär. Harydy satyn almak niýetinde bolan hyrydarlar auksiona gatnaşmak tölegini tölänerinden soň, yglan edilen günü bellenen ýerde olaryň gatnaşmagynda auksion başlanýar. Auksionçy her bir loty, ýagny auksionda goýlan haryt, onuň mukdaryny we başlangyç bahasyny yglan edýär. Şundan soň, hyrydarlar olara önünden berlen sifrleri galdyryp, harydy ýokarrak bahada satyn almak niýetleri barlygyny ses çykaryp aýdýarlar. Auksionçy her bir bahany ses çykaryp üç gezek aýdyp sanap başlaýar. Bu wagtda kimdir ýene-de ýokarrak bahany aýtsa, sanaw ýene

täzeden başlanýar we başgalar. Söwda iň ýokary nyrhda satyn almakçy bolan ýeke-täk hyrydar anyklanýança dowam edýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Bäsdeşlik ykdysadyýete erbet täsir edýär, çünki bäsdeşlik sebäpli köp firmalar synýar, hemmäniň rahatly bozulýar, birsydyrgyn gidýän iş üýtgeýär, firmalar bir-birine duşman bolup galýar. Umuman aýdanda, köpräk peýda almak maksadynda adamlar nämelere el urmaýarlar. Siz bu pikire näme diýýärsiňiz?
2. Näme sebäpden, bazar şertinde bäsdeşliksiz ösüş ýok?
3. Aşakdakylar öz ugurlaryndaky bäsdeşleri bilen bäsleşende, nämelere köpräk üns bermeli diýip oýlaýarsyňyz?
 - a) et ýetişdirýän fermer hojalyklary;
 - b) erkekleriň köýnegini öndürýän fabrik;
 - c) dürli hyzmatlary edýän bank.
4. Öndürijileriň (satyjylaryň) arasyndaky bäsdeşlik netijesinde sarp edijiler nähili nep görýärler? Mysallaryň kömeginde düşündiriň.
5. Bäsdeşlik prosesinde satyjylar harydyň nyrhyny nämäniň hasabyna peseldýärler?
6. Wyždansyz bäsdeşlik usullaryna mysallar getiriň.
7. Merkezleşen planly ykdysadyýetde näme üçin bäsdeşlige zerurlyk bolmaýar?
8. «Kim ýokary?» edip satmagy nähili bäsdeşlik görnüşine girizmek mümkin?

Şuny ýatda saklaň!

- Bazar gatnaşyjylarynyň öz bähbitleri üçin özara göreşi bazarda bäsdeşlik gurşawynyň peýda bolmagyna getirýär.
- Bäsdeşliksiz bazar ykdysadyýeti bolmagy mümkin däl.
- Satyjylaryň arasyndaky bäsdeşlik harydyň nyrhynyň peselmegine, hyrydarlaryň arasyndaky bäsdeşlik bolsa nyrhyň artmagyna getirýär.
- Bazar gatnaşyjylary özara bäsdeşlik etmek bilen käte ynsapsyzlyk etmekleri mümkin.

Ýumuş

Özüňiz bilýän bazarda satyjylaryň arasyndaky bäsdeşlige gözegçilik ediň we gözegçilik netijesini synpdaşlaryňz bilen ara alyp maslahatlaşyň.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Siz şäherdäki ähli awtobus parklaryny birleşdirip, şäher boýunça ýeketäk “Asilbek” hususy transport firmasyny düzdüňiz. Şeýdip firmaňyz şäher ilatyna awtobus transporty hyzmatyny etmek boýunça ýeke monopolçy ýagdaýyna eýe boldy.

Siz bu firmanyň eýesi hökmünde aşakda getirilen ýagdaýlarda nähili çözüw saýlan bolardyňyz? Öz çözüwiňizi esaslandyryp beriň.

1-nji ýagdaý. Şäheriň daşky-gurşawy goramak guramasynyň pikiriçe, awtobus biletiniň nyrhynyň ýokary edip bellemegi, şäherde şahsy transport serişdeleri gatnawynyň köpelmegine getirýär. Bu bolsa şäheriň howasynyň has-da hapalanmagyna sebäp bolýar. Şu sebäpli, gurama sizden ýol hakyny kemeltmegi soraýar. Siziň bu soraga jogabyňyz nähili bolar?

2-nji ýagdaý. Awtobus sürüjilerinden biri köne bir awtobus satyn alyp, iň gatnawly ugurda hyzmat edip başlady. Onuň bu hereketine siz nähili jogap beren bolardyňyz?

3-nji ýagdaý. Siziň adyňyza köp şikaýat hatlary gelip başlady. Olarda awtobuslar gijigip hereketlenýändigini, hyzmat hiliniň pesligi ýaly närazylyklara jogap edip nähili çäreler gören bolardyňyz?

Öňki temada bäsdeşlik we onuň emele gelmegi üçin zerur bolan şertler barada gürrüň edipdik.

Sap bäsdeşlik bazaryna mysal edip oba hojalyk önümleri satylýan daýhan bazarlaryny, gündelik isleg harytlary satylýan bölekleyin söwda dükanelaryny getirmek mümkin. Bu bazarlarda belli bir haryt görnüşi örän köp satyjylar tarapyndan satylýar. Ol ýerde nyrh erkin bolup, käbir satyjy

nyrhyň üstünden gözegçilik edip bilmeýär. Şonuň ýaly-da, bu bazarlara girmäge böwet ýok bolup, islendik wagtda erkin satyjy ol ýerde öz işini başlamagy mümkin.

Sap bäsdeşlik bazary — belli bir haryt görnüşi örän köp satyjylar tarapyndan satylýan, başga satyjylaryň girmegi aňsat we nyrhlar erkin bolan bazar.

Adatda, kemden-kem bazarlar sap bäsdeşlik bazary aýratynlyklaryna eýe bolýar. Olar haýsydyr derejede monopollaşan bolýar.

Monopoliýa (grekçede “ýeke satýaryn” diýen manyny aňladýar) — bazaryň belli bir haryt görnüşi ýeke satyjy tarapyndan satylýan, başga satyjylaryň girmegi örän kyn bolan ýagdaý.

Bazarlar monopollaşma derejesine görä, aşakdaky yzygiderlikde ýerleşýän dört görnüşe bölünýär:

Monopolistik bäsdeşlik bazary diýip bir-birine meňzeş harytlar örän köp satyjylar tarapyndan satylýan, başga satyjylaryň girmegi aňsat we satyjylar tarapyndan harydyň nyrhyna belli bir gözegçilik etmek mümkin bolan bazara aýdylýar. Şeýle bazar görnüşine mysal edip, dürli gündelik hyzmatlar bazaryny, umumy iýmitleniş şahamçalaryny, aýakgap bazary ýalylary getirmek mümkin.

Oligopoliýa — bazarda diňe birnäçe iri kompaniýalar bolandaky ýagdaý. Bu bazarda nyrhlar birnäçe firmalar tarapyndan gözegçilik edilýär we oňa başga satyjylaryň girmegine belli bir böwet bar bolýar. Respublikamyzdaky öýjükli telefon aragatnaşyk hyzmatlary bazary, elektrik öý-hojalyk harytlaryny öndürijiler bazary ýaly bazarlar oligopoliýa mysal bolýar.

Sap monopol bazarynda monopolçy — satyjy nyrhyň üstünden doly gözegçiligi ýola goýýar. Hyrydarlaryň saýlamak mümkinçilikleri ýok bolanlygyndan olar harydy monopolçy bellän nyrhda satyn almaga mejbur bolýarlar. Monopolçy bazarda ýeke hökümdar bolanlygy üçin ony harydyň hili, täze tehnologiýalary ulanmak ýaly aladalar oýlandyрмаýar. Mahlasy, monopol bazarynyň emele gelmegi diňe bir sarp ediji hyrydarlar däl, eýsem bütin ykdysadyýetiň ösüşine böwet bolýar.

Monopolistik bäsdeşlik bazary — meňzeş harytlar örän köp satyjylar tarapyndan satylýan, başga satyjylaryň girmegi aňsat we satyjylar tarapyndan harydyň nyrhyna belli bir gözegçilik etmek mümkin bolan bazar.

Oligopolistik bazar — birnäçe iri firmalaryň monopol bazary.

Döwlet ähmiýetine eýe bolan käbir önümçilik ugurlary we pudaklary bilgeşleýin monopollaşdyrylan bolýar. Şeýle monopol pudaklar we ugurlar — *tebigy monopoliýalar* diýlip atlandyrylýar. Tebigy monopoliýalara, demir ýol hyzmaty, awiasiýa transporty, elektroenergetika pudagy, gaz we suw üpjünçiligi hyzmaty ýaly ençeme ugurlary we pudaklary mysal getirmek mümkin. Tebigy monopoliýalar döwlet tarapyndan tertibe salnyp durulýar. Olar üçin nyrhalaryň iň ýokary derejesi bellenip, nyrhalaryň artmagy we hyzmatlaryň kemelmegine döwlet tarapyndan ýol berilmeýär.

BILYÄRSINIZMI!

Özbekistanda 2018-nji ýylyň netijesine görä 140 sany tebigy monopoliýa barlygy resmi yglan edildi. Bu 2017-nji ýyldaka garanda şeýle monopoliýalar 8 -e kemelenligini aňladýar.

Tebigy monopoliýa ýagdaýy — bu belli bir pudagyň ýa-da ugruň şeýle bäsdeşlik bolmadyk ýagdaýy bolup, onda sarp edijileriň talaplary bäsdeşlik bar bolandaka garanda gowurak kanagatlandyrylýar.

Ýöne häzirki özgertmeler netijesinde käbir iri kompaniýalar, şol sanda tebigy monopoliýa derejesindäki kärhanalar hem ykjamlaşdyrylýar we bölekleyin hususylaşdyrylýar. Meselem, Özbekistan Respublikasynyň Prezidentiniň permanyna görä "Özbekistan howa ýollary" awiakompaniýasyny birnäçe kompaniýalara bölüp goýbermek karar edildi.

Tebigy monopoliýa — döwlet ähmiýetine eýe bolan käbir önümçilik ýa-da hyzmat etme ugurlarynyň we pudaklarynyň bilgeşleýin monopollaşdyrylmagy.

Ýurdumyzda Özbekistan Respublikasynyň Monopoliýa garşy göreşiş komiteti döredilen. Onuň wezipesi ykdysadyýetdäki monopoliýany ýatyrnak, telekeçiligi we bäsdeşligi goldamakdan ybaratdyr.

Respublikamyzda bäsdeşlige şert döretmek we monopoliýalara garşy göreşmek bazar özgertmeleriniň möhüm tarapy hasaplanýar. Bäsdeşligi ösdürmäge gönükdirilen Prezident permamlary, hökümet

kararlary çykarylan we kanunlar kabul edilen. Hususan-da, “Monopol işi çäklendirmek barada”ky kanuna görä, bazarda satyjy firmalaryň:

- bilgeşleýin harytlaryň gytçylygyny döretmegi;
- nyrhalaryň üstünden öz gözegçiligini ýola goýmagy;
- başga bäsdeş firmalaryň bazara girip gelmegine päsgel bermek ýaly işleri gadagan edilen.

Bu kanuny bozanlar üçin bäsdeşine ýetiren zyýanyny örtmek, jerime tölemek we ynsapsyzlyk etmek bilen tapylan peýdadan mahrum etmek ýaly ykdysady jezalar bellenen.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Monopolistik bäsdeşlik bazary sap bäsdeşlik bazaryndan haýsy aýratynlyklary bilen tapawutlanýar?
2. Sap monopoliýanyň oligopoliýadan tapawudy nämede?
3. Nämе üçin käbir bazarlarda monopoliýa emele gelýär?
4. Monopoliýanyň nähili ykdysady zyýanlary bar?
5. Monopoliýa garşy kanunçylyk nämе üçin peýda bolupdyr?
6. Tebigy monopoliýalara mysallar getiriň.
7. Respublikamyzyň bazar ykdysadyýetine geçmeginde monopoliýa garşy kanunlaryň nähili ähmiýeti bar?
8. Siziň pikiriňizçe, haýsy ugurlarda döwlet monopoliýasynyň saklap galnany, haýsy ugurlarda bolsa monopoliýanyň umuman bolmadygy makul diýip oýlaýarsyňyz? Pikiriňizi esaslandyryň.
9. Aşakda sanap geçilen ugurlaryň haýsysynda monopoliýa, oligopoliýa, monopol bäsdeşlik we sap bäsdeşlik bolmagy mümkin: a) samolýotgurluşyk; b) mineral suw önümçiligi; ç) ayakgap önümçiligi; d) awtomobilgurluşyk; e) süýji önümlerini öndürmek; ä) öýjükli aragatnaşyk hyzmaty; f) çörek bişirip satmak.

Şuny ýatda saklaň!

- Sap bäsdeşlik bazarynda satyjylar köp we bazara täze satyjylar girmegine hiç hili böwet bolmaýar.
- Monopoliýa şertinde bazarda satyjylar sany kem, täze satyjylaryň bazara girmekleri üçin emeli böwet bar.
- Monopollaşma derejesine garap bazarlar sap bäsdeşlik bazary, monopolistik bäsdeşlik bazary, oligopoliýa, sap monopol bazarlary görnüşlerine bölünýär.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky çyzgydan peýdalanyň, aşakdaky soraglara jogap berjek boluň:

a) bazar ykdysadyýetinde hususy eýeçilik we erkin ykdysady işiň ähmiýeti nähili? b) bazar ykdysadyýeti şertinde, bazar gatnaşyjylarynyň ykdysady bähbide, peýda almaga bolan ymtylmasy, islegi näçe möhüm hasaplanýar? d) bäsdeşligiň bazar ykdysadyýeti şertindäki orny nähili? e) näme sebäpden bazar ykdysadyýeti monopoliýany ret edýär?

Bazar ykdysadyýeti şertinde “Näme öndürmeli?”, “Nähili öndürmeli?”, “Kim üçin öndürmeli?” — diýen soraglara, esasan, bazar jogap berýär. Şu sebäpli, bu ulgamy *bazar ykdysadyýeti* diýip atlandyrýarlar.

Bazar ykdysadyýetiniň in esasy aýratynlyklary bu *hususy eýeçilik* we oňa esaslandyrylan *erkin ykdysady işdir*. Bazar ykdysadyýeti şertinde dürli eýeçilik şekilleri: hususy, jemgyýetçilik we döwlet eýeçilikleri bar bolup, olar deň hukukly ösýär. Önümçilik serişdeleriniň köp bölegi hususy şahslaryň elinde bolup, olar öz ykdysady işlerini özbaşdak, erkin ýagdaýda alyp barýarlar. Bu ulgamda goý ol öndüriji bolsun, goý ol sarp ediji bolsun, olar tarapyndan ykdysady çözüw diňe bazar gatnaşyklaryndan

we kanunlaryndan gelip çykyp saýlanýar. *Nyrhlar erkin* bolup, olar haryda bolan talabyň we teklibiň özara gatnaşygy arkaly şekillenýär.

Bazar ykdysadyýetiniň ýene bir möhüm aýratynlyklaryndan biri— bazar gatnaşyjylarynyň *ykdysady bähbide, peýda almaga bolan ymtlyşydyr*. Her bir raýatdaky köpräk peýda almaga bolan ymtylma, onuň ykdysady we telekeçilik işini höweslendirilýär, täzelige ündeýär. Bu bolsa ahyrky netijede, öndürijiler we sarp edijiler arasyndaky bäsdeşligi getirip çykarýar. *Bäsdeşlik* — bazar ykdysadyýetiniň iň möhüm aýratynlyklaryndan biri hasaplanýar. Şuňa görä, bazar ykdysadyýeti *monopoliýany ret edýär*. Çünki monopoliýa bar ýerde erkin ykdysady iş we bäsdeşlik bolmaýar.

Ýokarda getirilen aýratynlyklar esasynda bazar gatnaşyklary şekillenýär, bazar ykdysadyýeti amal etmegi üçin şertler döredilýär we ykdysadyýet bazar gatnaşyklary esasynda ösýär.

Bazar ykdysadyýeti — hususy eýeçilige esaslanan, ähli ykdysady çözüwler bazar mehanizmleriniň kömeginde anyklanýan ykdysady ulgam.

XX asyra gelip merkezleşen planly ykdysadyýete esaslanan ençeme döwletler emele geldi. Netijede, amaldaky iki ulgamyň arasynda bäsdeşlik, özara ýaryş peýda boldy. Bazar ykdysadyýeti jemgyýetçilik durmuşyndaky özgerişlere jogap edip, gowy aýratynlyklary özünde tiz jemläp, bu özgerişlere tizlikde uýgunlaşdy we munuň bilen ykdysady ilerlemäniň ösmegine esas boldy. Planly ykdysadyýet bolsa özüniň tagaşyksyzlygy, özgerişlere tiz uýgunlaşyp bilmezligi sebäpli jemgyýetyň ykdysady ösüşine böwet bolup, ony “bogup” başlady. XX asyryň ahylarlaryna gelip, bazar ykdysadyýetine daýanýan döwletleriň ykdysadyýeti gülläp ösüp, ykdysady ösüşde ilerläp gidiler. Merkezleşen planly ykdysadyýet höküm süren döwletleriň ykdysadyýeti pese gaçma ýüz tutup, dünýä ösüşinden ep-esli yza galdylar. Bu günki güne gelip, bu ýurtlarda hem bazar ykdysadyýetine geçmek hem taryhy, hem ykdysady zerurlyga öwrüldi.

Bazar ykdysadyýeti hem ençeme kemçiliklerden azat däl, elbetde. Adamzat taryhy muňa şaýtlyk edip dur. Bazar ykdysadyýeti döwletiň ykdysadyýete gatyşmagyny inkär etmek bilen, jemgyýet baýlara we garyplara bölünmegine, emlägiň azçylygyň elinde toplanmagyna, uly-uly monopolçy kärhanalaryň emele gelmegine we jemgyýetdäki sosial we ykdysady deňagramlylygyň durnuksyzlygyna esas dörettdi. Bazar ykdysadyýetiniň inflýasiýa we işsizlige garşy netijeli göreşip bilmezligi

mälim boldy. Bularyň ählisini haýsydyr derejede ýatryp biljek güýje, döwletiň ykdysadyýeti tertibe salyp durmak işine zerurlyk peýda boldy. Döwletiň ykdysady durmuşa gatyşagy gowy ýagdaý hökmünde ykrar edildi. Döwlete jemgyýetde ykdysady kanun-kadalaryň amal edilmegi üçin zerur şertleri döretmek, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek, ykdysadyýeti tertibe salyp durmak, bazar ulgamyny goramak ýaly wezipeler ýüklendi. Döwlet bazar ykdysadyýeti şertinde ykdysadyýetiň esasy gatnaşyjylaryndan birine öwrüldi. Bazar ykdysadyýetiniň mantyky dowamy bolan garyşyk ykdysadyýete ýol açyldy.

Garyşyk ykdysadyýet jemgyýetiň agzalarynyň doly üpjün edilmedik bölegini sosial goramaga, köpçülikleýin bolelinligi üpjün etmäge gönükdirilenligi bilen tapawutlanýar. Ýurdumyzda geçýän bazar ykdysadyýetine geçiş prosesi diýende, biz edil şu sypatlara eýe bolan sosial gönükdirilen bazar ykdysadyýetine, ýagny garyşyk ykdysadyýete geçmegi düşüňýäris.

Jon Meýnard

Keýns

(1883 — 1946)

Ykdysadyýet ylmynda düýpli öwrülişik eden, döwletiň ykdysadyýeti durnuklaşmagyndaky roluny esaslandyryp beren meşhur inlis amalyýetçi alymy.

Keýns ykdysady krizis ýüze çykan wagtda döwlet gatyşmazdan ýagdaýy sagdynlaşdyrmak kyn bolýandygyny esaslandyryp berdi. Ol özüniň “Iş bilen üpjün etmek, göterimler we pullaryň umumy nazaryýýeti” kitabynda ykdysadyýetde talap bilen tekliplik deňagramlylygy gazanylan ýagdaýda hem işsizligiň bolýandygyny, işsizligi kemeltmek we täze iş orunlaryny döretmek üçin döwlet tarapyndan talaby köpeltmek boýunça çäreler görmek zerur bolýandygyny subut edipdir.

Bu garaýyş Adam Smitiň “bazar döwletiň gatyşmazdan hem talap we tekliplik (“görüňmeýän el”) arkaly berkarar iş alyp barýp bilýär” diýen pikirine köp taýdan tersdir.

Ýöne häzirki döwürde-de Keýnsiň şu taglymy öz derwaýyslygyny ýitirenok. Şonuň üçin hem Keýnsi ykdysadyýete XX asyra tarap ýol açan nazaryýetçi diýip atlandyrylar.

Gönükme

Siz mebel fabriğiniň direktorysňyz, diýip çak edeliň. Siziň üçin merkezleşen planly ykdysadyýet, bazar ykdysadyýeti, garyşyk ykdysadyýetlerden haýsysynda iş ýöretmek aňsadrak bolardy? Haýsy şertde öz işiňize gyzyklanmaňyz güýçlüräk bolardy? Jogaplaryňyzy esaslandyryň.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Bazar ykdysadyýeti ulgamy — “Näme?” “Nähili?” we “Kim üçin?” diýen soraglara nähili jogap berýändigini düşündirip beriň. Bazar ykdysadyýetiniň esasy aýratynlyklaryny sanaň.
2. Erkin ykdysady iş diýende nämäni düşüňärsiňiz?
3. Bazar ykdysadyýetinde hususy eýeçiligiň roly nähili?
4. Näme sebäpden monopoliýa bazar ykdysadyýetine ters?
5. Näme sebäpden ähli diýen ýaly dünýä ýurtlary bazar ykdysadyýetini saýlapdyrlar?
6. Sap bazar ykdysadyýeti bolmagy mümkinmi? Näme üçin?
7. Garyşyk ykdysadyýet şertindäki döwletniň roly nämelerden ybarat bolmaly diýip oýlaýarsyňyz? Jogabyňyzy esaslandyryň.
8. Sap bazar ykdysadyýeti çözüp bilmeýän ykdysady meseleleri sanaň. Bu meseleleri çözmegiň nähili ýollary bar?
9. Özüňiz bilýän telekeçi işi mysalynda bazar ykdysadyýetiniň esasy aýratynlyklaryny düşündirip berjek boluň.
10. Bazar ykdysadyýetiniň we garyşyk ykdysadyýetiň artykmaç we kemçilik taraplaryny özara deňeşdiriň.

Şuny ýatda saklaň!

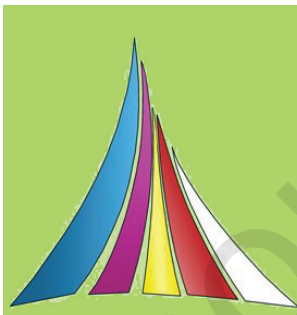
- Bazar ykdysadyýeti şertinde Näme? Nähili? Kim üçin? öndürmeli diýen ykdysadyýetiň üç möhüm soragyna, esasan, bazar jogap berýär.
- Bazar ykdysadyýetiniň esasy aýratynlyklary aşakdakylar: a) erkin ykdysady iş; b) hususy eýeçilik; c) erkin nyrlar; d) ykdysady bähbitlilik we peýda almaga bolan ymtylma; e) monopoliýany ret etmek; ä) bäsdeşlik.
- Garyşyk ykdysadyýet ykdysady ulgamlaryň ähli gowy taraplaryny özünde jemläň hojalyk ýöretmek ulgamy bolup, ony adatda sosial gönükdirilen bazar ykdysadyýeti diýip hem atlandyryrlar.

**2017-2021-nji ýyllarda Özbegistany ösdürmegiň ileri tutulýan
5 ugry boýunça hereketler strategiýasy**

**I. Döwlet we jemgyýet gurluşy ulgamyny
kämilleşdirmegiň ileri tutulýan ugurlary**

**II. Kanun üstünligini
üpjün etmek we sud-
hukuk ulgamyny ýene-de
özürtmegiň ileri tutulýan
ugurlary**

**III. Ykdysadyýeti
ösdürmegiň we liberal-
laşdyrmagyň ileri tutulýan
ugurlary**

**IV. Sosial ugry ösdürmegiň
ileri tutulýan ugurlary**

**V. Howpsuzlyk, milletara
agzybirlik we dini bagryg-
ligi üpjün etmek hem-de
çuňňur oýlanylan, özara
bähbitli we amaly daşary
syýasat ugrundaky ileri
tutulýan ugurlar**

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Hereketler strategiýasynyň her bir ileri tutulýan ugrunyň tekstini öwrenip çykyň. Öwrenenleriňiz esasynda:

1. Globallaşma şertinde halkara möçberde bäsdeşlik güýçlenip, dünýä bazaryndaky ykdysady gatnaşyklar çylşyrymlaşyp barýanlygyny hasaba almak bilen Hereketler strategiýasynyň kabul edilmeginiň zerurlygy barada öz pikiriňizi bildiriň.
2. III ileri tutulýan ugur — ykdysadyýeti ösdürmek we liberallaşdyrmak boýunça amala aşyrylýan işleriň möhümligi we derwaýyslygy boýunça pikiriňizi beýan ediň.
3. Hereketler strategiýasynyň IV ileri tutulýan ugruny amala aşyrmak üçin ilki bilen III ileri tutulýan ugry amala aşyrmak möhümligini esaslandyryň. Munda sosial ugry ösdürmek hemişe uly serişdeleri talap edýändigini ünsden gaçyрмаň.
4. Hereketler strategiýasynyň I, II, V ileri tutulýan ugurlaryny üstünlikli amala aşyrmak üçin hem III ileri tutulýan ugruň üstünliginiň ähmiýetli bolýandygyny esaslandyryjak boluň.

1991-nji ýylda respublikamyz öz garaşsyzlygyny ele alyp, öňki soýuz zulmunda azat boldy. Indi halkymyzyň önünde garaşsyzlygyň binýadyny pugtalandyrmak, azat we erkin raýatlyk jemgyýetini gurmak ýaly jogapkärli wezipe durýardy. Şu wezipäni ýerine ýetirmegiň ýeke-täk ýoly – bu bazar ykdysadyýetine geçmekdi. Bazar ykdysadyýetine geçmekde Özbegistanyň milli, özboluşly aýratynlyklaryny özünde jemleýän bazar ykdysadyýetine geçmegiň baş prinsipi esas hökmünde alyndy.

Aşakda şu prinsipleri getirýäris:

1. Ykdysadyýetiň syýasatdan üstünligi.
2. Döwlet — baş özgertmeçi.
3. Kanunlar we olara amal etmegiň ileri tutulýanlygy.
4. Işjeň sosial syýasat ýöretmek.
5. Bazar ykdysadyýetine başgaçaklaýyn geçmek.

Şu prinsiplerden ugur alyp, respublikamyzda şu geçen wagtyň içinde örän uly özgerişler amala aşyryldy. Respublikamyzda bazar gatnaşyklaryna esaslanan milli ykdysadyýetiň esaslary döredildi. Muňa mysal edip, eýeçilik, oba hojalygy, maliýe-kredit, daşary ykdysady aragatnaşyklar we sosial ugurdaky amala aşyrylan özgertmeleri getirmek mümkin. Bu özgertmeler ýurdumyzda bazar gatnaşyklaryny şekillendirmek üçin esas bolup hyzmat etdi. Hususan-da:

Eýeçiligi özgertmek ugrunda käbir döwlet emläkleri hususlaşdyrylyp, jemgyýetçilik ýa-da hususy emläge öwrüldi.

Oba hojalygyndaky özgertmeler adamlara ýerden mugt peýdalanmak, şahsy mellekler üçin ýer meýdanlarynyň giňeldilmegi, fermer we daýhan hojalyklarynyň düzülmegi bilen amala aşyryldy.

Maliýe-kredit ugrundaky özgertmeler respublikamyz öz walýutasyny dolanyşyga girizmegi, ençeme täjirçilik banklarynyň açylmagy, gymmatly kagyzzar bazarynyň döredilmegi arkaly amala aşyryldy.

Daşary ykdysady aragatnaşyklardaky özgertmeler respublikamyzny daşary ykdysady aragatnaşyklaryny birneme erkinleşdirmäge gönükdirildi.

Sosial ugurdaky özgertmeler geçiş döwründe emele gelýän dürli ýakymсыз ýagdaýlardan ilaty goramaga gönükdirildi.

Soňky iki ýyl Özbegistanyň ykdysadyýeti üçin düýpli özgertmeler başlanyşy döwri boldy. Ýurdumyzyň ykdysadyýetinde bar bolan, ýöne peýdalanylmaýan uly mümkinçilikleri işe salmak derwaýys wezipe hökmünde goýuldy. Munuň üçin öňki ýyllarda goýberilen ýalňyşlyklary we kemçilikleri ykrar edip, ykdysady özgertmeleri amala aşyrmaga çaltlyk bilen girişildi. Bu özgertmeler netijesinde gysga döwrüň içinde ýurdumyzyň ykdysadyýetinde aşakdaky özgerişler bolup geçdi:

- ýurduň ykdysady görkezijileri hakykylaşdyryldy. Ýagny, ýyllyk ykdysady ösüşiň 8%-den artyk diýlip görkezilmegi real däl, hakykatdan ýyrak diýlip ykrar edildi we real ykdysady görkezijiler getirildi. Bu görkezijileriň aýdyňlygy üpjün edildi;

- öňki döwürde Özbegistana mahsus bolan global ulgamdan bölünip, ýekelenmäge gönükdirilen ykdysady syýasatdan ýüz öwrüldi we ykdysadyýetimizi dünýä global ykdysady ulgamyna integrirlemek boýunça çalt hereketler başlap goýberildi;

- ykdysadyýete döwletiň gatysmagyny minimallaşdyrmak boýunça çäreler görüp başlandy;

- walýuta bazaryny liberallaşdyrmak boýunça ulgamly işler amala aşyryldy. Netijede gysga wagtyň içinde walýutany erkin konwertasiýalamak ýola goýuldy;

- telekeçilik işini goldamak we telekeçileriň işine bar päsgeçilikleri alyp taşlamak boýunça ulgamly çäreler kesgilendi;

- gümrük tölegleri duýarly derejede kemeldildi;

- daşary ykdysady iş boýunça böwetler alyp taşlandy;

- daşary ýurtlar, ilki bilen goňşy ýurtlar bilen ykdysady aragatnaşyklary gowulandyrmak boýunça ýiti çäreler görüldi;

- düýpli salgyt özgertmeleri başlap goýberildi;

- pul dolanyşygy ugrundaky özgertmeler netijesinde nagt we nagtsyz pul bahalarynyň arasyndaky tapawut ýok edildi.

Şonuň ýaly-da, bank ugrundaky, administratiw ugurdaky, bäsdeşlik gurşawyny gowulandyrmak ugrundaky, döwlet buýurmalarynyň bazardaky orny boýunça özgertmelere-de itergi berildi.

Yokarda sanalan we ýene birnäçe başga ugurlardaky özgertmeleri ulgamly ýagdaýda amala aşyrmak maksadynda *Özbegistan Respublikasynyň Prezidenti Şawkat Mirziýaýew tarapyndan 2017-2021-nji ýyllarda Özbegistany ösdürmegiň ileri tutulýan baş ugry boýunça hereketler strategiýasy* öňe sürüldi.

Hereketler strategiýasyna giren ileri tutulýan baş ugurdan esasysy diýip 3-nji ileri tutulýan ugur – Ykdysadyýeti ösdürmek we liberallaşdyrmagyň ileri tutulýan ugurlaryny garamak mümkin. Çünki diňe pugta ykdysady esas, binýat bar bolsa başga dört ileri tutulýan ugurlary üstünlikli amala aşyrmak mümkin bolýar.

Ykdysady özgertmeleri amala aşyrmak dowamynda döwletimiz tarapyndan aşakdaky wezipelere aýratyn üns berilýär:

- ykdysadyýetiň pudaklaryna investisiýalar mukdaryny ýiti artdyrmak. Aýratynam daşary ýurt investisiýalaryny giň çekmek;

- döwlet kompaniýalaryny dolandyrmak ulgamyny düýpli özgertmek;

- döwlet emlägini hususlaşdyrmak boýunça täzeçe çemeleşmä esaslanan işi ýola goýmak;
- gymmatly kagyzzar bazaryny özgertmek;
- agrar ugurdaky özgertmeleri ýene-de janlandyrmak;
- bank-kredit, salgyt, gümrükhana ugurlaryndaky özgertmeleri dowam etdirmek;
- sifrli ykdysadyýet ugruny ösdürmek;
- ykdysadyýetdäki innowasiýalaryň, häzirki zaman tehnologiýalaryň roluny güýçlendirmek.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Hereketler strategiýasynyň ugurlaryny sanap beriň.
2. Hereketler strategiýasynyň III bölegindäki ugurlaryň galan 4 böleklerdäki ugurlar bilen nähili baglylygy bar?
3. Hereketler strategiýasynyň derwaýyslygy nämede?
4. Hereketler strategiýasynyň ähmiýeti barada näme diýip bilersiňiz?
5. Ykdysady özgertmeleri amala aşyrmak dowamynda döwletimiz tarapyndan nähili wezipelere iň uly ähmiýet berilýär?
6. Hereketler strategiýasynyň üstünlikli amala aşyrylmagy siziň maşgalaňyz asudalygy, bolelinligi we bagty üçin nähili derejede ähmiýetlidigi barada pikiriňizi bildiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Hereketler strategiýasy ýurdumyz durmuşynyň ähli ugurlaryny öz içine alýar.
- Hereketler strategiýasy 5 bölege (ugra) bölünen.
- Ondaky III bölüm (ugur) ykdysady ugry ösdürmäge we liberallaşdyrmaga bagyşlanan.
- Ykdysadyýet ugrunyň ösmegi ýurdumyzyň durmuşynyň ähli ugurlarynyň ösmegi üçin esas bolup hyzmat edýär.

Ýumuş

“Hereketler strategiýasy durmuşymyzda” temasynda referat taýýarlaň. Referaty taýýarlada hereketler strategiýasyny üns bilen öwrenip çykyň. Onuň her bir ugry özümiziň, ýakynlarymyzyň we töwerekdäkileriň ýaşaýşyna, durmuşyna, zähmet işine nähili we nähili derejede täsir etmegi mümkinligini beýan ediň.

V BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAG WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Năme sebăpden bazar ykdysadyýeti şertinde băsdeşliksiz ykdysadyýet ösmeýär?
2. Öndürijileriň (satyjylar) arasyndaky băsdeşlik netijesinde sarp edijiler năhili peýda görýärler?
3. Monopoliýanyň năhili ykdysady zyýanlary bar?
4. Ykdysadyýetde monopoliýalar elmydama erbet netijelere getirýärmi?
5. Özbegistanyň bazar ykdysadyýetine geçmekden maksat năme?
6. Bazar ykdysadyýetine geçmegiň baş prinsipi barada aýdyp beriň.
7. Bazar ykdysadyýetine geçmekde döwletiň roly barada nămeleri bilýärsiňiz?
8. Ýurdumyzyň sosial syýasatynyň manysy nămede?
9. Geçen döwrüň dowamynda respublikamyzda bazar ykdysadyýetine geçmek boýunça năhili özgertmeler amala aşyryldy?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga degişli düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Bazar ykdysadyýeti.	5. Garyşyk ykdysadyýet.
2. Băsdeşlik.	6. Monopoliýa.
3. Nyrhlar arkaly bolmadyk băsdeşlik.	7. Oligopoliýa.
4. Nyrhlar arkaly băsdeşlik.	8. Sap băsdeşlik bazary.
	9. Ykdysady ulgam.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) bazar ykdysadyýeti we merkezleşen planly ykdysadyýetiň makul taraplaryny özünde jemleýän häzirki zaman ykdysady ulgam;
- b) hususy eýeçilige esaslanan, ähli ykdysady çözüwler bazar mehanizminiň kömeginde anyklanýan ykdysady ulgam;
- ç) jemgyýetiň (ýurduň) ykdysady durmuşyny guramak şekili;
- d) haryt ýeke öndüriji ýa-da satyjy tarapyndan satylýan, başga satyjylaryň girmegi gaty kyn bolan bazar ýagdaýy;

- e) belli bir haryt görnüşi örän köp satyjylar tarapyndan satylýan, başga satyjylaryň girmegi aňsat, nyrhlar erkin bolan bazar;
- ä) harydyň nyrhyny üýtgetmezden, onuň hilini gowulandyrmak, reklamany güýçlendirmek ýaly faktorlar arkaly bäsdeşlere täsir etmek;
- f) birnäçe iri kärhanalaryň we firmalaryň monopoliýasyndan ybarat bolan bazar ýagdaýy;
- g) harydyň nyrhynyň kömeginde bäsdeşlere täsir etmek;
- h) ykdysadyýetde iş alyp barýan taraplaryň bähbitleriniň çaknyşmagyndan ýüze çykýan özara göreş.

D. TESTLER

1. Nädogrusyny tapyň.

Sap bäsdeşlik bazarynda ...

- A. satyjy harydyň nyrhyny özüçe üýtgedip bilmeýär.
- B. satyjylaryň arasynda ýeňil bäsdeşlik bolýar.
- D. satyjy harydyň nyrhyny islendikçe üýtgedip bilýär.
- E. satyjylar sanynyň ýiti artmagy harytlaryň nyrhynyň peselmegine getirýär.

2. Oligopol bazarda ...

- A. satyjy ýeke-täk bolýar.
- B. harytlar dürli bolýar.
- D. nyrhy, esasan, iri we güýçlüräk firmalar kesgitleýär.
- E. bäsdeşlik bolmaýar.

3. Monopol bazarda ...

- A. birmenzeş harytlar satylýar.
- B. monopol satyjylar köp bolup, özara bäsdeşlik edýärler.
- D. satyjy bir bolýar.
- E. hyrydar bir bolýar.

4. Satyjylar bäsleşmegi netijesinde ...

- A. harydyň nyrhy ýokarlanýar.
- B. harydyň görnüşleri köpeliýär.
- D. harydyň nyrhy tushadi.
- E. harydyň hili peseliýär.

5. Haryda bolan talabyň mukdary teklibiň mukdaryndan beýik bolanda, kimleriň arasynda bäsdeşlik emele gelýär?

- A. Hyrydarlar.
- B. Satyjylar.

- D. Satyjylar bilen hyrydarlar.
E. Öndürijiler bilen hyrydarlar.
- 6. Satyjylaryň arasyndaky bäsdeşlik netijesinde harytlar ...**
A. hili erbetleşýär, nyrhy artýar.
B. nyrhy üýtgemeýär, hili erbetleşýär.
D. görnüşi köpelmegi mümkin.
E. nyrhy düşýär, hili bolsa gowulanýar.
- 7. Nädogrusyny tapyň.**
A. Bazar ykdysadyýetinde monopoliýa bolmaýar.
B. Döwlet monopoliýalara täsir edip bilýär.
D. Döwlet monopoliýasy hem bolmagy mümkin.
E. Dürli çäklendirmeler netijesinde-de monopoliýa emele gelmegi mümkin.
- 8. Nädogrusyny tapyň.**
A. Satyjylaryň bäsdeşligi netijesinde nyrh peselýär.
B. Hyzmat etmek ugrunda bäsdeşlik bolmaýar.
D. Hyrydar bilen hyrydar bäsleşmegi mümkin.
E. Hyrydarlaryň bäsdeşligi netijesinde nyrh ýokarlanýar.
- 9. Haýsy bentde bazarlaryň atlary monopollaşma derejesiniň ösüş tertibinde ýerleşdirilen?**
A. Sap bäsdeşlik, oligopol bäsdeşlik, monopol bäsdeşlik, sap monopol bazar.
B. Sap bäsdeşlik, monopol bäsdeşlik, sap monopol, oligopol bäsdeşlik bazary.
D. Sap bäsdeşlik, monopol bäsdeşlik, oligopol bäsdeşlik, sap monopol bazar.
E. Monopol bäsdeşlik, sap monopol, oligopol bäsdeşlik, sap bäsdeşlik bazary.
- 10. Bäsdeşlik gurşawy bolmagy üçin nähili şertler bolmaly?**
A. Satyjylaryň we hyrydarlaryň köp bolmagy.
B. Harydyň nyrhyna hiç bir firma täsir edip bilmezligi.
D. Bazara giräge hiç hili päsgeliň bolmazlygy.
E. Ýokardakylaryň ählisi.
- 11. Aşakdaky aýratynlyklaryň haýsysy bazar ykdysadyýetine mahsus däl?**
A. Telekeçilik.
B. Hususy eýeçilik.
D. Monopoliýany goldamak.
E. Bäsdeşlik.

Salgyt ýüküni kemeltmek, salgyt administrasiýasyny kämilleşdirmek ykdysadyýeti ösdürmegiň iň möhüm faktorlaryndan biridir.

Şawkat Mirziýaýew

VI bap. Salgyt ulgamy

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Salgytlar döwlet tarapyndan töledilýän, kanunda görkezilen mejburi töleglerdir. Ýurdumyzyň raýatlary salgyt töleýji hökmünde döwlete töleýän nähili salgytlary bilýärsiňiz?
2. Salgytlary tölemek mejburiýaty, dogrumy ýa-da nädogry?
3. Salgyt tölegleri olary töleýjilere nähili görnüşlerde gaýdyp gelýär?
4. Salgytlaryň tölenmeginden birinji nobatda kim bähbitli?

Salgyt — raýatlardan, firmalardan we kärhanalardan döwlet býujetine töledilýän, kanunda görkezilen mejburi tölegdir. Salgytlar döwlet býujetiniň esasy girdeji çeşmesi hasaplanýar.

Salgyt — raýatlardan, firmalardan we kärhanalardan döwlet gaznasyna töledilýän, kanunda görkezilen mejburi töleg.

Ýurtda salgytlary girizmekden maksat:

— sosial harytlary we hyzmatlary önümçiligini pul bilen üpjün etmek;

- ilatyň girdejilerini gaýtadan paýlamak;
- käbir önümçilik ugurlaryny goldamakdan ybarat.

Döwlet jemgyýetiň önünde ençeme sosial wezipeleri öz üstüne almak bilen, oňa uly mukdardaky pul serişdeleri zerur bolýar. Şu sebäpli, döwlet edilýän hyzmatlar üçin öz raýatlaryndan, firmalardan we kärhanalardan salgyt görnüşündäki töleg alýar. Diýmek, ýurduň raýaty hökmünde her birimiz bize edilýän lukmançylyk hyzmaty, tälim, goranma gullugy, jemgyýetçilik tertibini saklamak ýaly hyzmatlar üçin döwlete salgyt görnüşinde hal töleýän ekenimiz.

Ikinji tarapdan, döwlet belli bir ugurda iş alyp barýan firmalar we kärhanalar töleýän salgytlaryň mukdaryny kemeldip, olara mälum salgyt ýeňilliklerini bermegi mümkin. Bu bolsa kärhanalaryň işini höweslendirip, öndürilýän önümiň göwrüminiň artmagyna getirmegi mümkin. Diýmek, salgytlaryň kömeginde döwlet kärhanalarynyň ykdysady işini höweslendirip durmagy mümkin eken.

Sonuň ýaly-da, döwlet ilatyň doly üpjün edilmedik gatlaklaryndan kem-räk, baý gatlaklaryndan köpräk salgyt töledip, ilatyň girdejilerini gaýtadan paýlanmagyna goşant goşmagy mümkin.

Salgytlar we başga mejburi tölegler döwlet býujetine ýa-da döwletiň maksatly gaznalaryna gelip düşýär. Salgytdan düşen serişdeler tälim, saglygy goraýyş, hukuk goraýjy ulgamlara, döwlet dolandyryş organlarynyň zerurlyklaryna, garrylyk pensiýalaryna we başga tölegleri amala aşyrmaga gönükdirilýär.

Yurdumyzda salgyt we başga mejburi tölegler Özbegistan Respublikasynyň Salgyt kodeksi diýlip atlandyrylýan hukuk resminamasy esasynda bellenýär. Salgyt we başga mejburi tölegleri bellemek, girizmek, hasaplamak hem-de döwlet gaznasyna we maksatly gaznalara tölemek bilen bagly gatnaşyklar Özbegistan Respublikasynyň Salgyt kodeksi esasynda amala aşyrylýar.

Salgyt kodeksi salgyda çekmek baradaky ähli kanun resminamalarynyň esasyňy düzýär we salgyt gatnaşyklaryny tertibe salyp durýar.

Ykdysady hukuk esaslary

Salgytlar we başga mejburi tölegler şu kodeks bilen kesgitlenýär, özgerdilýär ýa-da ýatyrylýar.

Özbegistan Respublikasynyň Salgyt kodeksi, 2-nji madda

Salgyt gatnaşyklaryna degişli ähli resminamalar Salgyt kodeksine ters bolmaly däldir. Özbegistanda häzirkä güne çenli salgyt stawkalaryny bellemek Salgyt kodeksinde däl, eýsem Özbegistan Respublikasynyň

Prezidentiniň karary arkaly her ýyla aýratyn kesgitlep gelindi. Ondan daşary dürli kanun asty resminamalar arkaly ýönekeýleşdirilen salgyda çekiji iş görnüşleri, aksize çekilýän harytlar ýaly sanawlar tassyklanyp durulýardy. Şonuň üçin hem Salgyt kodeksinden başga käbir hukuk resminamalar hem salgyt kanunçylygynyň möhüm düzüm bölegi diýlip nygtamak ýerliklidir.

Salgyt syýasatyny kämilleşdirmek konsepsiýasynyň kabul edilmegi ýurdumyzyň salgyt ulgamynda uly özgerişler edilmegine sebäp boldy. 2019-njy ýylyň başyndan Özbegistanyň salgyt kanunçylygyna onlarça özgerişler güýje girdi. Bu özgerişlere sebäp ýurdumyzyň öz ösüşiniň täze – çalt başgançagyna geçenligindedir. Häzirki döwürdäki täzeçe häzirki zaman talaplara täze "*Salgyt kodeksi*" jogap berýär.

Ýurdumyzdaky salgyt kanunçylygy esasynda raýatlar we kärhanalar tarapyndan tölenýän salgydyň görnüşlerine aşakdakylar girýär: peýda salgydy, girdeji salgydy, aksiz salgydy, emläk salgydy, ýer salgydy, goşmaça gymmat salgydy, tebigy resurslardan peýdalanganlyk üçin tölenýän salgyt we başgalar.

Salgytlardan daşary salgytlara deňleşdirilen käbir mejburi tölegler hem bar bolup, olary tölemek hem salgyt töleýjiler üçin mejburiýdyr. Olara aşakdakylar girýär: sosial töleg, raýatlaryň býujetden daşary gaznalara ätiýaçlandyryş tölegleri, býujetden daşary ätiýaçlandyryş gaznalaryna mejburi goýbermeler, döwlet pajy, gümrük tölegleri, dürli ýygymlar we ş.m.

Salgytlar gönüden-göni we gytaklaýyn salgydyň görnüşlerine bölünýär. Raýatlardan we kärhanalardan gönüden-göni döwlet gaznasyna töledilýän salgytlar *gönüden-göni salgytlar* diýlip atlandyrylýar. Kärhananyň peýdasından (girdejisinden) alynýan salgyt, ýer salgydy, girdeji salgydy ýalylar gönüden-göni salgytlara degişlidir.

Gönüden-göni salgyt — raýatlardan we kärhanalardan gönüden-göni döwlet gaznasyna töledilýän salgyt.

Raýatlar tarapyndan gönüden-göni döwlete däl, eýsem ilki bilen belli bir harytlary satyjy kärhanalara tölenýän, soň bolsa kärhana tarapyndan döwlete geçirilýän salgytlara *gytaklaýyn salgytlar* diýilýär. Gytaklaýyn salgytlara goşmaça gymmat salgydy, aksiz salgydy ýalylar girýär.

Döwlet raýatlaryndan, ýagny fiziki şahslardan girdeji salgydy, emläk salgydy we ýer salgydy alýar.

Gytaklaýyn salgyt — raýatlar tarapyndan ilki belli bir harytlary satyjy kärhanalara tölenýän, soň kärhana tarapyndan döwlete geçirilýän salgyt.

Şuny hem aýdyp geçmek gerek, käbir salgytlar gönüden-göni döwlet gaznasyna gelip düşýär. Şeýle salgytlar *döwlet salgytlary* diýlip atlandyrylýar. Döwlet salgytlaryna goşmaça gymmat salgydy, aksiz salgydy, kärhanalaryň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgytlar, raýatlardan alynýan girdeji salgydy ýalylar girýär.

Ýerli häkimiýet, welaýat, tümen dolandyryş organlary ygtyýaryna berilýän salgydyň görnüşlerine *ýerli salgytlar* diýilýär. Şeýle salgydyň görnüşlerine ýer salgydy, emläk salgydy ýaly salgytlar we ençeme ýerli ýygymlar hem-de salgytdan daşary käbir mejbury tölegler girýär.

Bilýärsiňizmi?

Ýurdumyzda iki we ondan artyk girdeji çeşmesine eýe bolan fiziki şahslar her ýyl 1-nji aprele çenli geçen ýyl üçin salgyt deklarasiýasyny dolduryp, salgyt inspeksiýalaryna tabşyrmalydyrlar. Deklarasiýada geçen ýylky ähli girdejiler we ondan tölenen salgyt mukdary görkezilen bolmaly.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Salgytlary girizmekden maksat näme?
2. Salgytlaryň kömeginde nädip ilatyň girdejileri gaýtadan paýlanýar?
3. Kärhanalardan nähili salgytlar alynýar? Raýatlardan nähili?
4. Gönüden-göni we gytaklaýyn salgytlaryň bir-birinden tapawudy nämede?
5. Salgytlary doly göwrümde we wagtynda tölemek hökmanmy?
6. Her bir salgyt töleýji çöregi halal bolmagy üçin, ilki bilen, näme etmeli, diýip oýlaýarsyňyz?
7. Döwlet salgytdan toplanan serişdeleri nähili maksatlara goýberýär?

Şuny ýatda saklaň!

- Döwlet býujetiniň esasy çeşmesi hasaplanan salgytlarsyz, döwlet öz wezipelerini doly ýerine ýetirip bilermi.
- Salgytlar döwlet tarapyndan raýatlardan we firmalardan mejbury ýagdaýda töledilýär.
- Salgytlaryň gönüden-göni we gytaklaýyn görnüşleri bar.

29-njy TEMA

SALGYDA ÇEKMEGIŇ ESASLARY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratdakylardan salgyt tölemeli bolan şahslary aýry görkeziň.
2. Suratlardaky zatlardan haýsylary üçin onuň eýesi salgyt tölemeli diýip oýlaýarsyňyz?
3. Salgyt tölemeli bolan we salgyt tölemeli däl bolan adam bir-birinden nämesi bilen tapawutlanmaly diýip oýlaýarsyňyz?
4. Toplanan salgytlardan ilki bilen nep görýän şahslary ýokardaky suratlardan görkeziň we şeýle oýlamagyňyzyň sebäbini düşündiriň.

Salgyt baradaky ähli kanun resminamalary aşakdaky prinsiplere esaslanýar:

- *mejburylyk*, bu prinsipe esasan, salgytlar ähli raýatlar üçin mejbury töleg hasaplanýar;
- *anyklylyk* prinsipine görä, salgyt we başga mejbury tölegleri haçan, näçe mukdarda hem-de nähili tertipde tölemek düşnükli ýagdaýda aňladylan bolmaly;

- *adalatlylyk* prinsipine esasan, salgyt salmak umumy bolup, salgyt ulgamynda ýeňillikleri bellemekde sosial adalat prinsiplerine amal edilýär;
- *ýeke-täklik* prinsipine görä, salgyt ulgamy Özbegistanyň tutuş çäginde ähli salgyt töleýjilere görä ýeke-täk hasaplanýar;
- *äşgärlik* prinsipine görä, salgyt salmak meselelerini tertibe salýan islendik normatiw-hukuk resminamalar resmi neşirlerde yglan edilmelidir;
- *salgyt töleýjiniň haklygy* prinsipine görä, salgyda degişli resminamalarda anyklanan näanyklyklar salgyt töleýjiniň peýdasyna çözülýär.

Salgyt gatnaşyklarynda iki tarap — salgyt töleýjiler we salgyt töledijiler gatnaşýar. Salgyt tölediji tarap hem salgyt gatnaşyklarynyň subýekti hasaplanyp, oňa döwlet tarapyndan salgyt töletmäge ygtyýarlyk berlen organlar girýär. Döwlet salgyt gullugy, gümrükhana, maliýe guramalary döwletiň ygtyýarly organlary hasaplanýar. Salgyt obýekti diýip, salgyt tölemeli bolan girdeji, emläk ýa-da haryda aýdylýar.

Amalda salgyt tölegi salgyt obýektine gönükdirilen bolýar. Salgyt obýektiniň eýesi bolsa bu salgydy tölemeli bolýar. Salgydyň jemi mukdary salgyt salmak stawkasyna bagly. Salgyt salynýan obýektler girdeji, emläk ýa-da harytlar dürli ölçeg birliklerinde ölçenýär. Meselem, girdeji we peýda — pul birliginde, ýer meýdany — kwadrat metrde, haryt — sanlarda ölçenýär.

Her bir salgyda çekilýän obýektiň görnüşine döwlet tarapyndan aýratyn salgyt hökmünde tölenmeli bolan mukdar kesgitlenýär. Bu mukdara *salgyt stawkasy* diýilýär.

Salgyt subýektleri — salgyt töleýjiler we salgyt töledijiler.

Salgyt obýekti — salgyda çekmeli bolan girdeji, emläk ýa-da haryt.

Salgyt stawkasy, berk – pul birliginde, otnositel – göterimlerde berilmegi mümkin. Meselem, öňki ýyllarda awtotransport eýeleri satyn alan her bir litr benzini üçin mälum mukdarda berk salgyt toläpdirler. Goşmaça gymmat salgydy bolsa jemi döredilen goşmaça baha nyrhynyň 20 göterimi mukdarynda, ýagny otnositel stawkada bellenen.

Salgyt stawkalary salgyda çekilýän girdeji obýektiniň mukdaryna görä: *proporsional*, *progressiw*, *regressiw* görnüşlere bölünýär.

Proporsional salgyt stawkasynda salgyda çekilýän obýekt nähili bolmagyna seretmezden birmeňzeş ülüşde salgyt tölenýär. Meselem, 2019-njy

ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap kärhananyň emläginiň bahasy köp ýa-da kem bolmagyna seretmezden töledilýän emläk salgydynyň stawkasy 2%-i düzýär.

Salgyt stawkasy — salgyt obýektiniň her bir birligi üçin döwlet tarapyndan bellenen norma.

Progressiw salgyt stawkasynda girdeji obýektiniň köpelmegi bilen salgyt stawkasy hem barha artýar. Bu salgyt stawkasy 2019-njy ýyla çenli ýurdumyzda diňe fiziki şahslaryň girdejisinden töledilýän salgytda ulanylýardy. 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap bu salgyt stawkasy hem hemişelik 12% stawkasyna çalşyryldy.

Regressiw salgyt stawkasynda bolsa girdejiniň barha artmagy bilen salgyt stawkasy barha kemelýär.

Salgyt töleýji diýende diňe bir adamlar – raýatlar däl, belki kärhanalary hem düşünmek mümkin. Çünki olaryň her birinden aýratyn töledilýär. Raýatlar we kärhanalar töleýän salgytlar bir-birinden tapawutlanýar.

Aşakda olar töleýän salgytlaryň görnüşlerini getirýäris.

Döwlet raýatlardan, ýagny fiziki şahslardan girdeji salgydy, emläk salgydy we ýer salgydyny alýar.

Kärhanalardan, ýagny ýuridik şahslardan alynýan salgydyň görnüşlerine: kärhananyň peýdasyndan (girdejisinden) tölenýän salgyt, aksiz salgydy, kärhananyň emläginden tölenýän salgyt, ýer salgydy, goşmaça gymmat salgydy, tebigy resurslardan peýdalanganlyk üçin tölenýän salgyt we başgalar girýär. Respublikamyzyň kanunlaryna görä döredilen kärhanalar, firmalar, önümçilik we hyzmat etme edaralary *ýuridik şahslar* hasaplanýar.

Bilýärsiňizmi?

Özbekistan Respublikasynyň 24-nji dekabir 2018-nji ýyldaky “Salgyt we býujet syýasatynyň 2019-njy ýyla niýetlenen esasy ugurlary kabul edilenligi mynasybetli Özbekistan Respublikasynyň käbir kanun resminamalaryna özgertmeler we goşmaçalar girizmek barada”ky kanun esasynda bar “Salgyt kodeksi”niň onlarça maddasyna özgerdişler we goşmaçalar girizildi, birnäçe madda bolsa umuman çykaryp goýberildi.

Fiziki şahs — Özbegistan Respublikasynyň raýatlary, daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk şahslar.

Ýuridik şahs — Özbegistan Respublikasynyň kanunlaryna görä döredilen kärhanalar, firmalar, önümçilik we hyzmat etme edaralary.

Emir Temur

(1336 — 1405)

Sahypgyran Emir Temur öz soltanlygynda örän netijeli salgyt ulgamyny şekillendiripdir. Ol ýurtdaky salgyt syýasatynyň adalatly bolmagyna uly üns beripdir. “Temur tüzüklerin”de salgyt barada şeýle ýazýar: “Hyraýy ýygan wagtynda iki wezir bellensin. Biri toplanan maly ýazyp, adamlaryň ýagdaýyny barlap dursun, paç alyjylar raýata zulüm edip, olaryň ýagdaýyna zyýan ýetirmesinler. Welaýatlarda ýygylan tamam mal-serişdäni girim depderine ýazmalydyrlar. Ikinji wezir bolsa çykdaýy depderine ýazyp, ýygylan mallary esgeriň aýlygyna paýlasyn”.

Emir Temur döwletiniň hazynasynda hasap-hesip işleri anyk ýola goýlupdyr. Bu häzirk zamandaky döwletiň býujet syýasatyna örän meňzeýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Ýurdumyzyň salgyt kanunçylygy resminamalary nämä esaslanýar?
2. Salgyda çekmegiň esasy prinsiplerini düşündiriň.
3. Salgyt salmak subýektiniň we obýektiniň bir-birinden tapawutlaryny aýdyň.
4. Salgyt stawkasy näme we ol nähili şekillerde ulanylýar?
5. Salgyt stawkasynyň görnüşlerini sanaň we olara mysallar getiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ýurdumyzdaky salgyt ulgamy mejburylyk, anyklylyk, adalatlylyk, ýeke-täklik, aşgärlik we salgyt töleýjiniň haklygy prinsiplerine esaslanýar.
- Salgyt stawkalary salgyda çekilýän girdeji obýektiniň aýratynlygyna görä: proporsional, progressiw, regressiw ýagdaýda bellenýär.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝÜMÜŞLAR

- 1-2-nji we 4-5-nji suratlarda görkezilen raýatlaryň salgyt töleýji hökmünde nähili hukuklary bolmagy mümkinligini takmyn edip görüň.
- 4-nji suratda görkezilen telekeçiniň salgyt töleýji hökmünde hukuklary bozulan ýagdaýda ol kime ýüzlenmeli diýip oýlaýarsyňyz?
- 2-nji suratdaky gurluşykçynyň we 5-nji suratdaky tikiňiniň borçlary bilen 1- we 4-nji suratdaky telekeçileriň borçlarynyň arasynda nähili tapawut bolmagy mümkin? Hukuklarynyň arasynda nähili?
- Salgyt töleýjileriň hukuklaryny kim kepillendirýär?
- Salgyt töleýjiniň borçlaryny ýerine ýetirmekleriniň 3- we 6-njy suratlardaky şahslaryň durmuşy bilen nähili gatnaşygy bar diýip oýlaýarsyňyz.

Salgyt töleýjiler ençeme hukuklara we borçlara eýe. Olaryň hukuklary we borçlary amaldaky Salgyt kodeksi, Özbegistan Respublikasynyň “Döwlet salgyt gullugy barada”ky kanuny we salgyt boýunça başga hukuk resminamalarynda kesgitlenip goýlan.

Döwlet salgyt töleýjileriň hukuklaryny kanun arkaly kepillendirip, salgyt töleýjiniň bähbidini goramak bilen bir wagtda salgyt ulgamynda ýüze çykmagy mümkin bolan adalatsyzlyklaryň önüni alýar. Salgyt

töleýjiniň öz hukuklaryny bilmegi bolsa oňa öz bähbitlerini goramak üçin esas döredýär. Salgyt töleýjileriň hukuklary döwlet tarapyndan kepillendirilýär.

Salgyt töleýjileriň esasy hukuklary aşakdakylar:

- salgyda degişli meseleler boýunça salgyt organlaryndan zerur maslahatlary we dürli maglumatlary almak;
- döwlet tarapyndan bellenen salgyt ýeňilliklerinden peýdalanmak;
- belleneninden artykmaç tölenen salgytlary gaýtarmak boýunça salgyt organlaryna ýüzlenmek;
- salgyt organlaryndan özüniň býujetiň önünde salgytlar boýunça karzy bar ýa-da ýoklugy barada zerur maglumatlary almak;
- özüniň salgyt töleýji hökmünde hukuklary bozulan ýagdaýda degişli ýerlere şikaýat etmek;
- salgytçy tölenmeli bolan salgyt ýygymlaryny hasaplada ýalňyşlyk goýberen bolsa, şu ýalňyşlary öz ygtyýary bilen özbaşdak düzetmek.

Ýokarda sanap geçilen hukuklaryň kepillendirilmegi salgyt töleýjini asudalyk we ertirki güne ynam bilen iş alyp barmaga mümkinçilik döredýär. Netijede, salgyt töleýjiniň işinden döwlet we bütin jemgyýet hoşal bolýar.

Her bir fiziki ýa-da ýuridik şahs salgyt töleýji hökmünde jemgyýetimiziň we döwletimiziň önünde ençeme borçlary öz üstüne almagy we ýerine ýetirmegi hökmanydyr. Çünki, salgyt töleýjiler üstündäki wezipeleri ýerine ýetirip, salgyt töleglerini öz wagtynda amala aşyrsa, mundan bütin jemgyýet bähbitli bolýar.

Salgyt töleýjiniň borçlary aşakdakylar:

- fiziki ýa-da ýuridik şahs bolmagyna seretmezden, bellenen möhletde salgyt organlarynda sanawdan geçmek;
- kärhananyň salgysy özgeren wagtda ýerli salgyt organlaryny bu hakda öz wagtynda habardar etmek;
- salgytlaryň kanun boýunça bellenen mukdaryny öz wagtynda tölemek;
- fiziki şahs girdejiler baradaky deklarasiýany, ýuridik şahslar bolsa salgytlar boýunça zerur hasap-hesipleri ýerli salgyt organlaryna öz wagtynda tabşyrmaly;
- salgyt boýunça ýeňilliklerden peýdalanylan ýagdaýda, şu ýeňillikler hukugyny tassyklaýan resminamalary ýerli salgyt organlaryna öz wagtynda tabşyrmak;
- salgyt kanunçylygy bozulan ýagdaýda salgyt organlarynyň şu bozulmany aradan aýyrmak boýunça talaplaryny ýerine ýetirmek.

Salgyt töleýjiniň ýokarda sanap geçilen borçlary ýerine ýetirmegi salgyt ulgamynda bikanun ýagdaýlar ýüze çykmagynyň önüni alýar. Onuň öz borçlaryny bilmegi weak ýürekden ýerine ýetirmegi diňe bir salgyt tölediji – döwlet üçin däl, eýsem salgyt töleýjiniň özi üçin hem örän möhümdir. Çünki, bu onuň ýakymsyz ýagdaýlara düşmeginiň önüni alýar we asuda iş alyp barmak üçin esas döredýär.

Salgyt töleýjiler ýokarda getirilen borçlara amal etmedik ýagdaýynda, salgyt kanunçylygynda göz önüne tutulan tertipde jogapkärçilige çekilýärler.

Salgyda degişli hukuk bozma birnäçe hili netijelere getirmegi mümkin:

Salgytlary we mejburi tölegleri öz wagtynda tölemek her bir raýat we kärhana üçin mukaddes borçdyr. Tertipli salgyt töleýjini döwlet we jemgyýet hormat edýär we her tarapdan goldaýar. Ýöne şeýle fiziki we ýuridik şahslar hem bar bolup, olar öz borçlaryna jogapkärsizlik bilen çemeleşýärler. Bu bolsa öz nobatynda salgyda çekmek ugrundaky hukuk bozmalara getirýär. Meselem, söwdadaky düşewünti gizlemek (kemeldip görkezmek), girdejä ýazylmadyk tölegleri saklamak ýaly hukuk bozmalar birnäçe taýpadaky kanun bozmalar diýlip garalmagy mümkin:

- a) salgyt hukuk bozma hökmünde;
- b) administratiw hukuk bozma hökmünde;
- ç) jenaýat hökmünde;
- d) raýat-hukuk hereketi hökmünde.

Munda hukuk bozmanyň gerimi, birinji gezek ýa-da gaýtadan amala aşyrylanlygy, seresapsyzlyk netijesinde ýa-da kastdan amala aşyrylanlygy ýaly ýagdaýlar hasaba alynýar.

Bu hukuk bozmalar üçin jeza bellenmegi bilen bir wagtda gizlenen (kemeldilen) salgyt mukdary hem, hökman töletdirilýär.

Käbir ýagdaýlarda hukuk bozuýy öz ygtyýary bilen zyýanlary öwezini dolanda, ol jogapkärçilikden azat edilmegi mümkin.

Ykdysady hukuk esaslary

Fiziki şahslaryň salgyda degişli hukuk bozmalar edenligi üçin jogapkärliги on altı ýaşdan başlap emele gelýär.

Özbeğistan Respublikasynyň Salgyt kodeksi, 107-nji madda

Taryha nazar

Beýik babamyz Alyşir Nowaýy ýönekeý adamlara salgyt tölemekden boýun towlamazlygy maslahat beripdir we şeýle hereket “öz şäriklerine jepa etmek bilen barabardyr”, diýipdir. Alyşir Nowaýynyň salgyt baradaky, paç-hyraç tölemek baradaky pikirleri garaşsyz döwletimiziň salgyt ulgamy baradaky bilimleriň taryhy esaslaryny bilmäge kömek berjegi tebigydyr.

Emir Temur öz ykdysady garaýyşlarynda salgyt meselesine aýratyn üns beripdir. Sahypgyran öz döwründe salgyt syýasatyny halkyň bähbidinden ugur alyp amala aşyrypdyr. Ol eger ilat salgyt ulgamy arkaly garyplaşa, döwlet hem netijede barha garyplaşýar, ilatyň baý-gurply ýaşamagy üçin adalatly salgyt ulgamy zerur, diýip hasaplapdyr.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Salgyt töleýjileriň nähili hukuklary bar?
2. Bu hukuklar kim tarapyndan we nähili kepillendirilýär?
3. Döwlet tarapyndan salgyt töleýjiniň hukuklary kepillendirilmeginiň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňyz?
4. Salgyt töleýjiniň öz hukuklaryny bilişi oňa nähili ýagdaýlarda gerek bolmagy mümkin?
5. Salgyt töleýjiniň borçlaryny sanap beriň.
6. Salgyt töleýjiniň borçlaryny ak ýürekli ýerine ýetirmekden kimler bähbitli?
7. Salgyt tölemek boýunça hukuk bozmalar üçin nähili jeza çäreleri ulanylmagy mümkin?

Şuny ýatda saklaň!

- Döwletimiziň kanunçylygy salgyt töleýjiniň hukuklaryny goraýar.
- Salgyt töleýjiniň öz borçlaryny ýerine ýetirmeginden bütin jemgyýet bähbitli.
- Salgyt töleýji öz hukuklaryny we borçlaryny bilmeli we olara amal etmelidir.
- Salgyt tölemek boýunça hukuk bozma üçin jeza gutulgysyzdyr.

VI BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAG WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Salgyt we başga mejburiýet tölegleri tölemek salgyt töleýji hökmünde her bir şahs üçin hem karz, hem parzdyr, diýen pikiri nähili düşündirýärsiňiz?
2. Salgyt tölemegiň sogap işdigini esaslandyryň.
3. Mejburiýet tölegleriň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
4. Salgytlar we başga mejburiýet töleglerden düşen serişdeler nähili maksatlarda ulanylýar?
5. Beýik babakelanymyz Alyşir Nowaýynyň salgyt baradaky pikirleri barada aýdyp beriň.
6. Salgyt kodeksi barada nämeleri bilýärsiňiz?
7. Salgyda çekmegiň esasy prinsiplerini aýdyp beriň.
8. Salgyt töleginiň özboluşly aýratynlyklary nämelerden ybarat?
9. Salgyt töleýjileriň esasy hukuklary we borçlary barada aýdyp beriň.
10. Döwlet we ýerli salgytlaryň bir-birinden tapawudy nämede?
11. Beýik babakelanymyz Emir Temuryň salgyt baradaky garaýyşlary barada nämeleri bilýärsiňiz?
12. Salgyt töleýji ýuridik we fiziki şahslaryň tapawudyny düşündiriň.
13. Salgytlaryň nähili görnüşleri bar?
14. Gönüden-göni we gytaklaýyn salgytlara mysallar getiriň. Olaryň bir-birinden tapawudy nämede?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Salgyt.	4. Ýuridik şahs.	7. Salgyt stawkasy.
2. Salgyt kodeksi.	5. Salgyt obýekti.	8. Salgyt töleýjiler.
3. Fiziki şahs.	6. Salgyt subýektleri.	9. Ygtyýarly organlar.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) salgyt tölemeli bolan girdeji, emläk ýa-da haryt;
- b) Özbegistan Respublikasynyň raýatlary, daşary ýurt raýatlary hem-de raýatlygy bolmadyk şahslar;
- ç) salgyda çekmek baradaky ähli kanun resminamalarynyň esasyny düzýän we

- salgyt gatnaşyklaryny tertibe salýan resminama;
- d) salgyt töleýjiler we ygtyýarly organlar;
- e) raýat, firma we kärhanalardan döwlet gaznasyna töledilýän, kanunda görkezilen mejbury töleg;
- ä) salgytlar we başga mejbury tölegleri amala aşyrmak borjy üstüne ýüklenen islendik fiziki ýa-da ýuridik şahslar;
- f) Özbekistan Respublikasynyň kanunlaryna görä döredilen, öz emlägi bilen sudda dawagär we jogapkär bolup bilýän gurama;
- g) döwlet tarapyndan kanun esasynda salgytlar we başga mejbury tölegleri töletmek wezipesi goýlan we ygtyýarlygy berlen döwlet organlary we guramalary;
- h) salgyt obýektiniň her bir birligi üçin döwlet tarapyndan bellenen norma.

D. TESTLER

Berlen soraga many taýdan iň dogry we doly jogaby bellik ediň.

- 1. Tölenen salgytlar nirä baryp düşýär?**
 - A. Pensiýa gaznasyna.
 - B. Döwlet býujetine.
 - D. Kärhanalar hasabyna.
 - E. Dürli gaznalara.
- 2. Salgytlardan düşen serişdeler haýsy ugurlara gönükdirilýär?**
 - A. Tälim.
 - B. Döwlet dolandyryş organlary.
 - D. Saglygy goraýyş.
 - E. Ähli jogaplar dogry.
- 3. Salgyt töleglerini girizmek, salgyt stawkalaryny kesgitlemek hem-de salgyt tölemek bilen bagly başga gatnaşyklar haýsy kanun resminamasy esasynda amala aşyrylýar?**
 - A. Raýatlyk kodeksi.
 - B. Salgyt kodeksi.
 - D. Konstitusiýa.
 - E. Salgyt komitetiniň kararlary.
- 4. Gönüden-göni döwlet gaznasyna gelip düşýän salgytlar nähili atlandyrylýar?**
 - A. Göni salgytlar.
 - B. Egri salgytlar.

- D. Döwlet salgytlary.
E. Ýerli salgytlar.
- 5. Ýurdumyzda geçen ýylda iki we ondan artyk girdeji çeşmesine eýe bolan raýatlar häzirkiki ýylyň haýsy senesine çenli salgyt deklarasiýalaryny dolduryp salgyt inspeksiýalaryna tabşyrmaly?**
A. 1-nji ýanwara çenli.
B. 1-nji marta çenli.
D. 1-nji aprele çenli.
E. 31-nji dekabra çenli.
- 6. Haýsy jogapda salgyt töleýjileriň hukuklaryndan biri getirilen?**
A. Salgyt ýeňilliklerinden peýdalanmak.
B. Salgyt organlarynda sanawdan geçmek.
D. Salgytlary öz wagtynda tölemek.
E. Salgyt deklarasiýasyny öz wagtynda tabşyrmak.
- 7. Haýsy jogapda diňe döwlet salgytlary getirilen?**
A. Ýuridik şahslardan alynýan peýda salgydy, aksiz salgydy.
B. Fiziki şahslardan alynýan girdeji salgydy, goşmaça gymmat salgydy.
D. Ýerasty we suw resurslaryndan peýdalananlyk üçin salgytlar.
E. Ähli jogaplar dogry.
- 8. Haýsy jogapda diňe ýerli salgytlar getirilen?**
A. Emläk salgydy we aksiz salgydy.
B. Ýer salgydy we goşmaça gymmat salgydy.
D. Emläk salgydy we ýer salgydy.
E. Goşmaça gymmat salgydy we aksiz salgydy.
- 9. Eger ilat salgyt ulgamy arkaly garyplaşsa, döwlet hem netijede barha garyplaşýar, ilatyň baý-gurply ýaşamagy üçin adalatly salgyt ulgamy zerur diýip hasaplan beýik babakelanymyz kim?**
A. Alyşir Nowaýy.
B. Emir Timur.
D. Mürze Ulugbek.
E. Zahiriddin Muhammet Babur.
- 10. Haýsy jogapda diňe ýuridik şahs statusyna eýe salgyt töleýjiler getirilen?**

- A. Respublikamyzdaky kärhanalar we Özbegistanyň raýatlary.
- B. Daşary ýurt kärhanalari we daşary ýurt raýaty.
- D. Özbegistan raýatlary we daşary ýurt raýatlary.
- E. Respublikamyzdaky kärhanalar we daşary ýurt kärhanalary.

11. Özbegistan Respublikasynda salgyt stawkasynyň haýsy görnüşleri amalyýetde ulanylýar?

- A. Progressiw.
- B. Proporsional.
- D. Göni we egri.
- E. Ýokardakylaryň ählisi.

12. Haýsy jogapda salgyt gatnaşyklarynyň subýektleri dolurak getirilen?

- A. Salgyt töleýjiler we ygtyýarly organlar.
- B. Daşary ýurt raýatlary.
- D. Ýurt raýatlary we kärhanalar.
- E. Pensionerler we işçiler.

13. Haýsy jogapda diňe gönüden-göni salgytlar getirilen?

- A. Aksiz we ýer salgydy.
- B. Goşmaça gymmat salgydy we girdeji salgydy.
- D. Aksiz we goşmaça gymmat salgydy.
- E. Girdeji we emläk salgydy.

14. Haýsy jogapda diňe gytaklaýyn salgytlar getirilen?

- A. Aksiz we ýer salgydy.
- B. Goşmaça gymmat salgydy we girdeji salgydy.
- D. Aksiz we goşmaça gymmat salgydy.
- E. Girdeji we emläk salgydy.

15. Haýsy jogaplarda salgyt gatnaşyklarynyň subýektleri hasaplanýan ygtyýarly organlar berlen?

- A. Döwlet salgyt gullugy organlary.
- B. Gümrükhana organlary.
- D. Maliýe organlary.
- E. Ýokardaky ähli jogaplarda.

BILIMINIZI SYNAN

8-nji synp boýunça geçilenleri gaýtalamak üçin test soraglary (Jemleýji barlag işiň nusgasy)

1. **Seçip almanyň garşylykly bahasy — bu ...**
 - A. mümkinçiliklerden peýdalylyk taýdan birinji orunda durýany.
 - B. saýlanan mümkinçiligiň özi.
 - D. seçip alma netijesinde geçilýän mümkinçilikleriň ählisi.
 - E. seçip alma netijesinde geçilýän, iň uly nepe eýe bolan mümkinçilik.
2. **Adam zerurlyklary...**
 - A. çäklendirilen, çünki adam çäklendirilen wagt aralygynda ýaşaýar.
 - B. çäksiz, çünki adamyň arzuw-islegleriniň çägi ýok.
 - D. çäklendirilen, çünki resurslar çäklendirilen.
 - E. çäksiz, çünki biz ýaşaýan mekanyň araçägi ýok.
3. **Ykdysadyýeti näme sebäpden öwrenýäris?**
 - A. Ykdysadyýeti bilýän adam tygşytly bolýar.
 - B. Ykdysadyýeti bilýän adam gowy telekeçi bolýar.
 - D. Ykdysadyýeti gowy bilýän adam akyllý başly ykdysady karar kabul edip bilýär.
 - E. Ýokardakylaryň hemmesi dogry.
4. **Nädogry jümläni anyklaň.**
 - A. Ähli ykdysady ulgamlar seçip alma meselesine duçar bolýar.
 - B. Adam ruhy zerurlyklarsyz hakyky ýaşap bilermi.
 - D. Adam çäksiz mekanda ýaşaýar, şu sebäpli, ykdysady resurslaryň hem çägi ýok.
 - E. Adamyň zerurlyklarynyň çägi ýok.
5. **Ykdysadyýetiň esasy meselesi — bu ...**
 - A. tebigy resurslaryň çäklendirilenligi.
 - B. adamyň zerurlyklarynyň çäksizligi.
 - D. adamyň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak.
 - E. adamyň çäksiz zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin zerur resurslaryň çäklendirilenligi.
6. **Önümçilik faktorlary — bu...**
 - A. zähmet bölünişi we ýöriteleşme.
 - B. diňe binalar, desgalar, gural-enjamlar we stanoklar.
 - D. diňe işçileriň başarnygy we tehnologiýa.
 - E. tebigy faktor, zähmet faktory, kapital we telekeçilik faktorlary.

7. Haýsy kesgitleme umumyrak getirilen?

Zähmet öndüriligi — bu...

- A. bir resurs birliginden peýdalanyp, öndürilen önümiň mukdary.
- B. wagt birligi içinde öndürilen harydyň mukdary.
- D. bir işçi öndüren önümiň göwrümi.
- E. bir işçi öndüren önümiň puldaky bahasy.

8. Zähmet bölünişigi ...

- A. nyrlaryň artmagyna getirýär.
- B. zähmet öndüriligi kemeldýär.
- D. girdejileri tekizräk paýlamak mümkinçiligini döredýär.
- E. zähmet öndüriligi artdyrýar.

9. Zähmet öndüriligine näme täsir edýär?

- A. Tehnologiýalary ulanmak.
- B. Ýöriteleşme.
- D. İşçileriň kärine beletligi.
- E. Ýokardakylaryň hemmesi.

10. Aşakdaky aýratynlyklaryň haýsysy merkezleşen planly ykdysadyýete mahsus däl?

- A. Planly önümçilik.
- B. Kesgitlenen nyrlar.
- D. Buýruk berijilik.
- E. Erkin nyrlar.

11. Bazar ykdysadyýeti diýende näme düşünilýär?

- A. Bazar gatnaşyklary kadalary esasynda dolandyrylýan ykdysadyýet.
- B. Maşgala-öý hojalygyny ýöretmekde bazar gatnaşygyny hasaba almak.
- D. Satyjy bilen hyrydaryň arasynda nyrry bazar tarapyndan kesgitlenmegi netijesindeki ykdysadyýet.
- E. Adamlaryň arasyndaky erkin ykdysady aragatnaşyk, dolanyşyk.

12. “Näme, nähili we kim üçin öndürmeli?” diýen mesele nirededuşýar?

- A. Diňe adaty ykdysadyýetde.
- B. Diňe merkezleşen planly ykdysadyýetde.
- D. Diňe bazar ykdysadyýetinde.
- E. Islendik ykdysady ulgamda.

13. Eger öndürýän ähli resurslaryny işe salsa, köpi bilen 100 sany A harytdan we 200 sany B harytdan öndürýär. A harytdan 120 sany öndürmegi nädip gazanmak mümkin?

- A. Hiç bir şertde muny gazanyp bolmaýar.
- B. Berk tygşytlyk esasynda gazanmak mümkin.

- D. B harydy öndürmegi kemeltmek hasabyna gazanmak mümkin.
E. Diňe goşmaça maýa sarplap gazanmak mümkin.

14. Garyşyk ykdysadyýet haýsy ykdysady ulgamlaryň elementlerini öz içine alýar?

- A. Diňe merkezleşen we adaty ykdysadyýetiň.
B. Diňe adaty we bazar ykdysadyýetiniň.
D. Hemme ykdysady ulgamlaryň.
E. Merkezleşen we bazar ykdysadyýetiniň.

15. Aşakda getirilen mysallaryň haýsysynda önümçiligi döretmekde zähmet bölünişigi amala aşyrylan?

- A. Bir fabrik aşhana mebeli, ikinjisi bolsa ýatakhana üçin ýumşak mebel öndürýär.
B. Bir firma kompýuter, ikinjisi bolsa printer öndürýär.
D. Bir boýagçy diwary boýamaga taýýarlaýar, ikinjisi diwary boýaýar.
E. Braziliýa kofe, Hindistan çay öndürýär.

16. Bazar — bu ...

- A. satyjy we hyrydar duşuşýan ýer.
B. harytlar we hyzmatlar alyş-çalyş edilýän ýer.
D. önümçiligi sarp ediş bilen baglaýan serişde.
E. nädogry jogap ýok.

17. Harydyň nyrhy — bu ...

- A. satyjynyň haryt üçin almakçy bolan pul mukdary.
B. hyrydaryň haryt üçin tölemekçi bolan pul mukdary.
D. harydy öndürmek üçin sarplanan jemi harajat mukdary.
E. satyjy harydy satmaga, hyrydar bolsa haryt üçin tölemäge razy bolan pul mukdary.

18. Pul nähili aýratynlyklara eýe bolmaly?

- A. Aşakdakylaryň ählisi. B. Pugta we durnukly.
D. Seýrek we galplaşdyrmak kyn. E. Amatly we ykjam.

19. Haryt öndürmek üçin zerur bolýan resurslaryň nyrhy özgerende ...

- A. teklibiň mukdary üýtgeýär.
B. talap hem, teklipl hem üýtgemeyär.

D. haryda bolan talap üýtgeýär.

E. harydyň teklibi üýtgeýär.

20. Aşakdaky faktorlardan haýsysy talaba täsir etmeýär?

A. Harydy sarp edýän ilat sanynyň özgermegi.

B. Sarp edijileriň girdejileriniň özgermegi.

D. Bazara harydyň köp mukdarda getirilmegi.

E. Harydyň nyrhynyň ýokarlanmagyna garaşylmagy.

21. Teklibiň mukdary bu — belli bir wagtyň dowamynda...

A. hyrydlaryň mälim nyrhda satyn almaklary mümkin bolan harydyň mukdary.

B. satyjylaryň öndürmegi mümkin bolan harydyň mukdary.

D. satyjylaryň mälim nyrhda satmaklary mümkin bolan haryt mukdary.

E. satyjylar tarapyndan bazara getirilen jemi harydyň mukdary.

22. Haryda bolan talabyň mukdary onuň teklib mukdaryndan köp bolsa, bazarda ...

A. haryt satylmazdan toplanyp galýar.

B. haryt gytçylygy ýüze çykýar.

D. deňagramlylyk emele gelýär.

E. satyjylaryň arasynda bäsdeşlik ýüze çykýar.

23. Satyjylaryň arasyndaky bäsdeşlik netijesinde harytlar ...

A. hili erbetleşýär, nyrhy artýar.

B. nyrhy üýtgemeýär, hili erbetleşýär.

D. görnüşi köpelmegi mümkin.

E. nyrhy düşýär, hili bolsa gowulanýar.

24. Aşakdaky aýratynlyklaryň haýsysy bazar ykdysadyýetine mahsus däl?

A. Telekeçilik.

B. Hususy eýeçilik.

D. Monopoliýany güýçlendirmek.

E. Bäsdeşlik.

25. “Ykdysadyýetiň syýasatdan üstünligi” prinsipi...

A. döwletiň baş özgertmeçi bolmalydygyny aňladýar.

B. kanun we kanunlara amal etmek üstünligi zerurlygyny aňladýar.

D. hem içeri, hem daşary ykdysady gatnaşyklary aňýetden azat etmek zerurdygyny aňladýar.

E. güýçli sosial syýasat alyp barmak boýunça täsirli çäreler görülmegini aňladýar.

26. Ykdysadyýete degişli ilkinji kitap kim tarapyndan ýazylan?

- A. Adam Smit. B. Aristotel.
D. Ksenofont. E. Alfred Marşall.

27. Haryda bolan talap we teklipl aşakdaky jedwel görnüşinde berlen. Harydyň deňagramlylyk nyrhy (som), mukdary (sany) we satuw göwrümini anyklaň.

<i>Harydyň nyrhy</i>	400	800	1200	1600
<i>Talabyň mukdary</i>	15	10	5	0
<i>Teklibiň mukdary</i>	8	10	14	20

- A. 400 som, 10 sany, 4000 som.
B. 800 som, 10 sany, 4000 som.
D. 800 som, 10 sany, 8000 som.
E. 1200 som, 10 sany, 8000 som.

28. Salgyda çekilýän girdeji, emläk ýa-da haryt nähili atlandyrylýar?

- A. Salgyt subýekti. B. Salgyt obyekti.
D. Salgyt stawkasy. E. Salgyt.

29. Fiziki şahs hasaplanýan salgyt töleýji haýsy jogapda getirilen?

- A. Aýakgap öndürýän hususy firma .
B. Un öndürýän zawod.
D. Neşirýatyň işçisi.
E. Ähli salgyt töleýjiler.

30. Ýuridik şahs hasaplanýan salgyt töleýji haýsy jogapda getirilen?

- A. Aýakgap öndürýän hususy firma .
B. Mugallym.
D. Neşirýatyň işçisi.
E. Ähli salgyt töleýjiler.

31. Haýsy jogapda salgyt töleýjiniň borçlaryndan biri getirilen?

- A. Döwlet tarapyndan bellenen salgyt ýeňilliklerinden peýdalanmak.
B. Salgytlaryň bellenen mukdaryni öz wagtynda tölemek.
D. Özüniň salgyt töleýji hökmünde hukuklary bozulan ýagdaýda degişli ýerlere şikaýat etmek.
E. Salgyt organlaryndan salgytdan karzy bar ýa-da ýoklugy barada maglumat almak.

32. Salgyt obyektiniň her bir birligi üçin döwlet tarapyndan bellenen norma?

- A. Salgyt. B. Salgyt stawkasy.

D. Salgyt obýekti.

E. Salgyt subýekti.

33. Bir raýat özünüň 300 birlik girdejisinden 36 birlik, ikinji raýat 440 birlik girdejisinden 44 birlik girdeji salgydyny töledi. Bulara görä girdeji salgydynyň stawkasy nähili?

A. Proporsional.

B. Progressiw.

D. Regressiw.

E. Dogry jogap berilmedik.

34. Bazarda haryda bolan talap mukdarynyň teklipl mukdaryna deň bolandaky nyrh — ... diýlip atlandyrylýar.

A. harydyň berk nyrhy;

B. harydyň asyl nyrhy;

D. harydyň özbaşdak nyrhy;

E. harydyň bazar nyrhy.

35. Harydyň nyrhyny üýtgetmezden onuň hilini gowulandyrmak, reklamany güýçlendirmek ýaly faktorlar arkaly bäsdeşliklere täsir etmek ... diýlip atlandyrylýar.

A. bäsdeşlik;

B. nyrhlar arkaly däl bäsdeşlik;

D. bazary tertibe salmak;

E. nyrhlar arkaly bäsdeşlik;

36. Sap bäsdeşlik bazary, monopolistik bäsdeşlik bazary, oligopolistik bazar, sap monopol bazar bu — ...dir.

A. monopoliýanyň görnüşleri;

B. bazarlaryň kime degişlidigini aňladýan adalgalar;

D. bazar gatnaşyjylarynyň bazara görä pikirlerini aňladýan adalgalar;

E. harydyň bazar nyrhy.

37. Döwlet ähmiýetine eýe bolan we bilgeşleýin monopollaşdyrylan käbir önümçilik ugurlary, pudaklary ýa-da kärhanalar ... diýlip atlandyrylýar.

A. döwlet monopoliýalary;

B. bilgeşleýin monopoliýalar;

D. tebigy monopoliýalar;

E. erkin monopoliýalar.

38. Ýurdumyzdaky monopoliýa garşy kanunçylygyň esasy wezipesi ...dan ybaratdyr.

A. monopoliýany ýatyrnak, telekeçiligi we bäsdeşligi goldamak;

B. monopoliýalary çäklendirmek;

D. bazarda talabyň we teklibiň deňagramlylaşmagyny gazanmak;

E. bazar gatnaşyklarynda döwletiň roluny artdyrmak.

39. Hususy eýeçilige esaslandyrylan, ähli ykdysady çözüwler bazar mehanizmleriniň kömeginde anyklanan ulgam ... diýlip atlandyrylýar.

A. bazar gatnaşyklary;

B. ykdysady ulgam;

D. bazar ulgamy;

E. bazar ykdysadyýeti.

40. Bazar ykdysadyýetinde ...

- A. planlar esasy faktorlardyr;
- B. döwlet bazaryň esasy gatnaşyjysydyr;
- D. nyrhlar erkin bolýar;
- E. dogry jogap ýok.

41. Haýsy jogapda diňe gönüden-göni salgytlar getirilen?

- A. Aksiz we ýer salgydy.
- B. Goşmaça gymmat salgydy we girdeji salgydy.
- D. Aksiz we goşmaça gymmat salgydy.
- E. Girdeji we emläk salgydy.

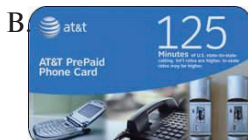
42. Haýsy jogapda diňe gytaklaýyn salgytlar getirilen?

- A. Aksiz we ýer salgydy.
- B. Goşmaça gymmat salgydy we girdeji salgydy.
- D. Aksiz we goşmaça gymmat salgydy.
- E. Girdeji we emläk salgydy.

43. Haýsy ýagdaýda bir günlük zähmet öndürijiligi ýokary?

- A. 12 işçi 120 detal taýýarlaýar.
- B. 8 işçi 95 detal taýýarlaýar.
- D. 11 işçi 105 detal taýýarlaýar.
- E. 20 işçi 200 detal taýýarlaýar.

44. Aşakdaky suratlarda görkezilen zatlaryň haýsysy puluň wezipesini ýerine ýetirip bilýär?

ISBN
UO'K
BBK

S32 Sarikow Ergaşwaý Sotwoldiýewiç.

Ykdysady bilimleriň esaslary: Umumy orta bilim berýän mekdepleriniň 8-nji synpy üçin derslik/E.S.Sarikow, B.K.Haýdarow. — D.:«Huquq va Jamiyat» neşirýaty, 2019 — 160 s.

I. Awtordaş

Sariqov Ergashvoy Sotvoldiyevich
Haydarov Bahodir Qayumovich

IQTISODIY BILIM ASOSLARI

8-sinf uchun darslik

Turkman tilida

*Qayta ishşlangan va to'ldirilgan
4-nashri*

Original-maket "Huquq va Jamiyat" nashriyoti tomonidan tayyorlandi.

Terjime eden

K. Hallyýew

Redaktor

J. Metýakubow

Tehniki redaktor

M. Sadirow

Baş dizaýner

R. Hudaýberganow

Sahaplaýjy

D. Abduwaitow

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 00-nji awgustynda rugsat edildi. Möçberi 70×90^{1/16}. «Tayms» garniturasy. Kegli 12. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,7. Neşir listi 10,94.
0000 nusgada çap edildi.Buýurma № 19-000.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby бүтін, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyralary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzedən ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da бүтінleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylýp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.